Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DEN GRUNDTVIGSKE REFORMATION

Forkortet udgave af

Anders Nørgaard
GRUNDTVIGIANISMEN I-III

Ved
Peder Bukh

AROS

DEN GRUNDTVIGSKE REFORMATION

Forkortet udgave af

Anders Nørgaard
Grundtvigianismen I–III

Ved
Peder Bukh

FORLAGET AROS

DEN GRUNDTVIGSKE REFORMATION
© 1978 Forlaget Aros
Forkortet udgave af
Anders Nørgaard: Grundtvigianismen I–III
ved Peder Bukh
Sat med Century Schoolbook
Printed in Denmark
A. Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing
ISBN 87 7003 337 4

Forord

Anders Nørgaard døde som valgmenighedspræst i Vejstrup, Fyn, 1943. Han har skrevet en række bøger ud fra grundtvigske synspunkter og om N. F. S. Grundtvig. En central plads i dette forfatterskab indtager tre binds værket »Grundtvigianismen«, som er på ca. 800 sider. Det er delvist udarbejdet på grundlag af foredrag, hvilket er medvirkende til dets bredde. Der findes en hel del tidsbestemt stof i bogen; og dette sammen med selve omfanget af værket gør det vanskeligt tilgængeligt for nutidslæsere og tilslører i nogen grad dets centrale indhold: den enestående klare og dybe erkendelse af Grundtvigs kristelige og folkelige indsats.

Dertil kommer, at værkets 3. bind udgør et supplement til de to andre, tager tidligere omhandlede emner op og rummer gentagelser fra bind 1 og 2.

Dette har foranlediget fremkomsten af denne forkortede udgave, hvor kun selve redegørelsen for Grundtvigs tanker er medtaget, og hvor væsentlige dele af 3. bind er indføjet i sammenhængen.

Forkortningen har kunnet foretages uden at ændre nævneværdigt i teksten. Den er helt ud Anders Nørgaards.

Undertegnede har tilrettelagt forkortelsen med tilslutning fra og i samarbejde med forfatterens to sønner, valgmenighedspræsterne Sv. Aa. Nørgaard, Vejstrup, og Fr. Nørgaard, Ryslinge. Jeg takker for god hjælp. Jeg takker også for økonomisk hjælp til udgivelsen fra kulturministeriets tipsmidler og fra Fonden til Fædrelandets Vel.

En særlig tak vil jeg rette til Dansk Kirkeskoleudvalg af 1946 for økonomisk støtte og for tilslutning til udgivelsen. Anders Nørgaard så det som sin livsopgave at fremkalde en grundtvigsk selvbesindelse, d. v. s. en nutidig erkendelse af det oprindelige og dybeste i Grundtvigs virke. Som et middel dertil ønskede han en kirkeskole oprettet. Men netop som denne tanke stod over for sin virkeliggørelse, døde han. Planen holdes dog stadig i live af Kirkeskoleudvalget, bl. a. gennem møder på Snoghøj Folkehøjskole og andet sted. Den dag vil

komme, da et virkeligt skolearbejde for kristelig og folkelig livsoplysning, som Grundtvig ville det, og som Anders Nørgaard stred for det, vil blive virkeliggjort.

For mig ser det ud, som dansk folke- og menighedsliv så at sige venter på, at noget sådant skal ske. Folket er i opløsning, og dansk kirkeliv er svagt, kirkefolket er i vildrede. Det søger efter åndelig kraft. Kilden til den viste Grundtvig hen til. Kraftkilden er Helligånden, og når Anders Nørgaard peger på Ordet, så er det, fordi det er Åndens redskab.

Det er mit ønske og mit håb, at denne bog må tjene det, som var målet for dens oprindelige forfatter. Det er hensigten at søge den oversat til tysk, så Luthers folkefæller sammen med Grundtvigs landsmænd kan erkende denne sidstes gerning som en ny reformation, *en grundtvigsk reformation.*

Peder Bukh.

Indledning

Denne bog er skrevet ud fra en stærk følelse af, at noget af det bedste, vi fik i vort folk, fik vi med det grundtvigske syn på menighed og ord, på frihed og på det menneskeligt-folkelige.

En sådan følelse er jeg fælles med mange om, men rimeligvis er der langt flere, som ikke deler den med mig. Disse sidste vil dog indrømme, at det grundtvigske syn og den deraf fremgåede bevægelse gav en meget betydningsfuld indsats i det danske folks liv i de sidste hundrede år så godt og vel. I kirke, i skole, i hjem.

Hvor mange danske hjem fik ikke lysning over hjemlivet, i arbejde og fest, i glæde og sorg, derfra? Hvilke danske skoler – skoler for børn og skoler for voksne – rejste sig ikke deraf? Hvilket kirkeliv blev der ikke levet omkring de gamle kirker, der rejstes i henfarne tider, og i nye, som frie kredse rejste på den gamle kirkegrund? Hvilken salmesang og hvilken forkyndelse lød der ikke dér?

Og videre ud? Til alle grene af folkelivet. Ned til vort søndre led og striden dér. Står det ikke for den holstener, der skrev en udmærket Slesvig-Holsten-historie, som om den værste hindring for fortyskningens fremtrængen mod nord var det grundtvigske liv i Nordslesvig?

Ja, bedre eller ringere forstået nåede dette syn videre ud endnu. Til vore nordiske frændefolk. Her og hist også anden steds hen.

Viden om og på mangfoldig vis sporedes den bevægelse, der til sidst kan føres tilbage til samme udspringsvæld.

– – –

Grundtvig betonede med forkærlighed, at han var Luthers ægte discipel. Endnu på sine gamle dage slog han eftertrykkeligt fast, at det var i *grundenighed* med gamle Morten Luther om salighedens sag, at jeg kom til den klare bevidsthed om *indstiftelsesordene* ved den hellige *dåb* og den hellige *nadver* som det evige *livsord* til os af vor Herres *Jesu* Kristi egen mund, der har meddelt og skal til verdens ende meddele det kristelige himmellys og det åndelige menneske-

liv eller *livslyset* eller *lyslivet* på jorden«. – – – »Når man derfor i den senere tid har anklaget mig for *uluthersk,* da har man sikkert selv været lige så uenig med Luther som med mig og kun ment, at jeg var aldeles uenig med den *lutheranisme,* som de tyske såkaldte lutherske professorer især i det 17. århundrede lavede sammen, og som blev eftersnakket åndelig dødt og magtesløst i en såkaldt luthersk tvangsanstalt også hos os, og det er sandt, dermed er tilvisse hvert hår af mig uforligeligt, nu og evindelig«. (Vennemødet 1863).

Men Grundtvig var dog ganske klar over, at der i hans oplysning og syn var noget, som måtte bryde den *protestantiske* linie, der, skæv og krum, dog kunne føres tilbage til Wittenberg. Han betragtede jo ikke den »grundtvigske oplysning« som en simpel tilbagevenden til det lutherske, så det var kun lutheranernes misgreb, som blev fjernede, altså noget som det, der nu finder sted under kampen for »Luther-renæssancen« både i Tyskland og herhjemme. Nej, han vidste godt nok, at han gik fra et *bibelsk-teologisk* syn til et *kirkeligt-historisk,* og han hævdede, at dette betød et fremskridt i oplysning, der var både efter livets og historiens orden. Vi skulle derved nå fra den 5. til den 6. menigheds tid, sådan som han havde set det i sit »søndagssyn« over de 7 menighedsbreve. Det var jo en af grundtankerne i Grundtvigs historiske opfattelse, at det kirkelig-historiske syns afløsning af det bibelsk-teologiske skulle rent historisk betyde det samme, som det bibelsk-teologiske syns afløsning af det paveligt-hierarkiske betød i det 16. århundrede. Ved det ovennævnte vennemøde udtalte han da også i flugt med påstanden om grundenigheden med Luther: »For resten er det en stor vildfarelse, når man tænker, at Guds riges skriftkloge havde mere lov til at være lutheranere end grundtvigianere i henseende til *oplysningen,* thi er der liv, som der altid er i livsoplysningen, da kan den ikke være så stillestående, men må under hele levnedsløbet gå frem fra det ene klarhedstrin til det andet, og det er ret åbenbart tilfældet med, hvad man må kalde den reformatoriske oplysning i kristenheden, det vil sige oplysningen om, hvordan det kristelige menighedsliv, der fra apostlenes til Morten Luthers dage blev så hentæret og formørket, at det næppe lod sig skimte eller forplante,

efterhånden kan hæves og styrkes til at stråle med

»Libanons og Karmels glans,
Sarons yndigheder«.

Det var en grundtanke hos Grundtvig, at menigheden uløselig er bundet til Herren i hans levende ord, men skolen – oplysningen – er og må være fri og i stadig udvikling. Og med opdagelsen af den længe skjulte, men dog utilstoppede og uudtømmelige livskilde i kristenheden, som er *det evige livsord,* er vi kommet udover »reformationen«s trin. Dette trin har »reformationen« til forudsætning, men fører ud over den, hinsides både protestantisme og katolicisme. Det går som en rød tråd gennem alt, hvad vi har fra Grundtvig efter 1825. Og det fører til, at han også imellem må vende sig, ikke blot mod lutheranernes fordrejelse og misbrug af Luther, men også imod noget hos Luther selv. Han nævner det som et misgreb, når Luther i den lille katekismus, som Grundtvig ellers priser »som et kæmpeskridt til kristelig oplysning«, tog Moseloven med, »thi den første part med de ti bud hører, som Luther netop selv har opdaget og indprentet, ikke til den *kristelige* børnelærdom.«

Grundtvig vender sig imod, at Luther taler om ordet og sakramenterne, idet han hævder, at vel havde Luther et klart øje for, at ånden altid brugte et bestemt ord, men at han dog ikke vidste at pege på noget andet end skriftordet som dette ord og greb derved fejl. »Og da Luther stadig henviste til det udvortes, klare Guds ord, hvoraf vi kan og skal lære at kende og forstå den Helligånd, så lå fejlen hos ham, her som ved hele hans evangelistiske virksomhed, kun deri, at han sammenblandede hele sin bibelske prædiken med trosbekendelsen og indstiftelsesordene, som om det alt sammen var et klart Guds-ord, hvoraf man kunne lære at kende og forstå den Helligånd. Så snart vi derfor kun lærer at adskille, hvad vor Herre ikke har sammenføjet ...« (Den kristelige børnelærdom, kap. 9.12).

Grundtvig er altså klar over, at han har Luther til lærefader, men også, at det, han nu har set, fører ud over Luther og betegner et afgjort brud med den lutherske skoles linie.

Derfor vil denne protestantisme i alle dens skikkelser, li-

gegyldigt om det er ætlinge af de gamle ortodoxe, pietistiske, rationalistiske formationer eller det er den tyske *teologi* i dag, vende sig uforstående imod det grundtvigske syn.

Når Grundtvig skal gøre rede for, hvorfor det syn, der efter hans mening er så ligetil, alligevel for det meste synes helt ufatteligt for mennesker, så må han søge grunden i den papistiske vildfarelse (»forblandingen« af menneskeord med Guds ord) og i den protestantiske vildfarelse (»forblandingen af mund og pen, tale og skrift). Og enhver, der i dag prøver at forklare det grundtvigske syn for *velvillige* protestanter, thi de *uvillige* er der slet intet at stille op med, vil erfare, at protestanterne meget vanskeligt kan se bort fra deres een gang givne linie, hvor klart eller uklart de så end ser den, så Grundtvig kan have ret i, at det nærmest er et stort Guds under, om vi kan få dem til at forstå, hvad vi mener med det, vi siger.

Thi fra hjertet –

I enhver kirkelig livsbevægelse er der noget centralt, et kernepunkt, et hjerte, hvorfra livet udgår. Hele bevægelsens liv er på det nøjeste knyttet til dette centrale, der altså er hjertet. Sættes det ud af funktion, standser livets strøm, og der bliver kun støv tilbage.

Hele bevægelsens historie bliver derfor en historie om dette centrale, hvorledes det kom frem, hvorledes det virkede, hvorledes det hævdedes og fastholdtes, hvorledes det fordunkledes og måske gled ud. For det er så sikkert som noget, at det var dets fremkomst, der satte hele bevægelsen i gang, og dets tilsidesættelse, der fik den til at standse, først langsomt svækkes, derefter ebbe ud, for til sidst helt at gå i stå.

Det centrale i en bevægelse havde ofte intet at gøre med at stille *det kristelige selv* i klarere lys, rydde bort, hvad der skjuler det kristelige og dets herlighed, men drejede sig helt om *vort* forhold til, *vor* indstilling overfor det kristelige. Man tog ikke bestik ud ad og spurgte om, hvad det sandt kristelige var, men ind ad og spurgte, hvorledes man skulle stille sig til det kristelige, som man nu engang mødte det.

Således var det f. eks. med den vældige *tiggermunkebevægelse* i middelalderen, således var det også med den protestantiske *pietisme,* og i grunden kan det samme siges om *rationalismen,* der altid er forlænget pietisme.

Den *lutherske reformation* derimod er nok rettet mod *vor* indstilling, en hævdelse af, at vort gudsforhold må være personligt, men det er, kan man sige, det afledede, der følger af en helt ny forståelse af selve det kristelige, af vor Herres gerning både for os og i os og af vor Herres ord. Reformationen er ikke kun, ikke heller først og fremmest en ny forståelse af *vort* forhold til det kristelige, men en i forhold til middelalderens opfattelse ny forståelse af det *kristelige selv.* Guds Ord, Kristi gerning, Kristi kirke set i nyt lys. Sit læremæssige udtryk fandt den ny forståelse i hævdelsen af, at *skriften* ganske særligt er Guds Ord, og i den sætning, »at vi retfærdiggøres af *tro alene*«.

I den grundtvigske bevægelse er hjertet også et nyt lys over *kristendommen selv*. Deraf følger så nødvendig en bestemt forståelse af *vort* forhold til det kristelige. Men det kommer altså i anden række.

Gælder det nu enhver kristelig livsbevægelse, at den har et hjerte, hvorfra livet udgår, så gælder det også, at den – og det lige fra første færd – bliver en valplads for kampen imellem midtpunktsøgende og midtpunktflyende kræfter. Enhver livsbevægelse vil, udfra en naturlig følelse af, at det er livet, det gælder, søge at holde på det centrale. Jeg kan her minde om de kendte verslinier af Grundtvig:

Slip for alt, hvad dig er helligt,
slip, for alt, hvad dig er kært,
Ordet ej, som sandt gør skelligt
Ordet ej, som alt er værdt:
Troens ord som Herrens tale,
hvor han jævner bjerg og dale,
baner vej for sine små!

Pagtens, troens ord ved dåben,
som fra rigets morgenstund,
huset bar med døren åben,
hold det fast i *Herrens mund!*

Fristeren, den gamle slange,
prøve vil al kunst og list,
lokke, true, gøre bange,
gøgle, kogle, her og hist,
love, Ordet at forgude,
når det bare først er ude
af vor Herres egen mund.

Vend ham ryg med alt hans væsen,
som er lutter løgn og tant!
Blæs med fynd ad al hans læsen!
Råb: den gør ej løgn til sandt!
Har os Herren ej bedåret,
andet ej hans hus har båret
end *det levende Guds-Ord.*

Det vil være en grov misforståelse i sådanne ord kun at se en opfordring til at værne om den grundtvigske dogmatik. De går på noget større. Det er hjertet i selve livsbevægelsen, det drejer sig om. Derfor er der livsfølelse i disse ord, både angsten for, at livet skal mistes, og ønsket om, at kraften skal sættes ind på at bevare det.

Med en, man kan næsten sige, forfærdende magt virkede de centrifugale kræfter i kristendommen selv, lige fra dens fødselstime. Tit kunne det se ud til, at de helt skulle tage overhånd. Kristendommens historie fra pinsedag indtil i dag og indtil tidernes ende var, er og bliver en historie, der i sin helhed og i hver enkelt lille del bærer præg af spændingen mellem de midtpunktsøgende og de midtpunktflyende kræfter. Men det er også historien om, at hjertet, trods alt, bevares. Og det havde ikke, det indrømmer dog enhver kristen, været i sin gode orden, om det ikke var sket, om man ikke stedse på ny havde fundet vej gennem alt påhænget eller måske rettere, om ikke hjertet under alle omskiftelser havde formået at holde sig friskt og føre blodet ud til alle legemets dele.

Det er altså i historiens orden, at de centrifugale kræfter også i den grundtvigske bevægelse sætter ind med kraft. Her møder vi ikke blot en heftig og overfor det centrale uforstående modstand, men en lige så heftig og overfor det centrale uforstående tilslutning. Hvilke arter eller afarter har ikke grundtvigianismen produceret! Men det er et normalt og venteligt fænomen. Historisk er der intet overraskende i, at den bevægelse fører ind på sidespor, som ender blindt eller fører i helt modsat retning af den oprindelige.

Det grundtvigske betød kristeligt et spadestik dybere ned end den almindelige protestantisme, også i dens bedste form, lutherdommen. Dette dybere spadestik ville naturligvis have været utænkeligt uden bestemte personlige og historiske forudsætninger. Men det måtte også medføre konsekvenser. Det udløste kræfter, der førte ind i kampe, mange forskellige slags kræfter og heftige kampe. Her blev spørgsmålet rejst om ord og skrift, om bibelens stilling i kristen- og menighedsliv, om åndelig frihed og tvang, om det menneskelige og det folkelige og deres forhold til det kristelige, om kristendom og moral o. s. v. Det grundtvigske mødte, netop fordi det var et

spadestik dybere ned, en voldsom, men også en træg modstand. Det havde imidlertid en forbavsende slagkraft. Det udfoldede sig med en enestående frodighed. Den grundtvigske bevægelse er ikke blot enestående i dansk kirkeliv derved, at den ikke blev importeret hverken fra Tyskland eller England, men var hjemmegjort, eller derved, at den var et skridt vidt ud over den almindelige protestantisme med dens evindelig zigzag-bevægelse fra overdrivelse til overdrivelse, fra yderpunkt til yderpunkt, men også fordi den greb så mærkelig dybt ned i folkets liv. Der var jo intet, der ikke på en eller anden måde blev mærket af den. Trods alle besværgelser, lige siden Mynster prædikede »om den christelige visdom« og Clausen stævnede Grundtvig for retten, og indtil i dag, da mindre besværgere er på spil, greb det grundtvigske så mærkeligt fast om folkets sjæl og har ikke sluppet taget endnu. Trods alt bor det der.

Trods udvendiggørelsen.

Kirkens genmæle

5. september 1825 udkom i København »*Kirkens Gienmæle* mod Professor Theologiæ *Dr. H.N. Clausen* ved Nik. Fred. Sev. Grundtvig, Capellan ved vor Frelsers Kirke«.

Man lægger mærke til, at Grundtvig egentlig ikke betegner sig som forfatter til, men som udgiver af det lille skrift. Det er *Kirken,* der genmæler, og egentlig ikke ham, Grundtvig, der er på færde. Det er her ikke det, det kommer an på, at *personen* Grundtvig optræder, men at *Kirken* selv, ganske vist med Grundtvig som fortaler, tager til orde. På profeters vis indlader Grundtvig sig naturligvis ikke på nogen dokumentation af sin ret til at optræde på Kirkens vegne for den kristentro, der har båret Kirken fra dens tilblivelse og indtil denne dag, og mod den teologiske, uhistoriske rationalisme, som Clausen er repræsentant for. Profeter kaldes jo og taler umiddelbart ud af kaldelsen så at sige i embeds medfør. Utvivlsomt har Grundtvig opfattet sig selv således og søgt at give denne opfattelse udtryk i titlen.

På titelbladet har Grundtvig anført som motto nogle ord, hentet fra lutherdommens symbolske hovedskrift »Den augsburgske konfession«, fra artikel 7, som handler om Kirken: »*Una sancta ecclesia perpetuo mansura sit* (Een hellig kirke forbliver bestandig)«. Dermed har Grundtvig sikkert ikke alene villet betegne, at han i sit angreb følte sig stående på luthersk grund, i kontakt med Luther og de lutherske fædre, men også villet give grundtonen i hele indlægget. Det er *Kirken,* den ene, bestandige, historiske kirke og dens vidnesbyrd, der skal drages i forgrunden mod alle menneskelige vilkårligheder. –

Det lille skrift vakte en uhørt opsigt, vist ikke så meget ved dets egentlige indhold, kernen i det, som ved dets overmåde heftige form og ved dets adresse.

Straks i fortalen slår Grundtvig tonen an: »Det kan vist ikke undre nogen, som har læst professor *Clausens* nys udkomne bog, kaldet: *Katolicismens og protestantismens* kirke-

forfatning, lære og ritus, vist ikke undre nogen af denne bogs alvorlige læsere, at jeg træder op imod denne forfatter, ikke som recensent, men som *kirkelig modstander;* thi han har i denne bog stillet sig i spidsen for alle den kristelige kirkes fjender og Guds Ords foragtere i landet. Vist nok har professoren, som skribent, intet navn, mig synes heller ingen kraft, til at være anfører, men hans stilling som præste-lærer, og hans ry som *exeget,* mellem de unge teologiske studenter, giver ham i den danske menighed en *kirkelig* vigtighed, det ville være uforsvarligt at overse. For at betegne dette, for at minde om, at striden fra min side slet ikke er personlig, og ingenlunde blot videnskabelig, men så *ren kirkelig* som muligt, derfor kalder jeg dette fejdebrev *Kirkens* Genmæle, indskydende dermed sagen, fra den blotte læseverden, for den *almindelige kristenheds* domstol. Det er altså her præsten, der, som lærer i den kristelige kirke, sigter den teologiske professor, som præstelærer i kirkeskolen, og påstår, at, som ærlig mand, må han *enten* gøre den kristelige kirke højtidelig afbigt for sin ukristelige og forargelige lærdom, *eller* nedlægge sit embede og aflægge sit kristne navn. Dette er min ufravigelige påstand, i den *kristelige* kirkes og menigheds navn, og vil professor *Clausen* ingen af delene, da erklærer jeg ham herved, på Kirkens vegne, som var, som er og som skal blive, og hvis lærdom ligger klart udfoldet, velbekendt i dens historie: på den eneste ægte, historisk-kristelige kirkes vegne, for en *falsk lærer,* som misbruger det kristelige navn til, så vidt han formår, at forvirre og forføre menigheden, stræber at undergrave den kirke, han udgiver sig for at ville tjene og befæste!

Inderlig skal det glæde mig, om denne *betingede* erklæring aldrig træder i kraft, men min påstand kan jeg aldrig, uden selv at udelukke mig af kirken, tage tilbage; thi den *kristelige kirke* er ingen tom eller omtvistelig indbildning, det er en åbenbar *kendsgerning,* et velbekendt historisk factum, som al verdens protest ej kan rokke et hårsbred, end sige tilintetgøre; hvad der bevislig har været kristendom fra begyndelsen, det er og bliver kristendom ej blot til verdens ende, men i al evighed, og derfor må ingen udgive for kristendom, hvad der *bevislig ikke* er det, hvad der ej kan være det, med mindre den sande, den ægte kristendom skulle være den falske, som ej

kan siges uden åbenbar sandhedsfornægtelse. Det er heller ingen tom ordstrid, thi den *kristelige* kirke er en stor, en mageløs kendsgerning, hvortil mangfoldige kendsgerninger, gennem henved et par åtusinder, er, som dens virkninger, uopløselig knyttede, og det heraf udspringende *vidnesbyrd,* godt eller slet, har den kristelige kirke unægtelig eneret til, som den ej kan gøre gældende, uden ved at udelukke dem, der protesterer imod den, og vil dog, ved falskelig at bære dens navn, i de ukyndiges og vankundiges øjne tilsnige sig dens glans.« – Således er anslaget, og det må siges, at Grundtvig holder tonen godt nok hele vejen ud. Ikke blot lader han sin harme og sin hån regne ned over professor Clausen, hans forståelse og hans værk. Professor Clausens kirke har intet med den virkelige Jesu Kristi kirke at gøre, den er et luftkastel, som man kun kommer til ved at ride på et kosteskaft gennem luften på heksemanér. Og »Professor Clausens *Kristus* er en aldeles *luftig, døvstum, magtesløs,* upersonlig person, som gør sit bedste ved slet ingen ting at gøre, ved at lade professor Clausen, og hvem der vil, i *sit navn* tro og lære og gøre, hvad de selv vil, altså *total* og *væsenlig* forskellig fra *Kirkens Kristus,* som er en både himmelsk og jordisk, guddommelig og menneskelig, almægtig, i åndelig kraft nærværende, med Faderen, sig selv og menigheden aldeles enig person, der selv ved sin Ånd og sit Ord vil gøre sin Faders gerning i og ved sine troende.« Clausens udviklinger kaldes »vrævl«, hans stilling så falsk, at der nu ikke kan ties derom længer.

Grundtvig forudser helt vel, at »man vil skrige ak og vé over mit kættermageri, som man kalder enhver protest, Kirken gør mod sine falske venner«. Men det gør intet indtryk på ham, thi han ved også, at »man skal nødes til at indrømme, at *det slags* kættermageri har man ikke set fornylig, vel ikke siden den bog blev skrevet, hvoraf jeg har lært det, det er *Irenæi* velsignede bog til Kirkens forsvar, som egentlig først nu kan forstås og benyttes.«

Nogle anså bogen for at være en genoplivet ortodoxis angreb – ikke just på rationalismen alene, men på en friere opfattelse i det hele.

Ganske vist er det umuligt på anden måde at få Grundtvig føjet ind i det almindelige protestantiske skema: religiøs og

kirkelig nyfødsel – ortodoxi – liberalisme og mæglingsformer, men derfor er det lige forkert. Det synspunkt, Grundtvig lægger til grund i »Kirkens Genmæle«, er uden forbindelse med den almindelige ortodoxe strømning i tiden. Og ganske vist havde Grundtvig fra 1810 været fuldblods ortodox, om man vil: en ortodox ivrer af yderste strenghed. Da først rationalismen og derefter romantikken var gledet bort under ham, som for alvor var kommet i livets ildprøve, søgte han fodfæste i gammel luthersk ortodoxi. Og udfra standpunktet dér havde han jo ved forskellig lejlighed revset sin tid, også sin tids gejstlighed, så hårdt, at det lå nær at se »Kirkens Genmæle« som værende i linie med hans tidligere indlæg for luthersk ortodoxi, skønt det egentlige i Genmælet er skridtet bort fra og ud over ortodoxien, »et kæmpeskridt«, for at bruge Grundtvigs egne ord, vel nok »til den kirkelige bevægelse, som nu er en glædelig kendsgerning,«[1] men da også samtidig og ganske særlig bort fra den protestantiske ortodoxi, pietisme og rationalisme, og i høj grad fra dem alle, ind i et nyt lys over Gudsordet og menigheden.

Og det er hele sagen. Grundtvig havde med sit forunderlige vidsyn set ud over protestantismens hegn, hinsides katolicisme og protestantisme, set, at det hverken var *embedet* eller *Skriften,* der bar *Menigheden,* men at det tværtimod var menigheden, der bar både embede og Skrift, at menigheden var båret af det *levende* Gudsord af Herren selv og Ånden. Menigheden er med sin tro, der er ét og må være ét med bekendelsen i dens mund, med sin dåb, hvor genfødelsen til barnelivet hos Gud Fader sker, med sin nadver, hvor det styrkes og fornyes, en underfuld kendsgerning, der fra pinsedag har levet sit underfulde liv, grundfæstet på klippen, som den levende, nærværende Kristus selv i hans ord og hans gerninger, øsende af den samme »åndelige klippe, der fulgte med«, som også er den levende, nærværende Kristus i sit ord og sine gerninger. Derimod aldeles ikke hverken båret eller opholdt af Skriften, embedet eller nogen menneskelig magt og myndighed.

Det er ud fra et sådant syn, Grundtvig i harnisk vender sig mod professor Clausens kirkesyn: »Navnet Kirke«, dermed begynder professoren, »betyder overhovedet et samfund til at fremme almindelig religiøsitet«.

Vi vil ikke tvistes med professoren om den curiøse materie, hvad *navnet* Kirke overhovedet betyder, men er det hans mening, at *ordet Kirke* er kommet til os som navn på ethvert samfund til at fremme *almindelig* religiøsitet, da tager han mærkelig fejl . . .Dog for ej på mindste måde at volde ordstrid til ingen nytte, vil vi lade professorren tænke sig ved Kirke overhovedet, hvad han vil, når han kun indrømmer os, at den *christelige Kirke* (Ecclesia christiana) er et trossamfund med en tros-bekendelse, som den forelægger alle dem, der vil indlemmes i den, indlemmer dem kun ved *dåben* og *nadveren* i sig, når de tilegner sig bekendelsen, og anser dem som *frafaldne,* når de siden vrager troen eller vægrer sig ved bekendelsen, erklærer dem for *falske kristne c: kættere,* hvis de, vitterlig afvigende fra bekendelsen, hårdnakket påstår ret til ligefuldt at hedde *kristne.* Vil professoren derimod ej engang indrømme det, men hårdnakket påstå, at *hans* protestantiske Kirke, hans kirkelige luft-kastel, hvor man kan tro, hvad man vil, eller hvor tros-bekendelsen selvmodsigende lyder således: *Jeg tror jeg ved ikke hvad* – at det er den *sande kristelige Kirke,* da får vi at vende sætningen om og sige, hvad han skal nødes til at indrømme eller gøre sig selv til løgner: Der er for nærværende tid et *Tros-samfund,* der kalder sig den eneste sande kristelige Kirke, og hvori ingen indlemmes, ved *dåben* og *nadveren,* uden at tilegne sig den *apostolske Tros-bekendelse.*« – Stikker end den gamle ortodoxi i formen, så mærkes dog det nye syn i indholdet.

Men af det syn på menigheden følger, at Gudsordet er et *levende* ord, ikke det skrevne Bibelord, hvor herligt og rigt det end er. Der er ikke blot en væsensforskel på det levende og det skrevne ord i det hele taget, men *kristeligt* er det *levende* ord alene livsskabende, og det *levende Gudsord* er vor Herre selv, der lever i sin menighed, lever som tro i dens hjerte og bekendelse i dens mund. Vil vi møde det *levende* Gudsord, så stille vi os ved dåben, der er genfødelsens bad, hvor det ene kristne slægtled efter det andet fødes, og ved nadveren, hvor livet fornyes af den nærværende Herre selv.

Altså: Grundtvig ser menigheden som skabt af Herrens egne indstiftelser, bårne af det levende Gudsord, livets kilde, og ikke skabt af Skriften, der er livets udslag.

Clausen var *typisk* protestant. Grundtvig har fra 1825 *for-*

ladt protestantismens grund, ikke for at nærme sig katolicismen, men for at gå ud over både katolicisme og protestantisme, ikke for at give en smule af det ved reformationen vundne bort, men for at udnytte det bedre.

Det er den kendsgerning, »Kirkens Genmæle« bringer vidnesbyrd om. – Og anden betydning har det lille stridsskrift med det voldsomme sprog og den ensidige personlige adresse ikke. – Det er også den kendsgerning, der er kernen i det grundtvigske livssyn og hjertet i den grundtvigske bevægelse.

Undertiden er det hævdet, at det *egentlig grundtvigske,* det, der er styrken og af blivende værdi i det grundtvigske livssyn, er blikket for forbindelsen mellem det menneskelige og det kristelige, »formælingen mellem jord og himmel«, som det er udtrykt, undertiden også, at det er hævdelsen af åndelig frihed, forståelsen for, at hvor ånd skal leve, må der frihed til; lænker, bånd og tvang er uting.

Sligt kan imidlertid kun siges enten udfra mangel på historisk indsigt eller historisk sans, så der vendes ganske op og ned på tingene, eller også siges det udfra en uklar og undervægtig opfattelse af det grundtvigske, en opfattelse, der gør det afledede til det oprindelige, det periferiske til det centrale. Selv det minimaleste kendskab til Grundtvig, hans liv og virke, må belære om, at for ham er kristentroen, forholdet til Jesus Kristus, det afgørende og centrale. Han kan for ramme alvor sige: »Hele verden ej opvejer, hvad vi tror og hvad vi ved, Himmerig på jord vi ejer i vor Frelsers kærlighed«. Men det centrale og afgørende i hans kristenliv er igen oplevelsen af Jesu Kristi menighed som en underfuld, historisk virkelighed og Ordet dér ved dåben og nadveren som vor Herre Jesu Kristi *eget* ord. Det er virkelighed dette, at:

> Ordet lå i bogstavbånd,
> drillet af hver dåre;
> Ordet nu, som liv og ånd,
> ler ad ormegårde,
> smutter gennem hænder let,
> bryder, som Guds åndedræt,
> alle bånd og lænker.

Det er ramme alvor for Grundtvig, at dermed kom der pin-

selillietid, sommer skær og blid, nu er Zions fangenskab endt, og endt er dødens dage, smil for gråd os Herren gav, sang for suk og klage. Lovsangstonen hos Grundtvig springer ud af den oplevelse. Det er den, der giver ham tro på, at en ny tid er i frembrud, en tid svarende til den, der ligger forud for både katolicismens og protestantismens dage, mindende om livet i den »græske menigheds Johannes kreds«. Det er ud fra den, han håber på, at »vores time nu er kommen«. Derudfra træder han i modsætning, ikke blot til sin tids rationalisme, men til både katolicismen og *protestantismen i det hele.* Det er meningsløst at tale om, at Grundtvig gør *kirkeskikkene* til det afgørende, »kultus til det primære« og vender tilbage fra protestantismens ophøjede åndelige forståelse til en *kirketype,* der gør menigheden til *»frelsesinstitut«*[2]. Men Grundtvig ser menigheden i et helt andet lys end både katoliken, der ser fra embedsstolen, og protestanten, der ser ud fra sit fornuftige bibelstudium og trods alt håndfaste bibelstade. Han hører nu Herrens eget ord i menigheden, hvor Herren lever og virker, derfor et *levende* ord, kun virksomt, fordi det er og så længe det er i menighedens hjerte og i Herrens mund. Gudsordet er derfor for Grundtvig noget ganske andet end det, katoliken mener at kunne binde til præsteindvielsen, og protestanten mener at kunne binde til bogstaven. *Troens Ord* er ingen *»formel«,* ingen *»artikel«,* ingen *»lærebekendelse«,* men det levende udtryk for *Ordet,* der lever i menigheden og giver menigheden liv. – Og det enkelte kristne menneske er lige så lidt trælbundet under nogen ydre autoritet, som det er et fritstående individ, der kun har at tænke sine egne tanker, føle sine egne følelser og leve sit eget liv. Det er uløselig bundet til menigheden, dens liv og fællesskab, og kun ved at leve i og ud af menighedens fællesskab vil det forstå, hvor Gudsbarnets frihed er. Samspillet imellem autoritet og frihed ligger for Grundtvig i et helt andet plan end det katolske og det protestantiske. Han hævder overfor sin tids uhistoriske rationalisme, – forløberen for vore dages psykologiske kristendom, der har forlagt tyngdepunktet fra »det fornuftige« til »det værdifulde«, – den historiske kristendom, kristendom som en historisk kendsgerning, vi ikke skal skalte og valte med eller lave om på ud fra vore personlige betragtninger, men han ser historisk kristendom i et helt andet lys end

både katolicismen og protestantismen. Han ser forholdet imellem den enkelte og helheden, imellem det udefra eller ovenfra givne og den personlige tilegnelse, i et nyt lys.

Det grundtvigske kirkesyn er ikke en protestantisk afskygning, ikke en opretning af en bestemt, protestantisk skævhed, men en *reformation*. For alle dem, der kun øjner – og det er vist endnu de fleste – de to muligheder: Katolicismen og protestantismen, vil vel det grundtvigske kirkesyn kun blive betragtet enten som dårlig katolicisme eller dårlig protestantisme, selv om enkelte måske kan indrømme, at det rent tidsmæssigt havde en gavnlig virkning netop som opretter af en protestantisk skævhed, der havde vokset sig stærk, og andre, under følelsen af, at det indeholder noget, der ligger ud over protestantismen, kan kalde det »en ny religion«. Nu, her gælder det vel, som så ofte i livet, hvor det drejer sig om personlige værdier, at den, som har det, talen er om, behøver ingen forklaring eller begrundelse. Og den, som ikke har det, kan ingen forklaring eller begrundelse virke på. Spørgsmålet er i den forstand udenfor diskussion.

Men vist er det, at både bedømmelsen af det grundtvigske livsrøre og forståelsen af dets historie må tage sit udgangspunkt i dette kirkesyn, der er det afgørende. Hjertet, i hele bevægelsen.

Forudsætninger

1825 havde sine forudsætninger.

Personlige og historiske.

– Og så noget mere endda.

Det er let nok at få øje på både personlige og historiske forudsætninger. De virker sammen i uopredelig sammenhæng. Det er også let nok at se, at de personlige kommer både først og sidst. Hvilke – de personlige eller historiske – der så iøvrigt vejer mest til, kan vi godt lade stå hen.

Grundtvig, hans udvikling og levnedsløb er både indgående studeret og mangfoldig beskrevet. Her skal kun fremdrages et par træk, der stiller de personlige forudsætninger for 1825 i klart lys.

For Grundtvig var en dag virkeligheden den, at han trængte til den korsfæstede, men genopstandne, det vil sige, den virkelige Jesus Kristus. Og han trængte således, at det gjaldt liv eller død, frelse eller fortabelse, om han fandt ham.

Det er den *virkelige* Frelser, Grundtvig har brug for. *Derfor* søger han bort både fra rationalisme og romantik tilbage til gammeldags Lutherdom og holder sig til den hellige Skrift, – på luthersk vis.

Det var den levende korsfæstede og genopstandne Herre, Grundtvig søgte, hans søgen var rettet mod *»nogen«*, ikke mod *»noget«*[3].

Grundtvig søgte først at fastholde hele Skriften som Guds Ord – ligesom den lutherske ortodoxi –, derefter at finde Guds Ord *i* Skriften, med sondring mellem Gl. Testamente og Ny Testamente, mellem Ny Testamentes forskellige skrifter – altså mere i stil med Luther selv –, for til sidst at fremhæve nogle enkelte eller et ganske enkelt skriftord som det egentlige Gudsord og evangelium.

Denne udviklingsproces var nu ikke betinget alene, ikke heller især ved, at Grundtvig var en stor bibellæser og tillige et intellektuelt redeligt menneske, der umuligt, med tidens bibelske undersøgelser og bibelkundskab i det hele, kunne

fastholde sit oprindelige syn. Ad den vej alene kunne han muligvis være drevet fra skanse til skanse, men det var nu først og sidst hans indre trang til at møde Jesus Kristus selv og høre hans undergørende livsord, der drev ham. Vi møder nøglen til forståelse i ord som disse:

Jesus! hvor er du dog henne?
Hjertet søger dig omsonst,
selv hvor dig apostelpenne
tegned af med himmelsk kunst,
som en hjælper af al nød,
herre over liv og død,
som du gik og stod hernede
nem at finde, god at bede.

En videnstrang af Faust's art måtte konsekvent føre Faust ikke blot til magien, men Mefistofeles i vold. Således måtte en videnstrang som Grundtvigs – efter tidens vilkår – lige så konsekvent føre ham til Kristi menighed og Kristi *eget* Ord dér. Først dér kunne han standse. Men det er visselig ikke hans ydre kampstilling så meget som hans hjertes trang til liv, der her vejer til. Man skal ikke blot se underligt udvendigt på Grundtvig, men også fattes øre for klangen i hans røst, om man ikke kan få øje på det.

Man har sagt, at Grundtvig ikke kunne undvære en autoritet, og da Skriften ikke mere var ham brugbar som autoritet, måtte han finde en anden og greb så »trosbekendelsen«, thi »alt skal være klart og givet, selvgyldigt og selvbestående, uden indblanding af næsvis menneskeforstand og uberoende af enkeltmands opfattelse.« – Deri er der noget rigtigt. Grundtvig søgte for at finde. Der blev næppe nogen forståelse mellem ham og så dem, der foretrækker den evindelige søgen efter sandheden for sandheden selv. Og han søgte efter noget fast, efter fast grund. Han følte jorden skride under sig og afgrunde åbne sig. Han havde erfaret, at det duer ikke at bygge på sand, man må ned til klippegrunden, thi ellers bliver faldet stort, når stormene tager til at suse og bølgerne at bruse. Og klippen er vor Herre *selv* og hans *eget* Ord. Intet menneskeligt rækker her til. Kun det holder, som ikke er af mennesker og ved mennesker, det som unægtelig er uberoende af menneskeforstand og enkeltmands opfattelse. Og han

ville klarhed. Han vidste, hvad det var at sidde i mørke og vandre i tågen, men derfor også hjertelig at længes efter »det lys fra Gud, der haver som solen strålet.«

Det er naturligvis altid let at pege på Grundtvigs anvendelse af *troens ord* som det faste, det klare, autoriteten i den kirkelige kamp, han stod i hele sit liv, og som var på det nøjeste forbundet med, et nødvendigt udslag af hans *personlige* kristenliv. Men at standse ved den kirkelige anvendelse er i sandhed at bygge sin forståelse på sand og ikke på klippegrund. Det er for sit livs skyld, Grundtvig søger autoriteten, det faste, det klare, ikke for at nå til færdighed, afsvækkelse af det personlige, magelighed og ro, men for til gavns at kunne stride.

Ikke blot sin egen strid, men også den, som medkristne i tiden måtte stride. Grundtvig følte sin egen vånde også som Kirkens vånde. Hans egen strid ud af mørket, tågen og fangenskabet, ud af nød og død, var også tidens eller et led i tidens strid. Sådan havde han straks fra 1810 følt det. Han skriver derom: »Således bekendte jeg da selv i Luthers jubelår (1817), at mit forsøg i de foregående syv år på, med Guds hjælp, at istandsætte den faldefærdige, lutherske statskirke i Danmark, var aldeles mislykket, ikke blot udvendig, da jeg var bleven en præst uden kirke og en taler uden stemme, men også indvendig, da jeg ej havde kunnet finde den åndelige kæde, der levende forbinder de kristne med Herren og med hinanden. Det kunne slet ikke trøste mig, at en anden luthersk præst, der både havde kirke og tilhørere i mængde, nemlig Claus Harms i Kiel, i det samme jubelår trådte op som en Morten Luther den anden med sine berømte theses eller tvistens æbler, til at slås om på tysk; thi hverken troede jeg, at Luther kunne leve op i Tyskland, ikke heller kunne nogen indbilde mig, at det ville bære for Harms, hvad der brast for mig, der ganske anderledes havde tilegnet mig Luthers ånd, både med den enfoldige tro på den treenige Gud, med fast tillid til saligheds-midlerne efter Herrens egne indstiftelser og med den lutherske salmetone i »Et barn er født i Betlehem« og »Dejlig er den himmel blå«, »Der sad en svend i blåmænds land«, o. s. v.[4]. Især følte Grundtvig sig som en medstridsmand med de små, ulærde og enfoldige. Han følte »den fortvivlede stilling, hvori Kristi menighed, og navnlig

alle dens børn og ulærde medlemmer, var kommen . .«[5]. Han følte også:

Det var børns og kvinders lykke,
når de tog dig på dit ord;
det var vores skam og skade:
for din mund vi trykte blade,
hørte ej din guddoms-røst,
savner derfor liv og trøst.[6]

Med et meget misvisende udtryk er den side af Grundtvigs strid blevet betegnet som udslag af »*en kirkelig-demokratisk interesse.*«[7] Siger et sådant udtryk noget, siger det kun det forkerte. Det har intet med demokratisk interesse at gøre, når Grundtvig tog stilling på troens ord, men unægtelig følte han sin egen strid som en strid også for andre af teologien og lærdommen mishandlede. Grundtvig har lært at nævne trolden ved sit navn og vil også lære andre det. Sagen er meget simplere, end de lærde gør den til, men den er tillige meget dybere og inderligere, og det dyb og det under kan lærdoms lys ikke oplyse.

Og Grundtvig greb ikke troens ord for dermed at have et brugbart kendemærke på, hvortil Kristi menighed gik – altså for at kunne bestemme, hvad der er fælles kristeligt og hvad ikke, for at kunne afstikke en fast grænse for tilhørigheden, men menigheden gav ham troens ord som et levende ord af Kristi mund, da han ud af sin dybe nød søgte om den levende, virkelige Herre og Frelser.

Det er altså den dybe personlige trang til en *levende* Frelser, der er drivkraften i Grundtvigs udvikling fra 1810 til 1825, fra ensomheden ind i menighedens fællesskab, fra bogen til Kristi *levende* ord. Det er den tørstige, der søger efter den læskende kilde. Den, der ikke tørster, kan sagtens nøjes med at høre tale om vand. Det er den syndige, der søger nåden og som så vist aldrig kan nøjes med en teologi om nåden. Det er den langfredagsramte, der aldrig finder fred i andet end påske. Det er den fortabte, der må eje en virkelig Frelser, ikke et billede af ham, høre det levende Gudsord, ikke en genlyd af det hverken her eller der.

Men jævnsides med disse personlige motiver virkede tillige *de historiske forhold.*

Var ikke allerede den store verdensbrand, der antændtes 1789 med den franske revolution og først slukkedes 1815 med Napoleons endelige fald, en dom over hele den rationalistiske livsforståelse? Blev ikke dermed alle de rationalistiske ideer lagt på bål? Ikke alene viste lidenskaberne og naturen sig stærkere, end man havde anet, men alt, hvad man havde bygget på som grund og værn, viste sig at være så uendelig meget svagere. Man havde altså taget så helt fejl, af sig selv og af livet. Selv de mest tungnemme kunne ikke undgå at forstå, at nu var den gamle tid på anklagebænken. For mange blev det klart, at fornuften, der ellers var blevet proklameret som eneste grundlag for sund livsforståelse og sund livsførelse, ikke slog til. Der var også andet i tilværelsen, som måtte tages i betragtning. Og nu blev der så lydhørhed for en forkyndelse af hjertets ret.

Det var en gnist fra verdensbranden, som blev kastet herind i Danmark 2. april 1801 med *Slaget på Reden.*

Og det, som slaget på Reden lod mange føle, det sagde *Henrik Steffens* (1773–1845) med rene ord, da han 1802 vendte tilbage fra Tyskland, fuld af en ny tidsånd.

Rationalismens fallit skabte i mange sind en anelse om, at det var selve protestantismen, der ikke slog til. Det er måske ikke helt forkert at sige, at der gik et katolsk drag gennem tiden. Man fik øje for historien, *så,* at der virkelig var noget, ikke alene hinsides rationalismen, men også hinsides Luther og hans samtidige, ja, længere tilbage endnu, helt bag ved katolicismen. Man begyndte at tænke på oldkirken og forstå traditionens betydning. Rationalismen med sin skrift og sin fornuft, pietismen med sin skrift og følelse, ortodoxien med sin skrift og lærebekendelse – i det hele: den i alle sine former uhistoriske protestantisme manglede dog måske noget i sin kristelige erkendelse. Var det ikke nødvendigt at tage historien og traditionen med i betragtning? Er det nu også så helt vist, at der ikke skal lægges stærkere vægt på kirken og den kirkelige udvikling?

For så vidt kan det siges, at Grundtvig på sin vandring fra rationalismen til 1825 ikke er noget særsyn, han kan opfattes som led i en almindelig bevægelse, der naturligvis også har haft sin indvirkning på ham. Og alligevel er hans vej helt enestående. Ikke blot forstod han opgaven tiden stillede, an-

derledes end sine samtidige, men han løste den også anderledes. Han forstod, at opgaven var ikke at sætte parentes om den udvikling, der begyndte med ortodoxien og kulminerede med rationalismen, heller ikke at begynde et nyt kredsløb i samme bane, men at bevare det lutherske ved at videreføre det. Han ville ikke slet og ret vende tilbage til det lutherske, heller ikke til det katolske, thi han vidste, at i kristenfolkets historie lader det sig aldrig gøre at gå tilbage i tiden uden at gå frem. Historien er ikke et dødt system, men en levende virkelighed. Gennemgangsled kan aldrig gøres til noget evindeligt blivende; menneskeværk ikke til Guds værk. Han søgte tilbage – hinsides protestantisme og katolicisme for at finde bag om menneskeværket ind til det blivende.

Var der noget i tiden, som *direkte* kunne vende hans øje i retning af det, han så 1825, da det »slog« ham »i et velsignet øjeblik: at det mageløse vidnesbyrd, jeg så højsommeligt ledte om i hele åndens verden, *det* gennemlød som en himmelrøst hele tiden og kristenheden i *den apostolske tros-bekendelse ved dåben?*«

Det var ikke noget nyt, at der blev henvist til den *apostolske* trosbekendelse. Under de voldsomme lærekampe, der især i sidste halvdel af det 16. og i begyndelsen af det 17. århundrede oprev og opdelte protestantismen i det uendelige, dukkede der enhedsbestræbelser op, et slags sidestykke, psykologisk, til nutidens kirkelige enhedsbestræbelser. Da blev der henvist til trosbekendelsen som *teologisk* enhedssymbol. Man burde for fredens skyld gå bagom de forskellige teologiske systemer og bekendelser og hejse det fælleskirkelige symbol. I den retning talte slesvigeren *Callisen* (død 1656), englænderen *Chillingworth* (død 1644) og franskmanden *Amyraut* (død 1664)[8]. Senere havde tyskeren *Lessing* (1729–81) under rationalismens herredømme henvist til, at Kristus i trosbekendelsen havde givet os en sammenfatning af den kristne lære[9]. Herhjemme henviste den rationalistiske biskop *Fr. Münter,* der havde været Grundtvigs professor, til traditionen som den første kundskabskilde til kristendom. Den apostolske tradition gik længere tilbage end Skriften. Han støttede sig med denne opfattelse til *Irenæus,* den oldkirkelige teolog, der overfor kætterne hævdede, at den mundtlige apostolske overlevering, som alle kristne holder fast

ved, er af apostlene betroet menigheden som livsdrikken og den rette dør til livet. Den er sandhedens regel og troens grundvold. Og denne urokkelige sandhedsregel har enhver kristen fået ved sin dåb[10].

Grundtvig var ikke et øjeblik i tvivl om, at når han fandt, hvad han fandt, skete det ingenlunde alene i kraft af historiske undersøgelser eller tidsmæssig påvirkning, heller ikke alene, fordi han søgte ud af hele sit så lys- og livstørstende hjerte. Det var pinseånden, som hjalp. Dens virken var den afgørende forudsætning.

Grundtvig tvivlede ikke et øjeblik på, at ånden 1825 ikke blot havde haft noget for med ham personlig, han var tillige helt overbevist om, at ånden også dermed havde haft noget for med historien, menighedens levnedsløb, at hermed var vejen vist bagom og hinsides protestantisme og katolicisme. Der var hermed ikke alene givet os en mulighed for bedre at forstå vort eget kristenliv, men en hjælp til at forstå menighedens levnedsløb. Han synes, at vi nu må kunne se lige så klart som i den efterapostolske tid; han taler om, at nu er den nordiske menigheds tid kommet, og kan endog ud fra denne sin forståelse af vor historiske mission, tale mærkeligt og for dem, der glemmer hans historiske syn og intet begriber af hans kirkelige forståelse, forargelige ord om, hvorledes vor Herre har brug for Danmark[11]. Men han ved ganske sikkert, at en diskussion med historiske, videnskabelige grunde, her aldeles intet fører til.

Konsekvenser

Grundtvig ventede sig altså de største historiske følger af »opdagelsen af den længe skjulte, men dog utilstoppede og uudtømmelige livskilde i kristenheden, som er *det evige livs-ord*«: »Denne kristelige grundoplysning, som først kan lære os at hitte rede i kristenlivet både hos os selv og menigheden.«[12] Den kunne ikke alene »oplyse den kristelige grundenighed mellem de gamle og de ny sprogsamfund,« altså hjælpe til at gøre ret og skel mellem livet og læren – imellem kirken og skolen ville Grundtvig sige –, men fordi livet og lyset er tvillinger bolde, skabe langt bedre vilkår for livet. En hæmmende tåge og dermed følgende forvirring var nu borte. Og det måtte jo give bedre dage.

Han mener ikke, at vi dermed har nået »enten livet eller lyset i den ebraiske menighed, som de spejler sig i apostelskriften; så at vi langt fra at stile på nogen afslutning, ret med flid må stræbe at holde løbebanen åben, til den frieste rørelse, der kan finde sted på kristelig grund og i Kristi ånd, som vi, i Herrens eget mundsord til hele sit folk ved dåben og nadveren, har lært at kende og at skelne fra alt andet, som skrevet står: Ingen kan lægge anden grundvold end den, som er lagt: Jesus Kristus; men hver se til, hvordan og hvormed han bygger derpå«![13]

Derimod var det jo hans forventning, at vi kunne nå »forbi Irenæus til Polykarp i den græske menigheds Johannes kreds«, skønt næppe så vidt uden fornyelse og opvågnen af det indsovede og henvisnede græske menighedsliv. Thi først hos os »i den højnordiske menighed kan kristenlivet i tro, håb og kærlighed igen, som Ordets og Helligåndens gerning, efterhånden vinde menneskelig skikkelse og menneskelig vækst som det ny menneske, fordi vi i Guds-Ordet til os har fundet både troens og håbets og kærlighedens levende begreb, og dér tillige den levende sammenhæng mellem Ordet og troen, mellem troen og dåben, mellem dåben og nadveren, så igen mellem dåben og håbet, og mellem nadveren og kærligheden; thi hele det kristelige levnedsløb, fra den første le-

vende rørelse af Guds-Ordet til det fulde hjertelige fællesskab med vor Herre i hans kærlighed, ligger oplyst for os, så hvem der åndelig vil begynde med Kristus i moderlivet, kan også fødes og vokse med ham en gudmenneskelig vækst.«[14]

Men hovedsagen er, at vejen er fundet hinsides, bagom, udover såvel protestantismen som katolicismen. Det skal bringe en ny og bedre tid. Det var ikke »en omgang Luther« mere, der kunne og skulle gøre det. Det gjaldt et videre frem. Hensigten var ikke en smule ny bevægelse indenfor samme cirkel som hidtil. Det, der var i frembrud, var af større format. Havde ikke det syn, Augustin gav udtryk for i »Guds stat«, virket i tusind år? Havde ikke de tanker, Luther gav udtryk i løsnet fra Worms, virket siden da? – I den stil skulle »opdagelsen« virke.

Hvordan gik det så? Ja, ingen vil bestride, at Vartov – lad det være udtrykket for det centralt grundtvigske – udløste forunderlige kræfter i dansk folke- og kirkeliv. Det satte sit præg så stærkt på livet herhjemme, at det mærkes den dag i dag og giver vort kirke-, skole- og åndsliv i det hele et særpræg, som almen-europæiske påvirkninger ikke fuldstændig har udslettet. F. ex. har den danske folkehøjskole ikke aldeles mistet den oprindelige grundtvigske prægning. Der er i al fald visse mindelser tilbage, hvor meget end andre og helt modsatte indflydelser tog herredømmet. Også dansk kirkeliv bærer endnu præg af, at vi fik en ny »kristelig grundoplysning« med Grundtvig som leder, ikke alene derved, at Grundtvigs salmer synges på trods af deres indhold i vore kirker, vist dog overalt i landet, men det mærkes, om end svagt, både i stort og småt i alle kirkelige forhold. Engelske og tyske strømninger har ikke ganske udslettet grundtvigsk indflydelse på dansk kirkeliv i almindelighed og den såkaldte grundtvigske retning i særdeleshed. Kun ved universitetet synes man helt at have fået grundtvigske spor udraderet. Dér gælder helt, for at bruge Grundtvigs udtryk, »skriftklogskabens pavedom« og »papir-oplysning«-en. Engang kunne det nok se ud til, at grundtvigianismen afgørende skulle sejre. Men, som det senere skal vises, den stigende bølge sank igen. Og det ejendommelige for vort kirkeliv i dag er, at Worms er stærkere end nogensinde, og at Vartovs virkninger er så næsten umærkelige og svage!

Her har historien måske dog heller ikke fældet sin endelige dom. Der er jo en gammel tale om, at Guds kværn maler langsomt, men også meget sikkert.

Men lå der i det grundtvigske kirkesyn *muligheder* for en ny historisk udvikling, så indebar det også i sig et *krav om revision af overleverede og nedarvede forestillinger og forståelser.*

Hvordan måtte kristne se på *Bibelen?* Hvorledes var dens stilling i menighedens liv? Det var jo en hjørnesten i den nedarvede protestantisme, at Bibelen, som den egentlige åbenbaring og det egentlige Gudsord altså, er den eneste kirkelige og kristelige autoritet. Skriften er husets syld. Den er regel og rettesnor for tro, lære og liv. De symbolske bøger, som landskirkerne antog, har kun myndighed, så vidt de er i overensstemmelse med Skriften. Embeder og embedsmænd har ingen anden myndighed end den, der kan begrundes ud fra Skriften. Der tales nok om en *kirke*, hvis kendetegn er, at sakramenterne rettelig forvaltes og evangeliet rettelig forkyndes, men Skriften er »Ordet«. I den er al autoritet indeholdt, og fra den må al autoritet udledes.

Dette grundsyn næres i lige grad af alle protestanter, før og nu, de ortodoxe, der holder på, at hvert skriftord er inspireret af Gud og de yderliggående bibelkritikere, ja, endog af protestantiske »fritænkere«, som går ud fra, at gør de det af med bibelsk historie, der ikke kan stå for deres moralske eller videnskabelige kritik, så gør de det af med et stykke kristendom. Uanset bibelkritik, religionshistorie og hvad andet der måtte ændre det ortodoxe ufejlbarhedssyn, går man i lige høj grad ud fra, at kristendommen i det hele bygger på Skriften. Ejendommeligt, men måske forståeligt nok, er det, at modstandere af den grundtvigske opfattelse af troens ord bestandig indtil i dag går ud fra, at grundtvigske folk ganske simpelt har overført protestantismens forhold til Skriften på troens ord. Dette er et nyt dokument, en formel, en lærebekendelse, grundtvigianerne nu bruger som autoritet i stedet for Bibelen, medens man iøvrigt forholder sig til troens ord som protestanten til sin bibel. Der er kun sket det, at man så at sige har konstitueret troens ord i Skriftens sted. Man har at værge om denne Bibelens stedfortræder og begrunde sin ret til at bruge den, som man gør, ganske som protestanter vær-

ger deres Bibel mod angreb og begrunder deres ret til at bruge den, som *de* gør.

Den grundtvigske forståelse af Ordet måtte nødvendig medføre en revision af den nedarvede skriftforståelse. Bibelen *måtte* ses i nyt lys. Den måtte ses – konsekvent – som det litterære udslag af den første menigheds liv. Hverken mere eller mindre. Det måtte blive klart, at det var menigheden, som havde skabt den, og som alle dage havde båret den, og aldrig Skriften, der havde båret menigheden og livet.

Men en sådan revision er ikke så lige en sag, som man skulle tro. Den nedarvede skriftforståelse sad dybt i sindene. Den havde århundreders traditioner for sig. Det blev meget let betragtet som et udslag af ringeagt, en forgribelse på noget helligt, når nogen søgte at sætte Bibelen på den rette plads. At Bibelen aldeles ikke mistede sin betydning, værdi eller rigdom for den, der opgav det protestantiske bibelsyn, ja, at den så først rigtig kunne bruges, forstod man vanskeligt. At tale mod den gamle skriftforståelse var at »tale ord mod helligdommen«. Det viste sig atter og atter, at man ville både blæse og have mel i munden. – Man sagde »både-og«, hvor kravet var »enten-eller«. Det gamle bibelsyn gik igen. Og det blev en indre hemning, der vejede meget mere til end den ydre modstand, den grundtvigske bevægelse mødte på sin vej.

Den grundtvigske menighedsforståelse måtte dernæst også føre til et helt andet syn end det hidtil gængse på det *ydre kirkesamfund*. Her gik det noget lettere end med hensyn til Skriften at få draget konsekvenserne. Men helt let gik det ikke. Efter protestantisk forståelse var statskirken en funktion af den usynlige kirke, egentlig den eneste legitime funktion – senere under liberalismens påvirkning ændret til: een blandt flere –, og i henhold hertil var statskirkens styrere og embedsmænd de eneste forsvarlige funktionærer i Kristi kirke, selv om man rent teoretisk hævdede »det almindelige præstedømme«. Den usynlige kirke må have sin synlige, historiske fremtræden. Denne historiske fremtræden har naturligvis været skiftende i tidernes løb, alt efter de skiftende historiske forhold. Men nu var det altså her hos os den lutherske statskirke. Den usynlige kirke kan ikke komme til at virke uden igennem en sådan ydre kirke. Her virker den nu

igennem den ved reformationen skabte kirke. Denne er garantien for, at den usynlige kirke er her og virker. Den gør sig ikke som romerkirken identisk med Jesu Kristi menighed, men den konstituerer sig som den forudsatte usynlige kirkes synlige stedfortræder. Og den synlige kirkes styrere og embedsmænd var i kraft af denne deres stilling også udøvere af den usynlige kirkes funktioner og garanter for, at disse funktioner foregik, som de skulle, ikke alene statskirkeligt, men kristeligt.

Et sådant syn lå bag hele den statskirkelige ordning og orden, dens forskrifter og embeder, dens stilling til afvigende trossamfund og gudelige forsamlingsfolk, o. s. v. Og et sådant syn var dybt bundfældet i sindene.

Konsekvent måtte Grundtvigs menighedsforståelse føre til den opfattelse, at den »ydre« kirke, under de givne forhold den lutherske statskirke, ved grundloven afløst eller fortsat som den evangelisk-lutherske folkekirke, var en rent »borgerlig indretning«, de kirkelige embedsmænd i kraft af deres statskirkelige kaldelse og indvielse kun borgerlige embedsmænd. Statskirken var frugten af en politisk viljesakt. At der bag denne lå historiske forudsætninger, blandt andre den, at der i mange århundreder var levet kristenliv i Danmark, og at der tillige bag den lå et alvorligt ønske om at tjene og fremme kristenlivet, er en anden sag. Nogen garanti for, at noget som helst andet end den borgerlige myndigheds vilje skete fyldest gennem den, gav den ikke og kunne den i følge sagens natur aldrig give. Foregik der og foregår der fremdeles noget andet og mere end det rent borgerlige indenfor dens hegn, er det hverken dens skyld eller dens fortjeneste. Og de kirkelige embedsmænd er den borgerlige myndigheds til den del af statens funktion beskikkede funktionærer. Er det noget andet og mere, hvad de måske nok tiest er, er det aldeles ikke i kraft af deres ansættelse i eller indvielse til »det dem betroede embede«. Kristi menighed kan måske med sin dåb og nadver, med sin tro, sit håb, sin lovsang og bekendelse leve i denne »borgerlige indretning«, måske den også kan blive nødt til at forlade den, fordi den ikke kan finde husrum deriinde. Tit var »Kirken« en gæstfri, tit også en meget brutal vært, men aldrig havde den hverken hals- eller håndsret over menigheden eller menighedens klenodier. Her formår al ver-

dens magt, hvad skikkelse den end klæder sig i, intet.

Hvad her er sagt om statskirken og dens fortsætter kan selvfølgelig, med de nødvendige forandringer, siges om ethvert ydre kirkesamfund, der oprettes, organiseres o. s. v.

Blev styret for brutalt i kirkestaten, statskirken o. s. v., kunne man, om det var tilladt eller man havde magt dertil, gå ud og danne sine egne organisationer. Men naturligvis er f. ex. en frimenighed eller valgmenighed eller nogen anden sammenslutning ikke spor mere Kristi menighed end statskirke og kirkestat, giver ikke mere ydre garanti for, at menigheden er i funktion dér, at dér er dåb og nadver virkelige menighedshandlinger. Men de kan gerne give menigheden bedre, friere og lykkeligere arbejdskår. Det er det, spørgsmålet er om, når de ses i forhold til statskirke og folkekirke. Den calvinske tanke, ofte dukket op også på luthersk grund, og arv fra romerkirken, at man ved bestemte former, forfatninger og dermed følgende kirketugt kan skabe »rene« menigheder, det vil sige menigheder, der er identiske med Kristi menighed, altså står der som ydre garanti for, at her er i sandhed Kristi menighed til stede, er en uvirkelig drøm. Ydre garanti får vi aldrig, heldigvis. Formen kan ikke garantere, at der også er indhold, legemet ikke, at der også er ånd. Ja, men hvad er, og hvor er så menigheden, når den ikke er identisk med et ydre kirkesamfund? Eller i al fald finder sit fuldgyldige synlige udtryk deri? Bliver menigheden da ikke til et begreb og talen om den til fantasi? Nej. Guds rige kan der ikke peges på, så der kan siges: se her! se der! Men derfor er det ligefuldt en åndsvirkelighed, et under her i verden, men det erfares ikke af noget menneske nogensinde uden igennem et under, det kan aldrig gribes af hånden eller fås fat i ad begrebsmæssig vej. Kun når Ånden lyser. Selv om der kræves både personlige forudsætninger og oplysning af Helligånden for at kunne se menigheden, bliver den ikke mindre en virkelighed. Men den kan her i verden *kun* ses, hvor Ånden lyser, altså, hvor vi er udenfor naturens orden. Dens tydelige livstegn er bekendelse, forkyndelse og lovsang.

Hvorledes skulle så det ydre kirkeforhold ordnes? Skulle der herske frihed eller tvang?

Naturligvis frihed.

Så groede de grundtvigske kirkelige frihedskrav frem –

ganske nødvendig. Både forkyndelses- og ritualfrihed i den borgerlige indretning lige så selvfølgeligt, som at menigheden selv kun havde een dåb, een tro, een Gud ... Ud fra den dybeste bundethed indadtil, til menighedens livsord og livskilder, fuldkommen frihed udadtil, indenfor den »borgerlige indretning«.

Naturligvis måtte også *menighedslivet,* levet i det nye lys, få sin ejendommelige farve, og gudstjenestens hele skikkelse derigennem sin ejendommelige udformning.

Protestantismen havde, udfra sin hele intellektualistiske indstilling og sit ejendommelige bibelsyn, lagt hovedvægten på prædiken, opfattet som skriftudlægning først og fremmest. Med den stærke følelse af det *levende ords* magt ville grundtvigsk oplyste kristne også lægge vægt på prædikenen, men forkyndelsen måtte blive mere sakramental. Og prædikenen måtte igen træde i baggrunden for samlingen om dåb og nadver, hvor vor Herres eget og menighedens *levende ord* lød som både vidnesbyrd og forkyndelse. Det var dog *det* ord, det gjaldt om at høre. Den intellektualistiske prædiketjeneste skulle afløses af en rigere tilbedende gudstjeneste, individualismen af fælleslivet.

I nogen grad blev vel også her konsekvensen af menighedssynet draget, men vist dog – og til stor skade – mindre end i andre henseender. Gudstjenesten blev i alt for ringe grad præget af den ny erkendelse. Grundtvigianismen skabte i sandhed talere nok, der dyrkede det levende ords kunst, den manglede heller ikke prædikanter, der forkyndte »levende«, »personligt«, »ejendommeligt«, men det er vist ubestrideligt, at »grundtvigsk« forkyndelse tiest – desværre – var »protestantisk«, at foredragsholderiet ofte stillede forkyndelsen i skygge og prædikenen igen fælleslivet om dåb og nadver.

Og hvorledes hang det sammen med *det kristelige og det menneskelige* i deres forhold til hinanden? Og det kristelige og det folkelige? Også disse spørgsmål måtte tages op til besvarelse ud fra det lys, man havde vundet over livet.

Protestantismen havde, her som ellers, svinget imellem to yderligheder.

På den ene side det *menneskeliges intethed.* I sig selv er vel nok det menneskelige noget andet end det dyriske og det djævelske, men for Gud er det ikke mere værd. Det er kun

tåbeligt hovmod at tillægge det nogen som helst betydning for frelsen. Vi er under dommen, det vil sige fordømmelsen. Og *vi* – det er alt i os uden undtagelse. Det er sandheden om den ting.

Ud fra den *kendsgerning,* at vi retfærdiggøres uforskyldt af nåde, så har vi ikke en tøddel at rose os af uden vor svaghed, så hver mund skal stoppes og al verden være skyldig for Gud (Rom. 3,19), at vi intet skridt kan tage af os selv eller ved egen kraft på frelsens vej, ikke engang et hanefjed, at vi intet tilskud kan give, det er Guds det hele, den samme, der begynder, må også fortsætte og fuldkomme, – ud fra den kendsgerning drog man den – forkerte – slutning, at så kom det menneskelige slet ikke det kristelige ved. De hørte hjemme i helt adskilte verdener. Guds udvælgelse er vilkårlig. Vi er kun ler i pottemagerens hånd, og han gør kar til både ære og vanære uden at vi har ret til at mukke (Rom. 9,20f.). Både Luther, men dog især Calvin havde hævdet Guds vilkårlighed. – Det var nok i modsætning til katolicismens såkaldte gerningsretfærdighed –. Man kunne altså både hos Luther og Calvin få sit ringeagtende syn på det menneskelige kapitelfæstet. Og man kunne gå længere tilbage end til de to reformatorer. Havde ikke Augustin talt noget om, at hedningernes dyder er glimrende laster? Og endelig Paulus, der, som ovenfor antydet, talte stærke ord om nåden og leret i pottemagerens hånd? Eller sagde: »Thi jeg ved, at i mig, det er i mit kød, bor intet godt« (Rom. 7,18).

Nogen mening i ord som genfødelse, forløsning, frigørelse kunne der egentlig ikke blive her. Der var jo intet at genføde, forløse og frigøre.

På den anden side *det menneskeliges selvtilstrækkelighed.* Frelsen er i grunden vor egen sag, beroende på vore egne kræfters indsats og vore egne iboende muligheders naturlige udfoldelse. Kristus bliver kun en lysbærer på den fremskridtets og udviklingens vej, vi selv må vandre. Her er der heller ingen mening i at tale om en fødsel på ny af vand og ånd, om en nådens forløsning, thi til sidst er der ingen brug for noget sådant, Dette selvtilstrækkelighedens »evangelium« var det inderste både i rationalismen og romantikken. De havde såvist ikke hørt loven tordne fra oven: dø, eller gør, hvad en synder ej kan! De er i den nærmeste slægt med vor tids gud-

løse kulturtroende, der vil løse menneskenes problemer ved samfundsreformer. De er af samme kød og blod.

For Grundtvig er det menneskelige og det kristelige i den inderligste ubrydelige forbindelse med hinanden. Det er med dem som med muldjorden og sæden, der er sået. Det menneskelige er i sig selv fuldkommen magtesløst. Det kan drømme om de levendes land, prøve også ved kunst at skabe det, men det kan ikke tage et eneste skridt på vejen dertil. Jo inderligere et menneske længes efter livet, des stærkere vil det føle sin afmagt. De, der går med en følelse af menneskelig selvtilstrækkelighed, har endnu ikke rigtig begæret livet, set det dejlige land bag den buldrende strand. Ellers skulle de vel føle deres afmagt. Der må en underfuld genfødelse til, en nyfødsel af vand og ånd, om vi skal komme til landet bag hav, og vi må bæres på *underfuld* måde hvert eneste stykke af vejen. Det er vist, at hele sagen er Guds, helt af nåde, helt til hans ære. Vi har intet som helst at rose os af. Men nåden er netop genfødelse af vand og ånd, forløsning og frigørelse. Det er mennesket i os, det brudte, faldne, hjælpeløse, i synd lænkebundne, til død hjemfaldne, men dog mod himlen stræbende, som Gud i nåde løfter op og omarmer. Det kan ikke nytte at så korn på en sten, det nytter lige så lidt at så Guds nådeord i andet end et *syndigt menneskehjerte.* Grundtvig skriver således: »Hvor megen uret nemlig end vore fædre gjorde den samme *menneske*-natur i sig og børnene, som de i *»frelseren«* løftede til skyerne, så vandt de dog, ved at betragte Jesus som det eneste rigtige menneske siden *Adam,* en forestilling om *menneske-naturen* i sin *renhed,* uden hvilken vi aldrig i vort eget virvar kunne adskille det *menneskelige,* der skal elskes og plejes, fra det *dyriske,* der skal underkues, og det *djævelske,* der skal forsages. Hvor barnagtigt det end var at tænke, enten at Guds ånd skulle omskabe *djævleunger* til *Gudsbørn,* eller at han *levede,* boede og byggede i en *bogstav-skrift,* og virkede dermed umuligheder i mængde, så beholdt vi dog ikke blot vor tro på *ånd,* hvad der betinger ånds-virksomhed hos os, men vi fik en skarp grænselinie draget mellem Guds ånd og alt *vort eget* ...«[15] Det er latterlig selvklogskab at ville »forklare menneskelivet enten fra englenes eller dyrenes faste stade«. Det menneskelige er bundet med lænker, det ikke selv kan bryde, nemlig syndens, men det *kan* løses: »Da

vil man også se, hvad det store *friheds-skrig,* der ryster jorden, har at betyde, og ej, som hidtil, i blinde enten velsigne eller forbande det, men altid spørge, *hvorfra* det kommer: enten fra *menneske-livet* i lænker, som skal løses, eller fra *vilddyre-livet* i skranker, som skal forstærkes.«[16] Det af synden lænkebundne menneskelige er sædejorden, hvori livsordet sås til forløsning, frigørelse og frelse. Muldjord i bryst ser den høje med lyst. Det menneskelige er forudsætning for det kristelige – »menneske først og kristen så« – som sædejorden er forudsætningen for, at sædemanden sår sin sæd.

Det var ud fra en sådan forståelse af forholdet mellem det menneskelige og det kristelige, det grundtvigske arbejde for menneske- og folkeliv udsprang. Derfra kunne det heller ikke løsnes uden at miste sin betydning. Det kunne ikke flyttes over på humanistisk, rationalistisk eller romantisk grund, uden at blive noget helt andet, ja noget ganske modsat.

Endvidere: hvorledes var forholdet mellem *kristendom og moral?*

Også det spørgsmål måtte behandles i lyset af den nyvundne erkendelse. Og her var et stort regnskab at gøre op. Det var jo nemlig ikke blot rationalismen, der havde gjort kristendommen til moral. Ud fra sammenblandingen af jødedom og kristendom – Luther begyndte jo endog sin katekismus, den *kristelige* børnelærdom med de 10 Mosebud –, ud fra opfattelsen af kristendom som en lov og ikke et evangelium og vel også ud fra den kendsgerning, at kristendom som andre dybe livsforhold virker ind på moralen, sad det dybt i sindene, at kristendom og moral hører til i samme verden, ja, i grunden gik op i en højere enhed. Den, der forkyndte kristendom, forkyndte i grunden også moral, og den, der forkyndte moral, forkyndte også kristendom.

Betød det grundtvigske syn en dybere kristelig erkendelse, måtte det også være med til at bringe klarhed over, at kristendom er et og moral noget andet. At opgaven kunne blive vanskelig nok, var ikke svært at forudse. Og historien har også bekræftet det.

Endelig måtte også det ny kirkesyn afføde en *ny teologi.*

Grundtvig har, som foran bemærket, *vel* indset, at man til dommedag videnskabeligt, det vil sige teologisk, kan trættes om hans syn uden at komme videre. Og det er sandt, at det

kan hverken bevises eller afbevises ad den vej. Men den kendsgerning hindrer naturligvis ikke, at man tænker over det, man oplever, og prøver på, hvor langt man ad tankens vej kan nå i forståelse, ad videns i begrundelse o. s. v. Teologi er i sin oprindelse altid udtryk for en personlig fornødenhed, hvad den end så senere bliver til, og hvor lidt den måske end i sig selv betyder. Naturligvis måtte også de grundtvigske folk, både for deres egen skyld, tillige under hensyn til angreb og forsvar, prøve historisk, skriftmæssigt, logisk o. s. v. at begrunde deres syns ret. Hele det almindelige teologiske apparat blev da også taget i brug. Og anderledes kunne det ikke være, ganske bortset fra, hvor heldig eller uheldig den grundtvigske teologi blev.

Alle disse konsekvenser ligger i selve synet. De måtte udfolde sig under historiens gang. Alt mens man levede i det nye lys og stred for at gøre det gældende, måtte disse konsekvenser udløse sig. Skete det ikke, ville det være til fortræd for livet, betyde en indre hemning, der formindskede slagkraften overfor den ydre modstand.

Det var altså af afgørende betydning, at konsekvenserne droges, men det var også afgørende for livet, at det afledede, konsekvenserne, ikke kom til at tilhylle eller tilsidesætte eller måske helt træde i stedet for det centrale. Er det en hemning for livet, om konsekvenserne ikke drages, er det undergang, om de gøres til det væsentlige. En *kirkepolitisk* grundtvigianisme f. ex., fuldkommen fremmed for og uden forbindelse med grundtvigsk forståelse af menigheden og Ordet, er ikke alene i sig selv en ret værdiløs fremtoning, men også en fare for livet. En »grundtvigsk« *højskoleoplysning* – og dermed følgende højskolegrundtvigianisme –, med en vis grundtvigsk tradition, men båret af helt andre magter, f. ex. liberalisme, humanisme, idealisme, o. s. v og i virkeligheden fuldkommen fremmed for det grundtvigske syn både på kristendom, folke- og menneskeliv, den sætte »folke«- for, og den sætte »folke«- bag, den er ikke alene i sig selv et såre tvivlsomt foretagende, men en fare for livet. O. s. v. –

Rationalisternes modstand
Forsamlingsfolkenes tøven

Rationalismen blev angrebet og gik derfor over til modangreb. Den var ikke til sinds hverken at opgive positionen eller svigte ideen.

Men den måtte også yde modstand mod Grundtvig og hans venner, fordi der var en uoverstigelig kløft imellem det grundtvigske og det rationalistiske syn.

For rationalismen var *menigheden* et tomt ord, for Grundtvig udtryk for den vidunderligste livsvirkelighed. Skulle kirken efter rationalistisk forståelse få røst, måtte det ske derved, at alle de *religiøse* enere gennem et lovbestemt organ, efter H. N. Clausens ønske en kirkeforfatning, fik lejlighed til at udtale sine følelser og tanker. Efter grundtvigsk syn er Kirkens røst vor Herres eget ord, uløseligt knyttet til hans indstiftelser, det gådefulde guddomsord, der skaber, hvad det nævner, fylder dale trindt på jord og klipperne udjævner. Al protestantisme har været tilbøjelig til at gøre kirken til skole. Rationalismen, der er følgestreng protestantisme, synes en overgang virkelig at have arbejdet hen til, at den danske statskirke blev omdannet til ren og skær skoleinstitution. Så ville Kirken blive mere nyttig. Læregenstanden var en forstandig »oplyst« religion, der naturligvis havde sin lærebog i Skriften, og hvad deraf med forstand kunne uddrages. Ved tidernes ugunst nåedes målet ikke. Et noget ændret syn gik så ind for kirkeforfatning. Men der var uendelige afstande fra dette kirkevæsen og dette ord til den menighed og det ord, Grundtvig besynger i sine salmer fra 1825. For rationalismen var Grundtvigs syn og tale ufattelig. Så længe han endda var ortodox, var der dog mulighed for en vis forståelse af ham, og man havde brugbare midler i hænde til at bekæmpe ham. Men fra 1825 blev al forståelse umulig. Afstanden var uoverkommelig. Det grundtvigske syn var mystik, sværmeri, tågetale om størrelser, der var en rationalist ganske ubekendte.

Overfor Grundtvig måtte rationalisterne fortsætte kampen.

H. N. Clausen svarede på Grundtvigs angreb med kort og godt, man kan også sige ærligt og redeligt, at anlægge injurieproces.

Grundtvig havde åbnet kampen i den tro, at han havde grundloven, kirkelovene og embedseden for sig, i det håb, at det nu skulle klares, om rationalisterne eller de gammeldags kristne »havde indfødsretten« i statskirken. Ligesom den åndelige holmgang skulle bringe klarhed, vise, at rationalismen ikke var kristendom, således skulle myndighederne gennem Grundtvigs anklage nødes til at tage stilling til rationalisternes statskirkelige stilling og derved bringe statskirkelig klarhed.

Grundtvig havde, som han gentagne gange betonede, aldeles ikke haft til hensigt at antaste professor Clausens borgerlige ære. Det var Clausens og dermed rationalisternes kristelige og statskirkelige stilling, han ville have prøvet.

Ved at anlægge injurieprocessen gjorde Clausen sagen til en borgerlig æressag, og Grundtvig nedlagde protest derimod ved at kræve injuriesagen afvist, men retten tog ikke hans protest til følge. 10. april 1826 gav hof- og stadsretten den kendelse, at »den af indstævnte Grundtvig nedlagte påstand om nærværende sags afvisning kan ikke gives medhold.« Grundtvig indgav da ansøgning om afsked. Utvivlsomt var dog også andre grunde end rettens stilling medvirkende til, at Grundtvig nedlagde sit embede og trods henstilling om at tage ansøgningen tilbage fastholdt den. Forspillet til tusindårsfesten i maj 1826 havde således gjort sit. Grundtvig havde et stykke tid i forvejen udgivet et lille hefte »Danske Højtids-Psalmer«, hvori »Den signede dag med fryd vi ser« og »Tusind år stod Kristi kirke«. Imidlertid skrev Grundtvigs nærmeste foresatte, stiftsprovst H. G. Clausen, der havde læst bekendtgørelsen om de udkomne salmer og deres påtænkte brug, 30. april 1826 til Grundtvig, at en sådan fremgangsmåde var utilladelig. Grundtvig svarede 1. maj, at den kgl. resolution om kirkefesten efter hans mening gav præsterne en sådan frihed. Men biskoppen og kancelliet gav stiftsprovsten medhold.

Under sådanne forhold syntes præstestillingen i statskir-

ken Grundtvig utålelig. Det så jo ud, som om øvrigheden »holdt med statskirkens åbenbare fjender.«[17] 26. maj fik Grundtvig sin afsked »i nåde«.

30. okt. 1826 faldt der dom. Grundtvigs fornærmelige udtalelser kendtes døde og magtesløse. Og Grundtvig idømtes en bøde samt processens omkostninger. I henhold til presseforordningen af 27. sept. 1799 hjemfaldt Grundtvig også som overtræder af forordningen til censur.

Han trak sig nu helt tilbage, men rejste med kongelig understøttelse til England 1829 for at studere oldengelske håndskrifter og for at lade sig imponere af engelsk borgerliv. Han gentog rejsen 1830 og 1831.

Det kan vist nok siges, at den med »Kirkens Genmæle« mod rationalisterne indledede kirkekamp »var temmelig mislykket«[18], set fra et grundtvigsk synspunkt. Ingen af de tilsigtede mål var nået: Den saglige drøftelse udeblev; kirkepolitisk havde rationalisterne holdt stillingen, selv om de havde fået tilhold om at følge ritualet, *indtil* lovmæssig ændring fandt sted, – men Grundtvig selv havde følt sig nødt til at gå ud af statskirkens tjeneste, udgive »Christelige Prædikener eller Søndags-Bog« 1827 i stedet for at forkynde fra prædikestolen i kirken, og fik 1832 med nød og næppe en tålt stilling, ikke som præst, men som prædikant, tålt, fordi man ikke ville tillade ham og hans venner, hverken at træde ud af statskirken for at danne frikirke eller at holde ordinære gudelige forsamlinger.

Det kan også siges, at kampen ikke bidrog meget til at få det grundtvigske syn på menigheden og Ordet stillet i lys, hverken for Grundtvigs venner eller modstandere. Kamptummelen bidrog snarere til at fordunkle end klare det. Og kun på et enkelt område gav kampen anledning til at drage konsekvenserne af synet.

Nogen betydning for at overvinde rationalismen åndeligt havde striden vist næppe. Som tidsretning og tidstyran var rationalismen også uden »Kirkens Genmæle« og, hvad der fulgte med den, blevet overvundet, og rationalismen som åndsretning lader sig aldrig overvinde. Men den betydning fik kampen for Grundtvig og hans folk, at de lærte at indse, at sejre ikke vindes på de veje, hvor de først drog frem. Hvad end diskussioner og kirkepolitiske skaktræk kunne være gode til,

så var det på en helt anden krigsskueplads, sejren måtte vindes. Lyset, de havde fået, skulle ikke bruges på den måde, hvorpå de først havde taget det i brug, men til noget langt større. Og det begyndte at gå op for dem, at de med hensyn til det ydre kirkesamfund og dets lovordning måtte drage konsekvensen af deres ord – og menighedssyn og kun kræve frihed.

I dybere forstand bar nederlaget sejren i sig. Det er let at se i historiens lys. Havde Grundtvig og hans folk sejret i kirkekampen, var Clausen blevet dømt i stedet for Grundtvig, o. s. v., så var der gået mere, end vi forstår, i stykker for Grundtvig og hans venner. –

Men hvad sagde J. P. Mynster, der 1834 blev Sjællands biskop? Det var et spørgsmål, der optog Grundtvig stærkt.

Eet var sikkert: ville Mynster stille sig velvillig til Grundtvigs kamp eller dog ikke modvillig, ville det i højeste grad lette sejren. Og hvem vil ikke gerne vinde lette sejre?

Der var jo da også det, hvortil Grundtvig kunne knytte sit håb om velvilje fra Mynsters side. De var – derom kunne der ingen tvivl være – enige om nej'et til rationalismen.

Men for Mynster er Skriften Guds Ord. »*Guds Ord i profeternes og apostlenes hellige skrifter og intet andet er grundvolden for vor kirke.* Kun ved at følge denne regel bliver Jesus Kristus selv hovedhjørnestenen ... Hans kirke skal dog ikke svæve i luften eller bygges løst hen på sandet; det er heller ikke en ny bygning, hvortil grundvolden først skal lægges, så at enhver kunne give sit råd og sit bidrag dertil, men grundvolden er for længe siden lagt og en anden grundvold kan ingen lægge, end den, som er lagt. Altså: Guds Ord i profeternes og apostlenes hellige skrifter.« Disse skrifter kunne naturligvis være dunkle og vanskelige, men det var i dem, Ordet var, hvorpå Kirken hvilede, og hvorpå forkynderen måtte bygge sin forkyndelse.

Mynster forstod aldeles ikke Grundtvigs kirke- og ordsyn. Det var for ham alt andet end en *opdagelse,* det var en *opfindelse,* et påhit, en forvirret tankes konstruktion[19]. Mynster havde ikke spurgt som Grundtvig, derfor heller ikke haft brug for et svar, som det Grundtvig fik. Han anede intet om, at et menneskehjerte ikke kunne nøjes med institutionen eller Skriften.

Men hvor tåbeligt et påfund end Grundtvigs »mageløse opdagelse« var for ham, kunne dog samme påfund, som det jo da også viste sig, virke opløsende på statskirken, som den skulle være efter Mynsters ideal. Alt, hvad der kom fra grundtvigsk side, måtte blive til angreb på Mynsters kirke. Der lå i det grundtvigske kirke- og ordsyn en fare og lurede. Sejrede det, sank Mynsters institution i grus. I den var der ikke plads for kirkelig frihed, hverken for sognebåndsløsning eller præstefrihed, derfor heller ikke for grundtvigsk syn, fremsat i menighedssang og menighedsforkyndelse.

Rationalisterne, Mynster og hans folk var i forgrunden.

Imidlertid var der dog også andet i tiden, der nok var værd at agte på for den, der drog i ledingsfærd på kirkemarken og stræbte efter kirkefornyelse.

Det var de gudelige forsamlingsfolk.

Ingen kunne undgå at lægge mærke til dem. Kunne de ikke selv have tildraget sig opmærksomhed, skulle myndighedernes tåbelige færd overfor dem nok forskaffe dem den. At rationalisterne så på dem både med foragt og medlidenhed, er forståeligt. De passede så ilde ind i den rationalistiske tid. Måtte betragtes som levn fra fortiden; fra en uoplyst, uforstandig og ufremskreden tid. At Mynster også så skævt til dem, er lige så rimeligt. Hans uvilje, der grænser til modbydelighed, behøver ikke at udledes af deres »farisæisme«, »fanatisme« o. s. v. Den er velbegrundet i hans kirkesyn. Han ser i dem *kun* forstyrrere af den kirkelige orden. – Men er det ikke mærkeligt, at Grundtvig i så ringe grad forstod forsamlingsfolkene?

Han indså nok det tåbelige i at anvende vold og tvang overfor et åndeligt røre. Det lykkes ingensinde at slå det ned på den måde.

Han har også et klart blik for afstanden mellem gudelig forsamling og kristent menighedsliv. Og det er ene i lyset af denne afstand, han ser på de gudelige forsamlingsfolk.

Derimod så han slet ikke, at de var fremvæld af lag, der ligger dybere end døgnets strømninger, lag, der for det meste er skjulte, men ligefuldt er der, noget, der viser *langt længere tilbage* end rationalismen og Mynster, men også *meget videre frem*. Han så ikke, at det var et stykke folkesind, der kom frem i dagens lys, og at det, der var hans egen livsstrid, først

rigtig fik fremgang, når det kom i forbindelse med disse lag.

Dette dybere lag er det, der dukker op i dagens lys i de gudelige forsamlinger hist og her. Naturligvis er der *levet meget mere i det skjulte og stille, end de gudelige forsamlinger direkte giver vidnesbyrd om.* De er kun bud om, at livet er der, men afgiver ikke noget mål for hverken dets styrke eller udstrækning.

Dette lag, i almindelighed uafdækket, ubemærket og derfor også uanfægtet at døgnets magthavere, skød sig forskellige steder i landet op over overfladen både før og efter århundredeskiftet. Undertiden er det måske muligt at påvise en forbindelse tilbage med tidligere kirkelige tidsstrømninger, undertiden ikke. Imellem kan der også nok påvises en indbyrdes forbindelse og påvirkning, men tit ikke. Både forbindelsen indbyrdes og tilbage siger heller ikke så meget. Det, der er hovedsagen, er, at det i almindelighed skjulte, upåagtede liv bagved og nede under tidens strømninger, gav sig vidnesbyrd i tiden både om sin tilværelse og styrke. Og det ejendommelige er netop, at det altid er det jævne folk, de ulærde, »almuen«, der er ledere, aldrig præsterne og de »kaldede« ordførere, selv om der nok var adskillige præster, der grebes af livet, de mødte her, og andre, der ikke forblev helt uforstående.

Foruden at være udtryk for, at der bag ved tidsstrømningerne var et dybere lag, upåvirket af det, der i øjeblikket var ovenpå, vidnede de gudelige forsamlinger om den dybe trang, der levede dybt i folkehjertet til personligt kristenliv og virkeligt menighedsliv. Man længtes ud af institutionens dødhed, men også ud af ensomhedens kulde.

Derfor var der i de gudelige forsamlinger *forjættelse* – langt anderledes end i romantikken og i Mynsters kirkelighed.

Grundtvig ser, hvor ufyldestgørende de er kristeligt, men han ser ikke, hvilket bud de bærer fra folkehjertet.

Ikke sært, at Grundtvig krympede sig ved selv at deltage i og virke med i gudelige forsamlinger. Alligevel kom han til det. Under hans Englandsophold var hos hans venner tanken om en slags frimenighed dukket op. De havde i længere tid holdt gudelige forsamlinger i Lindbergs hjem. De ville nu have Grundtvig med i arbejdet for menigheden. Han gik også med til, når man ikke forlangte hverken pengeunderstøttelse af staten eller vægrede sig ved at svare de lovbefalede afgifter

til statskirken, at ansøge om tilladelse til at oprette en *dansk-tysk menighed* med ham selv og pastor *L. Siemonsen* som menighedens præster. Ansøgningen indsendtes 24. november 1831, afslaget kom 2. februar 1832. Så gik Grundtvig med til at holde gudelig forsamling, først ude på Østerbro, senere i et lejet lokale på Kristianshavn. Under denne optrækkende proces var det, at Grundtvig under forhandling med biskop *P.E. Müller* og på dennes anbefaling fik lov til at holde »dansk aftensang« i Frederiks tyske kirke, »dog således, at ritualet fulgtes, at den autoriserede salmebog blev brugt, og at alle andre love med hensyn til offentlig gudstjeneste blev efterlevet«. Det var imidlertid jo kun en offentlig tilladt og anerkendt gudelig forsamling, der derefter med Grundtvig som ordfører kunne finde sted. Han talte første gang fastelavnssøndag 1832 i Frederiks kirke. Dog var han fuld af glæde over atter at komme til at prædike og over at have lov dertil.

Men forsamlingsfolkene, der efterhånden afgav god jordbund for Grundtvigs kirke og ordsyn, skulle ikke blot have tid til at tage imod dette, men havde også ondt ved at forstå og forsone sig med hans syn på og hans nedsættende udtalelser om de gudelige forsamlinger og livet i dem.

Det var måske nok lige så meget Grundtvigs skyld som forsamlingsfolkenes, at der ikke foreløbig kom nogen venlig forbindelse i stand mellem de to parter.

Medbør

Ude i den protestantiske verden udenfor var der nok, der rørte sig. Udformningen af de tre – nu almindelige – protestantiske typer: den ortodoxe, de liberale og vækkelsestypen, stod på, og brydningerne imellem dem var i fuld gang. Ja, det kan måske nok siges, at udformningen i det hele var sket i forvejen, idet det jo i grunden er den gamle ortodoxi, pietisme og rationalisme, der går igen. Men det, der tidligere havde afløst hinanden, skulle nu bo til huse sammen, leve og virke samtidig. Den gamle vin krævede nye læderflasker. Og samtidigheden fremkaldte allehånde former for gæring og brydning.

En part ville vække, hindre, at ligegyldighed, form- og lærdomsvæsen tog overhånd, en anden part ville hævde forbindelsen med kulturlivet, især under hævdelse af intellektuel redelighed stille kristen tro, lære og tradition ind under den videnskabelige forsknings lys, en tredie part ville finde noget fast og urokkeligt, hindre, at inderligheds- og kulturbestræbelserne skulle opløse det kristelige i religiøse fornemmelser og videnskabeligt døgnværk. Det, der er helt det samme den dag i dag, tog især skikkelse i hin tid.

Men derfra kunne der heller ikke komme nogen hjælp til Grundtvig og hans folk, heller ikke nogen frugtbar påvirkning. Det, Grundtvig stred for, var jo noget helt andet end det, hine andre havde for øje. Ja, man kan måske sige, at han på en måde stred for det alt sammen, men i et helt andet plan og udfra helt andre forudsætninger. Han ville også vække, men ikke som de pietistisk farvede vækkelsesfolk, han ville også give kultur og videnskab, hvad de havde krav på, men aldeles ikke som de liberale, han ville også hævde det urokkeligt faste, men ikke luthersk ortodoxi. Derfor kunne de forskellige typer finde noget hos ham, de kunne føle sig draget af, men også det, der frastødte dem.

Disse år blev alligevel frugtbare. – For Grundtvig selv.

Tit nok trykkede de ydre nederlag ham så hårdt, at mismodet truede med at tage magten over ham. Ikke mindst censuren virkede nedslående.

Men var end de ydre hemninger overordentlig stærke, så hindrede de ikke, men syntes tværtimod at fremme de indre kræfters udfoldelse. Det ydre tryk bragte indre forløsning.

I årene fra 1825–1839 udfører han den vældigste forfattervirksomhed. Han er i en forunderlig grøde, og denne grøde udfolder sig i et aldeles storslået og mangesidigt forfatterskab.

Han udgav 1827–31 »Christelige Prædikener eller Søndags-Bog«. Her finder han en slags udløsning for sin trang til at aflægge et kristeligt vidnesbyrd, nu, da han er uden præstegerning. Og her vidner han da ud fra sin nyvundne erkendelse. I en prædiken »Paaske-Morgenrøden« hedder det: »Ja, det var et nyt lys af den gamle sol, der opgik for mit øje over det *levende ord,* hvoraf al *skrift,* selv den helligste, er kun en *skygge,* og frem for alt over *Ordet* ved dåben, som skaber vort samfund: skaber det kirke-legeme, som Ånden besjæler og opliver, men som er dødsens for os, når vi ikke vil have det skabt gennem det levende, sikre, mundtlige, lydelige ord, som Ånden taler til menigheden, men gennem det døde, uvisse, skrevne, stumme ord i bogen! Kun dette lys var mig nyt, og med den højeste forundring så jeg nu *kirke-legemets opstandelse.*«[20] Men det siges ikke blot rent ud, det mærkes også på tonen, at et nyt lys er gået op for ham. Trods al fjendens hærgen – står dog Herrens hus fast på klippegrunden, vi har ikke blot skyggen af Herren, men ham selv, ikke blot genklangen af hans ord i Skriften, men hans *eget levende* ord i menigheden, »kirke-legemet«, der er Herrens tempel.

Tonen er fuld af jubel. De tog fejl, de, som mente, at templet var ødelagt. Vel har fjenden hærget sletten, men Herrens bjerg han lod dog stå. De tog fejl, de, der mente, at Herrens ord var begravet i bog og bogstav, det lød med lige vidunderlige skaberkraft endnu.

I »Christelige Prædikener« vidner han ud af sit nyvundne syn, i »Om den sande Kristendom og om Kristendommens Sandhed«, trykt i »Theologisk Maanedsskrift«, dernæst i »Skal den lutherske Reformation virkelig fortsættes?«, trykt i Lindbergs »Maanedsskrift for Kristendom og Historie«,

der som en slags fortsættelse af »Theologisk Maanedsskrift« udkom i årene 1830–32, giver han en teoretisk begrundelse for sit syn, altså begyndelsen til en *grundtvigsk teologi.* Der måtte jo nødvendig et opgør til, ikke blot med rationalismen, men med protestantismen i det hele. Hvorledes stod det nye syn til reformationens grundtanker? Til reformationens bibel- og menighedsopfattelse? Det var jo tillige et afgørende kirkepolitisk spørgsmål. Hvorledes kunne i det hele det ny syn hjemle sig kristelig ret? Var det ikke kun digterfantasi, men kristelig virkelighed? Var reformationen ikke det sidste ord? Kunne det spørgsmål besvares med nej, var her så vist en virkelig vej videre frem eller, ret beset, længere tilbage?

I modstandernes lejr var det vel i hine år sparsomt med teologisk vurdering af Grundtvigs syn. Det var på lettere tilgængelige felter, man fra den side satte ind. Men et forsøg på teoretisk at klargøre, hvad der lå i synet, måtte selvfølgelig alligevel til fra grundtvigsk side, selv om det til sidst kun var lidt, der kunne gives ad den vej.

1832 udkom Grundtvigs »Nordens Mythologi«, et fremragende arbejde.

I sin romantiske tid havde han jo allerede ilet på vinget fjed for at kaste sig ned for asernes altre og prise de henfarne guder. Og 1808 havde han skrevet sin mythologi, hvori han forsøgte at genrejse hedenolds tankebygning og poetiske livssyn. Han havde følt, at det gamle Norden var blevet stillet i skammekrogen af det, der var kommet udefra. Det gjaldt for os om at stedes ansigt til ansigt med vore folkelige forudsætninger.

Efter 1825 fik Norden en endnu højere betydning i Grundtvigs øjne. Det er jo »først hos os, i den højnordiske menighed«, at kristenlivet igen i tro, håb og kærlighed som Ordets og Helligåndens gerning efterhånden kan »vinde menneskelig skikkelse og menneskelig vækst som det nye menneske, fordi vi i Gudsordet til os har fundet både troens og håbets og kærlighedens levende begreb ...[21]. Det er i Norden, det nye skridt frem på livets og lysets vej skal tages. Og det er ikke tilfældigt, thi det folkelige og menneskelige er jo jordbunden, hvori Gudsordet gror.

Nu fortæller han så »Nordens mythologi eller sindbilledsprog«, »historisk-poetisk udviklet og oplyst« ud fra sit

vundne syn. Myterne bliver tekster, hvorover han bygger sin forkyndelse. Og det bliver til en mægtig forkyndelse.

1833 udkom første del af »Haandbog i Verdenshistorien. Efter de bedste Kilder. Et Forsøg.« (2. del 1836. 3. del 1843). Forud gik »Krønike-Rim« (1829) med en indledning, der giver en ypperlig historisk oversigt. Verdenshistorien er et mesterligt historieværk, uden sidestykke i dansk historisk litteratur. Med sit geniale historiske blik, ser og beskriver han historiens underlige løb.

Disse mesterværker er groet ud af det samme sind, der fostrede tanken om »skolen for livet«, den folkelige skole, danner så at sige portalen til den.

Men endelig er det også i disse år, at salmerne formelig vælder frem af Grundtvigs sind, disse salmer, der senere skulle blive til sang på levende mennesketunger i Vartov menighed og derfra bane sig vej ud i alle menigheder, enten de var for eller imod, forstod noget eller intet af det syn, der præger salmerne og lægger sit ejendommelige lysskær over dem. Disse salmer blev en grundtvigsk forkyndelse, der batter noget.

Præsten *Gunni Busck* havde allerede ved Grundtvigs embedsnedlæggelse i 1826 følt sig tilskyndet til at tilbyde Grundtvig del i sin egen økonomiske overflødighed. Grundtvig havde da ikke kunnet tage imod hjælpen, hvor hensynsfuldt den end blev ham tilbudt. Men Busck kom efter Grundtvigs Englandsture igen og bad ham tænke på »vore gamle salmer«. Han ville underholde ham, mens arbejdet stod på. Samtidig fik Grundtvig også tilskyndelse fra den engelske gesandtskabssekretær *Browne,* der sagde: »Hvad salmerne angår, da kommer det ikke an på summen; den svarer min kone og jeg til!« Men den ydre tilskyndelse faldt sammen med en indre hos Grundtvig, der skrev til Mynster: »Uagtet en egen stjerne har adskilt vore baner så vidt, som det mellem samtidige og næsten jævnaldrende tjenere af det samme livets ord vel var muligt, burde vi dog sikkert for Guds og menighedens skyld, trods alle differencer, se til at hjælpes ad, hvor det gælder noget, vi begge ved at skatte.

Dette falder mig ret på sinde ved et arbejde, jeg i mange år har foresat mig og nu, da håret gråner, ej længer tør opsætte, en revision nemlig af salme-litteraturen i det hele og da især

af vor egen del, for at frembringe en samling af gammelt og nyt, hvori danske medkristne kunne omtrent hver finde sit, og hvoraf der, når tiden kommer, kunne gøres et udvalg til fælles bedste. Nogle kristne venner har sat mig i stand til at anvende den tid, jeg finder nødvendig til arbejdet ...«[22].

Således udkom »Sangværk til den danske Kirke« (1837).

Men desuden fik Grundtvig tid til at gøre sine Englandsrejser med kongelig understøttelse for at studere den oldengelske litteratur, en rejse, som dog tillige gav ham lejlighed til at se fremmede forhold og Danmark og sit eget på afstand. Og iøvrigt skrev han tillige en stor mængde afhandlinger, mindre skrifter og digte. En hel del af dette fremkom i »Den nordiske Kirketidende«, udgivet fra 1833 af J. Chr. Lindberg.

En uhyre frodighed. Det gror i manden og det gror om ham.

Også for Grundtvigs første disciple bliver det en frugtbar tid. Det er i disse, det ydre nederlags dage, at hin – første og stærke – discipleskare, der skulle bære vidnesbyrd, friskt og ungt, viden om, dannede sig.

Det var strengt for Grundtvig at være under censur. I sin nød bønfaldt han kongen om fritagelse. Han giver en lang og underdanig redegørelse for sin henvendelse, der slutter med: »Skribenten N. F. S. Grundtvig, 44 år gl., beder allerunderd. om *fritagelse for politicensuren.* hvorunder han ved et *privat søgsmål* er sat, og derved med sin skrive-frihed berøvet både sin virksomhed og sin nærings-vej.«

Men pennen forblev jo bundet til 1837.

Det var dog ikke mindre strengt at undvære præstegerningen. Han havde engang, da han var ung, skrevet, at »jeg stander som et tegn for en blomstertid i Norden«. Nu var han jo end mere ubeskeden, thi nu mente han, at det, han havde fået lov til at se og vidne, betød indvarslingen af den sjette menigheds tid, et afgørende skridt på livets og lysets vej, hinsides både protestantisme og katolicisme. Han følte forkynderkaldet, om nogen har gjort det. Og så havde livets modgang føjet det sådan, at det var meget vanskeligere for ham at komme til at forkynde end at komme til at skrive med den bundne pen.

Da han fik lov til at holde gudelig forsamling i *Frederiks Kirke,* følte han glæden ved atter at forkynde så stor, at han skriver: »Ja, jeg har grædt af glæde, og er rede dertil, hver

gang det falder mig ind, hvad Gud har gjort, hvor stærk og blid vor genløser har vist sig.«[23] Så godt var det atter at stå på prædikestolen, men det var jo ikke gudstjeneste endnu. Han havde ikke lov til at forvalte sakramenterne. Det er rørende at se, hvorledes han forgæves ansøger om tilladelse dertil[24]. Det kunne jo ikke rigtig blive til noget med forkyndelsen, før det var menigheden, der samledes om dåb og nadver, som bar den frem.

Men 25. marts 1839 kunne han skrive følgende:

»Til kongen! – Min stilling nu alt i syv år med en menighed uden kirke tror jeg, er lige så ugunstig for det hele, som den er trykkende for mine tilhørere, og derfor har jeg det håb, at majestætens visdom og landsfaderlighed vil på een eller anden måde skænke mig en præstelig stilling til mine tilhørere.

Det nemmeste og for mig det behageligste ville det være, når det måtte behage majestæten at give mig lov til ved gudstjenesten i Frederiks-Kirken også at forrette sakramenterne og konfirmationen. Den anden måde er imidlertid, når majestæten allernådigst igen vil antage mig til gejstlig embedsmand, og da nu præsteembedet ved H. ånds eller Vartou Hospital er blevet ledigt, beder jeg underdanigst majestæten betro mig det, som det eneste præsteembede i hovedstaden, jeg af flere grunde, og med særdeles hensyn på mine videnskabelige sysler, tør påtage mig at besørge.

Med tryghed læggende dette som alle mine borgerlige forhold i majestætens egen hånd, henlever jeg

allerunderdanigst
N. F. S. Grundtvig.«[25]

Nu skulle synet ikke stå sin prøve i debatten, men vise sin styrke i livet.

Den 28. maj 1839 blev Grundtvig udnævnt til præst ved Vartov. Den 9. juni rykkede han ind.

Dermed fik den nu så sejrrigt frembrydende *bevægelse* sit rette og forsvarlige udgangspunkt. Slagkraften blev livets eget vidnesbyrd. Livet selv understregede den tale, at det er *Ordet,* vor Herres eget ord, der bærer menigheden, men også, at det er *menigheden,* der levende bærer Ordet gennem alle tider. Ordet og menigheden er mere end tvillinger. De kan slet ikke skilles ad. De er i grunden ét, de er den levende,

korsfæstede, men genopstandne, Herres bolig. Det, som livet ligesom i et glimt, et syn, havde vist Grundtvig 1825, det, der havde været ledestjernen i den ydre modgangstids trange, men frugtbare dage, det forkynder nu livet med forunderlig styrke for gamle og unge, det, som Grundtvig kunne udtrykke således: »Har os Herren ej bedåret, andet ej hans hus har båret end det levende Guds Ord.« Livet gav lys.

Derved forhindredes – i alt fald i første omgang –, at det grundtvigske syn blev en ny teologi med tilhørende begrundelse, historisk, skriftsmæssig o. s. v., et krav om kirkelig og åndelig frihed, under tidens kår let omsat til kirkelig liberalisme, eller en antipietistisk kristendom med sans for sund og sand menneskelighed og folkelighed, derfor også uden mørk lov- og omvendelsesforkyndelse, kort og godt, at det afledede kom til at overskygge det centrale.

Menighedslivet i Vartov fik en mærkelig betydning, ikke alene for de mange enkelte, der fik del deri, men for vort kirkeliv i det hele. Derfra udgik i mere end een henseende genfødende påvirkninger til dansk kirkeliv. *Morten Pontoppidan* skriver: »Ja, det var Vartov, denne lille mørke og trange kirke, der blev moderskødet for den ny menighedssang i Danmark«[26]. Og *Birkedal:* »Vartov havde været en lille højskole ved siden af den store såkaldte videnskabelige på Frueplads, hvor tusinder var ledede ind i *livets* videnskab, og hvorfra hundreder af unge mænd var gangne ud over landet for at afdække hyllet, hvormed kirken var tildækket af skriftteologi og pietisme, for at vor Herre Jesu kirkebrud kunne stå der klar i sin evige jomfruskikkelse og drage sjæle til frelse i Jesu navn.«[27]

Der er givet mangfoldige skildringer af menighedslivet i Vartov i Grundtvigs præstetid, og alle stemmer de overens i, at der var en enestående magt deri. Det gik ofte sådan, at de, der kom der i den tanke, at det kun skulle være et enkelt besøg, de gjorde, enten de nu kom for at se og høre den navnkundige præst eller få et indtryk af det mærkelige menighedsliv, blev der. Og næppe nogen deltog i Vartov menighedsliv, uden at de modtog indtryk for livet, selv om de senere forlod de grundtvigske veje, fordi de aldrig helt havde fået øje for det, der gav menighedslivet i Vartov både dets særpræg og dets ejendommelige styrke.

Naturligvis betød Grundtvigs forkyndelse noget. Den har virket både dragende – ofte som første anledning til, at folk kom – og samlende. Den var en lovsang over Guds store gerninger i Jesus Kristus, et vidnesbyrd om Guds underfulde nåde i Kristus, der i sit ord er lyslevende til stede ved livskilderne i dåb og nadver og dér gør sin frelsergerning, høje syner over Guds riges historie. Martensen, der fortæller, at han i sin ungdom ofte hørte Grundtvig, skriver, at han i Grundtvigs prædikener manglede »det dybest religiøse, hvortil man mest trængte, det til vort eget indre menneske talende, det sjæleplejende og sjæleførende, der går ind på de indre veje og de indre tilstande .... Det psykologiske og det etiske er det svageste hos ham, det historiske og det profetiske det stærkeste.«[28] Grundtvigs prædikener har været menighedsforkyndelse, ikke psykologi og moral.

Magtfuldere end Grundtvigs forkyndelse virkede dog *den stærke menighedssang*. Et udmærket vidnesbyrd derom har Morten Pontoppidan givet, hvor han skildrer sin første kirkegang i Vartov: »Jeg husker mig selv kommende ind ad døren fra Løngangsstræde og trængende mig med møje ind, så jeg lige fik en ståplads inden for døren. Gudstjenesten var i gang. De sang. Jeg kunne denne salme udenad og sang med. Og jeg mindes det indtryk, jeg straks fik af, at min stemme fuldstændig druknede i dette stærke menighedskor.

Således gik det også med de øvrige salmer, som tildels var mig ukendte, så jeg måtte stjæle mig til at se hos naboerne i den ejendommelige salmebog, de stod med i hænderne.

Og alt som vi sang, faldt det mig på, at der var noget andet ved denne salmesang end dens mægtighed. Der var en tone af jubel og glæde – af dette: Vi har ham! Han er blandt os! Ja, jeg mindes tydeligt, hvorledes jeg måtte sige til mig selv: Dette er ligesom i evangelierne, når Jesus var der, og folket trængte sig omkring ham og lovede Gud for ham og sagde: Han har gjort alle ting vel! .... Men først og sidst var det sangen, der udmærkede gudstjenesten dér.«[29]

Føj hertil et vidnesbyrd af *Chr. Sigfr. Ley*, der 1. marts 1846 i »Dansk Kirketidende« skrev et stykke »Om Forberedelsen til en ny dansk Salmebog«, hvori det hedder:

»Siden jeg første juledag i Vartov Kirke hørte vuggesangen: *Et barn er født i Bethlehem,* og hørte – ja, jeg ved ikke at

ligne det ved andet – gængerne gå på Himlens vugge: så tvivler jeg slet ikke om, at den levende kirkesang jo er os nær.«[30] Man mærker igennem disse ord noget af sangens brus. Det er ikke blot digterens ord, men først og fremmest de levende røster, der har fået »gængerne på Himlens vugge« til at gå.

Dog stærkere endnu virkede *samlingen om nadverbordet.* Og åbenbart stærkere og stærkere eftersom tiden gik.

Ved sin indsættelse i Vartov 2. søndag efter trinitatis udtalte Grundtvig, der prædikede over evangeliet om den store nadver, at han havde længtes »som de, der venter på morgenen, efter at forrette den uden sammenligning mest frugtbare og velsignede del af mit hellige embede, som er uddelingen af de højværdige sakramenter efter Kristi indstiftelse. Thi dermed er vi blotte redskaber i hans hånd, som selv i *dåben* og *nadveren* skaber sig et folk til sin ære og opfostrer dem til sine brødre og søstre, til at leve med ham, som han lever med Faderen.« »Det er altså ret egentlig mit ærinde her, som tjenerens i (dagens) evangelium, at sige til de budne: Kom, nu er alting beredt! eller også at indbyde først fattige og krøblinger, halte og blinde, og siden så mange, som huset rummer til den store nadver, hvor man sidder til bords med Abraham, Isak og Jakob i Himmeriges Rige, *nadveren,* som vel først skal stråle i al sin glans og åbenbare sin bundløse rigdoms fylde, når vi drikker den ny med Herren i Faderens hus, men som dog også i Herrens hus på jorden er et himmelsk måltid for alle troende sjæle!«[31]

Holger Begtrup oplyser[32], at det dog ikke straks blev hele Grundtvigs tilhørerkreds, den, der fulgte ham fra Frederikskirkens gudelige eller kirkelige forsamlinger, der nu gik til alters i Vartov, en stor part vedblev indtil loven om sognebåndsløsning at gå til alters i deres sognekirke, men der har dog straks været mange, der flokkedes om nadverbordet i Vartov, og altergangen blev efterhånden gudstjenestens midtpunkt. Grundtvigs prædikener blev mere og mere skriftetaler og menighedens sang en lovsang, der istemte over Herrens bord menighedens fulde kor. Man fik en oplevelse af kristeligt fællesskab, ikke alene med hinanden i den snævre kreds, men med hele Guds menighed. Også her kan jeg henvise til Morten Pontoppidans skildring: »Således indfandt sig

da her, hvad jeg vil kalde den levende menighedsfølelse – denne følelse af, ikke blot at eje en Herre og Frelser, men eje ham i fællesskab med andre, med hvem man således står i samfund. Det er for sjælen som at blive taget op og båret; det er som at have fundet et »moderskød til barnehvile«.

Til denne følelse af at blive taget op og båret, bidrog det jo også at se foran alteret denne hvide olding, 86 år gammel. Han måtte ledsages og hjælpes op på prædikestolen. Hans prædiken forstod jeg ikke meget af, hverken den dag eller i den efterfølgende tid. Men den var aldrig lang – undertiden ikke stort længer end hans, rigtignok også ualmindelig lange, stående indlednings- og slutningsbønner. Det var meget opbyggende at høre ham fremsige disse med sin dybe, alvorlige røst. Et meget tydeligere indtryk fik jeg af Grundtvigs skriftetaler end af hans prædikener. Han holdt skriftetalerne foran alteret, og der var over dem – som over hans hele holdning på den plads – noget på een gang så myndigt og så venligt indbydende. Særlig fra eet bestemt øjeblik – jeg var ikke altergæst den dag, men sad nede i kirken og fulgte handlingen, som en stor del af menigheden altid gjorde – har billedet af den gamle Grundtvig uudslettelig indprentet sig i min erindring, som han står dér, vendt mod menigheden, holdende kalken i sin højre hånd og sigende med sin dybe røst: Drikker alle deraf! Ja, nadverbordet var et virkeligt midtpunkt for gudstjenesten dér i Vartov.«[33]

På sin vis kommer *F. C. Krarup* til at give vidnesbyrd om det samme. Han protesterer mod at gøre ordet »grundtvigianisme« til betegnelse for et parti, »dermed har man slet ikke ramt dets egentlige mening. Denne er bedre gengivet af hans (Grundtvigs) tilhængere, når de har betegnet sig som et vennesamfund«. »Man havde i hvert fald fornemmelsen af, at man ved at føle sig betaget af sakramentets mystik havde frigjort sig for den tvang, som følger med en ydre lovbog.«[34] Krarup har også mærket noget både til fællesskabet ved og glæden over nadverbordet blandt Vartovkredsen.

Men begge vidner burde sikkert stærkere have fremhævet, at fællesskabsfølelsen ikke blot omfattede det snævrere vennelag, men hele vor Herres menighed. Det var ikke konventikelfornemmelse, men vidsynet menighedsfølelse, der groede af nadversamlingen i Vartov.

Det fik kirkeligt stor betydning, at sangen og altergangen i Vartov overskyggede præstens forkyndelse. Der lød dér ikke blot fra prædikestolen en menighedsforkyndelse, men menighedens forkyndelse blev det egentlige. Og det er altid den, hvortil der trænges. Det var noget nyt i den af rationalismen udhungrede protestantisme, som det i det hele i protestantismen, selv i dens bedste form, havde været en svaghed, at menighedens vidnesbyrd var blevet stillet i skygge af præstens.

Men det afgørende i menighedslivet i Vartov var dog ikke Grundtvigs forkyndelse, salmesangen og altergangen, men *livets eget stærke vidnesbyrd om,* at det er Herren selv i sit eget levende ord, der bærer menigheden og dens liv. Det, som Grundtvig havde sagt, fordi han havde set det som en virkelighed, forkyndte livet her med kraft for alle, der havde øre at høre med og hjerte at forstå med. Ikke menneskeord, ikke menneskeværk, ikke sort på hvidt, intet forgængeligt, men den korsfæstede og genopstandne Herre selv og hans eget livsord var det, som bar og altid havde båret menigheden. Det var klippen, som gjorde, at huset stod fast trods alle storme. Lige så vel i tider, da dette lå i det skjulte, i bælgmørke eller tusmørke, og man troede, det var verdens magter, menneskevisdom eller sort på hvidt, der skulle bære, som nu, da det lå i dagens klare lys.

Fra Vartov udgik der en ny forkyndelse, en menighedsforkyndelse, en ny, rig menighedssang, en ny, stærk samling om nadverbordet med oplevelse af fællesskabet dér, men først og sidst et vidnesbyrd om klippeordet, livsordet i Herrens egen mund.

Og der sad mennesker og ventede på det, der kom fra Vartov.

Sikkert ikke i alle, men i al fald i nogle gudeligt vakte kredse var der en stærk følelse af stagnation og en levende længsel efter frigørelse og vækst.

Kristen Hansen fra Vejstrup, en af hovedskikkelserne blandt de gudelige forsamlingsfolk på Fyn, skriver således: »Det var kommet til at stå for mig, at der var ingen vækst i vort vennelag. Når mine ældre kristne venner fortalte mig, at det var blevet dårligere med dem, end det var i den første tid af deres vandring med vor Herre, nu havde den første kærlig-

hed tabt sig, sagde de, og den iboende fordærvelse var bleven til så megen kamp, så det var gået tilbage, så passede disse betragtninger ikke for mig, thi jeg forudsatte, at hvad der var liv, måtte have en vækst.« »Jeg var kommen til at længes efter mere udvikling og havde mærket, at det var sygeligt med os deri (d. v. s.: det pietistiske lovvæsen).«[35] For Kristen Hansen blev mødet med det grundtvigske syn en oplevelse af at møde netop det, han gik og længtes efter at møde. Og som ham gik det jo så mange andre af de gudelige forsamlingsfolk. Det kan vist siges, at størsteparten af de gudelige forsamlingsfolk kom under grundtvigsk påvirkning, at hos dem var jordbunden virkelig forberedt til modtagelse af det grundtvigske syn, forsamlingerne sygnede hen, men en del fastholdt dog fremdeles det gamle forsamlingsstandpunkt og stillede sig i opposition til den grundtvigske oplysning om ord og menighed. *Anders Larsen* fra Gamborg skrev således 1855 og 1857 et par småskrifter, hvori han gik hårdt i rette med det grundtvigske syn.

Men også i andre kredse end forsamlingsfolkenes sad der folk og ventede på det, Vartov havde at bringe.

Vilh. Birkedal har sikkert ret, når han i et tilbageblik på vort tidsrum udtaler: »Man kan vist nok med sandhed sige, at både folkeligt og kirkeligt havde grundtvigianerne overtaget hos det vågne, menige folk. Ligeledes er det uden tvivl, at denne retning i stilhed gennemsyrede det hele samfund.«[36] Der blev en grundtvigsk »bevægelse«, en grundtvigsk »retning«, vel også et grundtvigsk »parti«. Medbør fyldte grundtvigianernes sejl, forårets vælde var i deres fremgang. Hvilke dygtige ordførere fik de ikke? P. C. Kierkegaard, F. E. Boisen, Vilh. Birkedal, Fr. Hammerich o. s. v. Hvad var det ikke for folk, der sad rundt omkring i landet og ventede på forår?

Men der groede også hist og her et menighedsliv frem, der lige som Vartov aflagde livets vidnesbyrd om det levende Gudsord, der som klippen bærer menigheden. Det hele blev ikke til en blot fremstormende, sejrrig bevægelse, der på de mangfoldigste områder greb omformende ind i syn og virkelighed, frugtbart, velsignelsesrigt, underst lå et menighedsliv, der fik præg af, at lyset var faldet over livets ord.

Kirkelig frihed

Grundtvig og hans venner havde i Vartov fået »en krog i statskirken«, hvor de havde al den kirkelige frihed, de selv havde brug for. Men de glemte ikke af den grund de statskirkelige forhold uden for deres egen krog. Der er ofte gjort gældende mod de grundtvigske kredse, at de »hyggede sig i idyllen«, de nød det festlige samliv i deres egen snævre kreds, men så temmelig overlegent og ubekymret på »de andre«. Det er sikkert helt igennem en overfladisk og fejlagtig dom, lige så ubegrundet som hånsordene om »den glade kristendom«. Og i al fald gælder det om Vartov og de første grundtvigske kredse, at de ikke sad roligt i deres »kroge«, men for alvor var på færde for at bringe bedre tilstande til veje indenfor hele statskirken. Intet kirkeligt var dem fremmed. *L. Koch* skriver: »Grundtvigianerne var alle vegne på færde, ikke blot i den forstand, at de var et rejsende folkefærd, der holdt af at komme ud og lade sig høre; men var der en kirkelig forhandling, kunne man være vis på, at deres førere tog del i den.«[37] Man vil forgæves i vor kirkehistorie lede om en slægt, der tog ivrigere del i løsningen af tidens kirkelige opgaver, og som virkelig evnede at sætte præg på hele den kirkelige udvikling.

Grundtvig kunne vel bruge hårde udtryk om statskirken. Men han ville helst blive i den, når blot tilstanden i den kunne gøres tålelig. Både af kristelige og folkelige grunde ville han nødig skille sig ud. Og deri var hans første disciple enige med ham. Men så gjaldt det om at vinde kirkelig frihed og naturligvis også fylde rammerne med et rigere indhold.

Ad tre veje føres Grundtvig til at rejse kravet om kirkelig frihed:

Først den rent *praktiske,* at der i virkeligheden ikke frembød sig anden udvej. Grundtvig havde jo oprindelig tænkt sig, at rationalisterne, der efter hans overbevisning var i fuldkommen modstrid med statskirkens lovbefalede lære og forskrifter, kunne tvinges ud. Da det viste sig umuligt, tænkte

han på sammen med sine ligesindede at gå, søgte tilladelse dertil, men fik den afslået. Så var der ingen anden udvej end en frihed så vidtrækkende, at begge eller flere parter endnu ukrænket kunne få plads side om side. Kun med gennemført kirkelig frihed var der i det hele taget nogen mening i en statskirke, kun således kunne den tjene livet og ikke blive det til hinder og byrde.

Det var ikke, som ofte påstået, en holdningsløs og lunefuld zigzaglinie, der førte Grundtvig fra standpunktet 1825 til kravet om gennemført kirkelig frihed. Det var en linie med god konsekvens i, det praktiske livs konsekvens.

Men dernæst gik der hos Grundtvig jævnsides med den praktiske erfaring en naturlig vækst i erkendelse af, at *ånd kun kan virke i frihed.* Frihed er sommerluft for alt åndeligt liv, men tvang er vinterkulde. Friheden i sig selv skaber ikke livet, men er livets nødvendige betingelse og rette element.

Og endelig gik det mere og mere op for Grundtvig, at *jo større frihed, des bedre kunne det klares for mennesker,* ikke alene, *hvad Jesu Kristi menighed er,* nemlig noget ganske andet end statskirken eller noget andet ydre kirkeligt samfund, der er borgerlige indretninger eller menneskelige organisationer, mens menigheden er et Åndens under, men også, at det er det *levende Gudsord, Ordet af Herrens egen mund,* der bærer menigheden. Kun i frihed kan menigheden give sit vidnesbyrd den rette styrke.

Så krævede da Grundtvig for det første sognebåndet, som han kaldte et *kirkeligt stavnsbånd,* løst, altså ret for folk til at løse sig fra sognepræsten og lade sig betjene af en anden præst.

Kravet om sognebåndsløsning, én gang rejst, blev nu fra grundtvigsk side ført frem med den største energi. Det gjaldt jo ikke blot dette, at man ville have mennesker givet adgang til at frigøre sig for et bånd, der i al fald for mange virkede som en trykkende og pinagtig byrde, men man ville også have givet dem mulighed for at kunne samle sig efter deres hjerter, til fri samfund, levende deres eget liv, *indenfor* folkekirkens gærde. Man ville altså have skabt mulighed for menighedsdannelser tværs over sognegrænser, der efter grundtvigsk forståelse måtte anses for geografiske bestemmelser.

Grundtvigianerne tog til orde for sagen, hvor lejlighed ga-

ves, både i tale og i skrift. Og 4. april 1855 kom loven om sognebåndets løsning. 1862 gaves tilladelsen til at bruge sognekirkerne, når sognebåndsløserne ønskede deres præst til kirkelige handlinger, også til altergang.

Men inden længe skulle de grundtvigske frihedstanker vinde en ny og meget stor sejr.

Det var Ryslingepræsten Vilh. Birkedal, der blev direkte anledning hertil. Han anså det under krigen i 1864 for en forsmædelig fejhed at kaste Slesvig bort, for at det øvrige Danmark kunne få fred, så længe tyskerne ikke var øst for Store Bælt og landet fuldkommen prisgivet den fjendtlige voldsmagts forgodtbefindende. Men han angreb ikke blot regeringen, han lod også falde ord, der måtte føles som og vist også *var* uvenlige overfor kongen.

I en prædiken 4. september kom han i kirkebønnen til at bede: »Gud give kongen et dansk hjerte, om det er muligt.« I sin prædiken havde han talt stærkt om Danmarks forsmædelse. En tilstedeværende befalingsmand meddelte det forefaldne til sin overordnede, en kaptajn, som nu forbød sit mandskab tiere at gå i Ryslinge Kirke. Sagen kom i bladene, 2. sept. 1865 fremsatte Birkedal i en adressedebat de ord, der fik bægeret til at flyde over. Han udtalte, at ministeriet burde have givet kongen eet af to råd: enten at gå af eller stille sig i spidsen for hæren og kæmpe. Det førte til at han blev afskediget fra sit embede 22. september 1865. Biskop Martensen, der var blevet afæsket erklæring, frarådede afskedigelsen med, at den ville være vilkårlig og grundede sig på en sammenblanding af ting, der burde holdes adskilte. Men regeringen fulgte altså ikke hans råd.

Birkedal fandt ikke blot afsættelsen uretfærdig, men også ulovlig, formodentlig stridende imod grundlovens paragraf 31, men i al fald imod den *virkelige* menigheds tarv og trang.

Den første tanke synes såvel hos Birkedal som hans venner, at have været den simpelthen at tage regeringens handling til efterretning og så danne en frimenighed. Men Birkedal fandt det uforsvarligt at handle ud af et stemningsbrus.

Fremgangsmåden blev så den, at der sendtes deputationer til kongen og ministeren for at få lov til at beholde Birkedal. Og denne indgav selv ansøgning om embedet, da det blev opslået ledigt.

Foruden Birkedal meldte der sig tre ansøgere til embedet. Fra grundtvigsk side var der blevet udfoldet bestræbelser for at få præsterne til at undlade at søge. Måske dette, måske forholdene i Ryslinge har bidraget til, at der kun meldte sig de tre. Ministeriet lod Birkedal vide, at hvis han offentligt bad kongen om forladelse og tilbagekaldte sine ord i rigsrådet, kunne muligvis hans ansøgning komme i betragtning. Det ville han ikke. Og da ingen af de tre andre ansøgere fandtes skikkede, opfordrede regeringen *Johannes Clausen,* der som kapellan på Sjælland sammen med Vilh. Beck havde været med til at stifte Indre Mission, men sidst havde været feltpræst, til at søge embedet. Efter nogen vaklen bestemte han sig til at modtage det tilbudte embede. Og dermed blev der sat endelig stopper for forsøgene på at få Birkedal genindsat.

Efter afskedigelsen havde Birkedal og hans venner indrettet præstegårdsladen »til et foreløbigt kapel«, hvor Birkedal hver søndag prædikede og forvaltede sakramenterne. Da Clausen kom til Ryslinge, flyttede Birkedal til *Boltinggaard,* hvis ejer, proprietær *Langkilde,* var hans ven, og Boltinggaards lade indrettedes så til gudstjenestebrug, mens der opførtes en kirke på Ryslinge mark. 9. august 1866 indviedes kirken, der blev kaldt *Nazareth-Kirken.*

»Det var en såre velsignet dag«, skriver Birkedal, »på hvilken vi ret følte, at samfundsbåndet med den øvrige folkekirke ikke var afskåret, thi ikke blot mødte min egen trofaste menighed, men der var tilstrømning af hundreder, så at sige fra hele Fyen, ja, 30 à 40 præster fra det ganske land mødte og stillede sig som en kærlig skjoldvagt omkring den afskedigede præst og gav festen et skønt, *alment* kirkeligt præg. Nogle af disse præster fik vel siden en alvorlig truselsnote fra deres biskopper for dette brud på, hvad disse kaldte folkekirkens gode orden (iblandt dem Helveg i Odense, Viborg i Slagelse, som havde taget aktiv del i højtideligheden, den sidste ved at læse indgangsbønnen i koret, den første ved at have talt fra prædikestolen til forsamlingen), men dette tog de sig let.«[38]

Under hele dette røre var der *to ting,* der stod fast for Birkedal og hans venner: 1) *De ville ikke skilles.* Havde end regeringen *formelt* ret i sin handling, så havde den det ikke *reelt.*

Birkedal og hans venner havde livets ret til at leve menighedsliv sammen. 2) *De ville ikke ud af folkekirken.* Ved forholdenes magt var de blevet tvungne til at danne en frimenighed, men denne menighed ville være indenfor folkekirken. Birkedal fortæller om en samtale, han efter enkedronningens tilskyndelse havde med biskop Martensen, mens sagen endnu stod på, om han ved en offentlig undskyldning til kongen skulle rehabilitere sig som ansøger til Ryslinge kald. Birkedal havde nægtet at give en sådan undskyldning. Og Martensen spurgte ham da: »Men hvad tænker De da på at gøre?« »Indtil denne stund«, skriver Birkedal, »har alt stået i nedstemmende dunkelhed og dæmring for mig, men i det øjeblik faldt der, som jeg mener, en lystanke ligesom fra bispeloftet ned i min hjerne – den kom dog nok højere oppe fra – og jeg svarede med fuldstændig klarhed og vished: Nu ved jeg, hvad jeg skal gøre. Jeg bliver ved at prædike i min gamle kreds, bliver ved at døbe, konfirmere, tage til alters, og spørger ikke nogen om lov dertil, thi jeg har vor Herres fuldmagt og en menigheds kaldelse dertil. Men jeg træder ikke ud af folkekirken, dertil har jeg ingen grund, thi jeg er måske mere enig med dens tro og love end såre mange andre præster i Danmark.Vil De have mig ud, da må De ved et kirkeligt magtbud kaste mig på døren, om De er i stand dertil.« Så sank Martensen tilbage i sofaen og udbrød: »Gud, hvad skal vi da gøre?« »Ja,« sagde jeg, »det bliver Deres sag. Nu ved jeg, hvad jeg skal gøre.«

At man fra grundtvigsk side bifaldt en sådan stilling, er klart. Birkedal fortæller, at, da han refererede denne samtale for Grundtvig, svarede denne: »Ja, det er det rette. Nu får vi i en håndevending den frihed i folkekirken, vi ellers måtte kæmpe for i 30 år.«[39]

Men de folkekirkelige myndigheder kunne naturligvis ikke anerkende hverken vor Herres fuldmagt eller Ryslinge-menighedens kaldelse som en gyldig grund til vedblivende præstestilling i folkekirken for en afsat præst. De regnede, som rimeligt var, kun med almindelige folkekirkelige forskrifter. Derfor var det heller ikke underligt, at de efter at have sagt A med afsættelsen måtte sige B ved at behandle Birkedal hårdt. Man søgte at isolere Birkedal og hans kreds, forbød en venligsindet præst, der havde taget Birkedal, hans

familie og andre af hans kreds til alters, at gøre dette tiere, der udsendtes hyrdebreve om, at Birkedals præstetjeneste var ugyldig, at ingen præst måtte indføre de af Birkedal døbte børn i kirkebogen som virkelig døbte[40]. Men kunne man end i kraft af en lov afsætte Birkedal fra hans embede, havde man ingen lov, hvorved man formelig kunne erklære ham og hans menighed for at være udtrådte eller udsatte af folkekirken, når de selv påstod at være i og at ville være i folkekirken.

Stillingen var vanskelig nok for de folkekirkelige myndigheder. En vej ud skulle man jo, men hvilken vej?

Unægtelig var den vanskelige stilling vand på den grundtvigske kirkepolitisk mølle. Ja, ret egentlig var situationen ligesom lagt til rette for den. Thi det lå lige for at pege på en udvej: at gøre en menighedsdannelse som den i Ryslinge til lovligt led i folkekirken. Men lovfæstelsen af denne udvej ville være en stor sejr for de grundtvigske frihedstanker.

Grundtvigianerne lå da heller ikke på den lade side. 26. januar 1866 holdtes der i Odense et kirkeligt »vennemøde«, hvortil der var indbudt af 12 fynboer, og hvortil der mødte en stor forsamling. *Ludvig Helveg,* der ledede mødet, oplæste følgende forslag til erklæring: »En forsamling i Odense af 700 medlemmer vedtog at udtale som sit ønske: *at* rigsdagen vil genoptage og støtte forslaget om en fri præstelig virksomhed indenfor folkekirken, fordi dette lovforslag, uden at forstyrre den folkekirkelige orden, imødekommer en levende trang i menighederne. – *Fremdeles* fandt den sig foranlediget til at erklære: *at* den vedkender sig pastor Birkedals præstelige virksomhed og det åndelige broderskab med hans menighed.«[41] 12. marts 1866 udsendtes en indbydelse til at indmelde sig i en *»Forening for Frihed i Folkekirken«*, en forening, der allerede var dannet to år tidligere, men havde – på grund af krigen og forfatningssagen – stillet sin virksomhed i bero, men ved Birkedal-affæren følte sig tilskyndet til at genoptage virksomheden med al kraft, for »at den samlede statskirkeforfatning, således som det er bestemt i grundloven, snarest muligt må ved lov omdannes til at passe for den der fastsatte folkekirke, på det grundlag, som er givet ved loven om sognebåndets løsning, så der kan blive fri menigheder omkring fri præster«. Indbydelsen var undertegnet af: *G.*

Busck, præst i Brøndbyvester, formand; *H. Carlsen*, hofjægergermester og landstingsmand, Gl. Kjøgegaard; *Sofus Høgsbro*, statsrevisor og folketingsmand; *Kr. Køster*, kapellan ved Vartov, sekretær; *P. Rørdam*, præst i Lyngby[42].

Samtidig omtrent afholdtes i Nykøbing på Mors et stort møde, hvor der vedtoges en opfordring til »Foreningen for Frihed i Folkekirken« om at virke for, at der trindt i landet fremkommer udtalelser om ønskeligheden af en udvidelse af loven af 4. april 1855 i overensstemmelse med det af Hasle m. fl. i sidste rigsdagssamling desangående indbragte lovforslag samt virke hen til, at en adresse i så henseende bliver overbragt rigsdagen i næste samling«. Der blev skrevet og talt på kraft. Fra Birkedal og hans menighed indsendtes der andragende til rigsdagen 31. okt. 1866 med bøn om »at unde os danske medborgere og medkristne, der ikke pønser på fornærmelse, men gerne vil gavne det hele samfund, en lille beskeden plads i folkets kirke«. Og endelig indbragtes d. 24. november 1866 i rigsdagen af *Dam, Høgsbro, Nyholm* og *P. E. Olsen* følgende »*Forslag til Lov om Tillæg til Lov om Sognebaandets Løsning af 4de April 1855*«: »1) Når mindst 20 husfædre eller enker med husstand, som hører til folkekirken, har skaffet sig en kirkebygning eller særlig bedesal med alt til en fuldstændig gudstjeneste fornødent, og de bor i højst 3 miles afstand derfra, skal de have ret til efter de i lov af 4. april 1855 givne regler at løse sognebånd til en *tjenstledig* præst og danne en menighed omkring ham, sålænge de nævnte betingelser er til stede og han ikke ved dom er bleven berøvet sin præstelige stilling. 2) Den således dannede menighed er tilligemed dens præst undergiven de almindelige love og forskrifter for folkekirken, forsåvidt de passer til den her fastsatte friere stilling, samt det stedlige tilsyn af provst og biskop.

Høgsbro begrundede fremsættelsen af forslaget med, at loven var nødvendig, om man ville undgå adsplittelse af folkekirken, denne frihed ville heller ingen fare bringe nogen, men hindre udtrædelse, og der var virkelig trang til den til stede, hvilket forholdene både på Bornholm, Fyn og i Jylland viste. –

I folketinget blev forslaget vel modtaget. Biskop *P. C. Kierkegaard* blev 4. sept. 1867 kultusminister. Dermed rejste,

som *Krieger* senere udtalte, ministeriet en fane. Loven vedtoges i folketinget med 72 stemmer mod 13. Men landstinget var anderledes sindet. Og landstingets sindelag fandt understøttelse af de øvrige biskopper, der 11. februar 1868 i begge ting fremlagde en skrivelse, hvori de på det kraftigste imødegår loven og nedlægger en indsigelse og fralægger sig enhver medansvarlighed »også tavshedens i, hvad den borgerlige lovgivningsmyndighed tilsigtede indført i folkekirken«[43]. Kierkegaard afgik, syg og måske pint af skrupler, som kultusminister og erstattedes 15. marts 1868 af *Aleth Hansen*, der tidligere havde været medlem af den slesvigske stænderforsamling, nu sognepræst i et pastorat oppe i Horns herred. 22. og 23. april stod slaget i landstinget. Derunder erklærede grev Frijs, at han gjorde lovens vedtagelse til et kabinetsspørgsmål. Og deroverfor gav den stærke opposition sig. 53 stemte for og kun 7 imod[44]. Dette skete ved 3. behandling 28. april. Efter vedtagelsen i folketinget udkom så *Loven om Valgmenigheder* 15. maj 1868. Derved bestemtes, at valgmenigheder *indenfor* folkekirken kan oprettes og anerkendes, når mindst 20 familiefædre, enker eller andre personer med husstand, der anskaffer sig en kirkebygning eller et bedehus, som ikke ligger det forlangte mindste antal familier fjernere end 1 mil, og har truffet aftale med en af folkekirkens præster, som ikke mere har fast ansættelse i denne, ansøger derom. Menigheden skal selv afholde alle udgifter, stå under det almindelige folkekirkelige tilsyn, og medlemmerne på den i loven af 4. april 1855 foreskrevne måde løse sognebånd til vedkommende præst.

Den grundtvigske kirkepolitik havde dermed vundet en afgørende sejr. Den var udsprunget og båret frem af det grundtvigske syn på menigheden og Gudsordet.

Men det var ikke dette syns fremgang og sejr i dansk kirke- og folkeliv, der havde bragt den kirkepolitiske sejr hjem. Den skyldtes dels den liberale strømning, der havde sans for individets frihed, dels politiske forhold, hvor hensigtsmæssigheden kom de grundtvigske krav til hjælp. Var end det grundtvigske kirke- og ordsyn i vækst, så var dog her den ydre sejr langt større end den indre.

Men derfor var sejren betydningsfuld nok. Det måtte vel forekomme næsten eventyrligt, at det kirkesamfund, der for

en menneskealder siden var omgærdet af tvang på alle led, nu så rundhåndet gav livet plads til at røre sig. Man glemte på grundtvigsk side ikke – i al fald ikke endnu –, at friheden i sig selv ikke kunne skabe livet, men var en nødvendig betingelse for livets udfoldelse. – – –

Præstefriheden såvel som sognefriheden lå som en naturlig konsekvens i Grundtvigs syn på ord og menighed. Der lå mere end trang til samvittighedsfrihed bag præstefriheds-kravet, der lå en forvisning om, at Jesu Kristi menighed, båret af Herren selv i hans levende ord, kun i frihed kunne frembære sit vidnesbyrd med den rette styrke. Friheden ville ikke bringe uorden og opløsning, men give Ånden de rette kår til at lyse over livets kilder.

Det var umuligt ud fra en mynstersk opfattelse af kirken ikke at betragte Grundtvigs frihedstanker, og da ganske særlig »præstefriheden« som vildskab. Gennemførelsen af dem ville jo fuldstændig opløse kirkens enhed, der fra mynstersk side blev taget for ramme alvor, men fra grundtvigsk betragtet som kun skyggeværk.

Fra *liberal side* kunne man godkende frihedstankerne, så langt de var udtryk for indrømmelse til samvittighedsfriheden, altså som udslag af tolerance, og naturligvis kunne og burde der gøres indrømmelser til præsterne så vel som til lægfolket. Men længere kunne man fra den side heller ikke godkende dem. En grænseløs frihed, som den af Grundtvig krævede, var at gå langt ud over indrømmelsernes grænser og give sig uordenen i vold.

Men det kneb også for mange af Grundtvigs disciple at gå med til kravet om præstefrihed.

Grundtvig talte, hvor lejlighed gaves, for præstefriheden. For ham var den og sognefriheden kun to sider af den samme frihedens sag. Til sidst var begrundelsen for begge ganske den samme: Åndeligt liv kan kun trives i frihed, tvang under en hvilkensomhelst form avler kun skin, hykleri og således død. Men om nogen steds måtte frihed være den nødvendige forudsætning for en prædikants forkyndelse og for tjenesten ved sakramenterne. Det var allerede galt nok med aflæggelsen af en foreskreven præsteed, men værre var det, at den bandt til noget, som ingen tænkte på at holde og ingen heller på at kræve holdt. Den historiske virkelighed havde til gavns

bevist, at det var umuligt ad den vej at sikre en virkelig kristelig forkyndelse og forvaltning af sakramenterne. Man tog kun skin for virkelighed. Al tale om, at »der indrømmes præsterne al tilbørlig frihed i deres prædikener og de taler, som de skal eller dog kan holde næsten ved enhver hellig handling,«[45] mens »de skulle være bundne ved ritualet,« altså en vis lærefrihed, men fuldkommen ritualtvang, var at godkende usandheden på det hellige sted. For redeligheds skyld var friheden en nødvendighed. Men det gjaldt også at give sandheden ære i den forstand, at ingen menneskelig myndighed kunne holde vagt i menighedens helligdom, det kunne alene Herren selv, men han kunne også.

En af Grundtvigs meningsfæller gav det godt udtryk således: »Kristne .... må være overbeviste om, at hvor gode hensigter man end har med tvangen, så kan og vil Herren og hans menighed kun bruge *frivillige* præster. Hvad bånd og forpligtelser man nu finder på for at sikre dem sådanne, bliver det kun plankeværk, man rejser, der hindrer Vorherres egen sol fra at skinne på hans egen sæd; vi forlanger kun den samme tjeneste af staten, som Diogenes af Alexander, at han skulle gå lidt til side, for at solen kunne skinne på Diogenes. Gud vil selv opklække spiren, vi skal kun have lidt solskin for den i folkekirken.«[46] Jo, tankegangen var: Væk med skyggerne, lad solen selv komme til! Så skal der nok komme grøde i sæden, og så skal der nok falde lys over, at det er Herrens eget ord, der bærer Herrens hus.

Desuden måtte præsten, for at kunne have sin samvittighed holden og for at kunne virke med nogen kraft, være fri overfor sine sognebørn som de overfor ham. Han skulle kunne nægte at betjene dem som de at bruge ham.

Så megen vægt lagde Grundtvig på præstefriheden, at, hvis den ikke vandtes, måtte han tilråde udtrædelse af folkekirken. Uden den ville det fremblomstrende kristenliv snart sygne hen igen.

Men der var altså adskillige, som ellers var Grundtvigs lærlinge, der ikke forstod det. Og det kan gerne være, at der i grunden var flere, end det fremgik af udtalelserne, der faldt. Som det blev sagt, tog man ugerne til orde mod Grundtvig på et punkt, som lå ham så stærkt på sinde.

Tidsrummet endte således, uden at kravet om præstefrihed

var ført igennem til sejr, og uden at modstanden derimod var blevet besejret indenfor den grundtvigske kreds selv. Derimod var der nået det, at forsøget på at indføre et nyt ritual, som »gammeldags« kristne ikke ville kunne, men skulle bruge, var aldeles strandet og i al fald uden nogen som helst udsigt til foreløbigt at kunne bringes flot.

Ordet af Vor Herres egen mund

Bagved den grundtvigske kamp for folkekirkelig frihed lå et bestemt menighedssyn. Både Grundtvig selv og hans disciple brugte med forkærlighed ordet *menighed* fremfor *kirke*. For sikkert var det, at fordi noget kaldes kirke, kan det ikke hjemle sig ret til at have noget med Jesu Kristi menighed at gøre, endsige da at skulle kunne gælde for menigheden eller en del af den.

For en grundtvigsk betragtning var folkekirken en *statslig* indretning eller, som det gængse udtryk blev, en *borgerlig* indretning, der vel nok fra den borgerlige myndigheds side tænktes at skulle fremme kristendom og menighedsliv, også ganske særligt i luthersk skikkelse. Men det gjaldt om, netop for at undgå den sørgelige begrebsforvirring, at fastholde, at folkekirken simpelthen var en statslig indretning og ingen menighed. Man tænke sig blot, at man sagde stats-menigheden eller folke-menigheden i stedet for folke- og statskirken.

Ikke mindst i den almindelige tale om den synlige og usynlige kirke fandt man fra grundtvigsk side årsagen til den herskende forvirring med hensyn til kirkebegrebet. Grundtvig selv talte ofte om det uheldige i at tale om en synlig og en usynlig kirke, hvilken sidste han betegnede som et luftkastel. F. ex.: »Om den hellige almindelige kirke, sandheds pille og befæstning«, som var fra begyndelsen, som er og skal blive, til Herren kommer, falder det vist nok tungt at skrive tydeligt for læsere, hvis forestilling om en sådan sædvanlig ikke blot er dunkel, men luftig tillige, som en blot *idé* eller såkaldt »usynlig« kirke, der ingen tilsvarende *virkelighed* enten har haft eller har på jorden, men svæver i det ubestemte, uden visse kendemærker . . .

Hvem nu dette luft-kastel tilfredsstiller som *grundvold* for hans *tro* og *salighedshåb,* han trænger naturligvis ikke til mine oplysninger . . . thi om det *ukendelige,* der hverken lader sig angribe eller forsvare, lader sig naturligvis heller intet bevise eller afbevise, så fastheden af, hvad derpå bygges, sik-

kert ville være lige så ukendelig.« Det er nu vel nok sådan, at Kirken er usynlig, men ingenlunde *ukendelig,* derimod »kendelig på sin højtidelige *trosbekendelse* og tilsvarende *dåb,* så i den fandt *Polykarp* og *Irenæus, Augustin* og *Benedikt, Ansgar* og *Bernhard, Luther* og utallige, hvis navne vel ikke er skrevet i dødens, men dog i livets bog, deres *tro* og *håb,* deres fred og glæde i Herren, og dette *tros-samfund* af levende mennesker kalder jeg den hellige, *almindelige kirke* ... Ved at være *kendeligt* har det nu også åbenbaret den *første* egenskab, et *kirke-samfund* må have for at *kunne* være stiftet af *sandheden* selv, alle menneskers frelser; thi vel må dette, som en *åndelig* bygning være *usynlig* for støv-*øjet,* så det hverken kan kendes på håndgribelige kors og kirketårne, bispehuer og munkekapper, skikke og højtideligheder, eller på nogen bog; men derfor må det ingenlunde være *usanseligt,* men må være *kendeligt* for støv-*øret* på det tydelige, offentlige, mundtlige ord, hvormed samfundets medlemmer bekender deres tro og håb. Et samfund med »sandhed til salighed« må nemlig fremfor alt have et ufejlbarligt og tydeligt *sandhedsord,* hvormed de (medlemmerne) er deres Herres tro og håb *bekendt,* hvorpå de *kender* hinanden og *sandhedens* Ånd, og hvorpå samfundet *kendes,* både af venner og fjender, thi »hvo som gør *sandhed,* kommer for *lyset*«, og hvem der ville stifte et hemmeligt eller ukendeligt trossamfund til sandheds *almindelige* udbredelse og *hele* menneskeslægtens frelse, måtte, langt fra at være Guds Søn og sandheden selv, enten være en stor dåre eller en grov bedrager.«

Bagved det grundtvigske menighedssyn lå ingen højkirkelig tanke om ordination og embede, men derimod et bestemt *ordsyn:* Menighedens vidnesbyrd ved dåb og nadver er Jesu Kristi eget guddommelige og menneskelige vidnesbyrd med skaberkraft. Det er det levende Ord, der bærer menigheden gennem alle tider.

Dette Ord er Kirkens røst. Det gælder kun om at ordne de kirkelige forhold således, at denne Kirkens røst kan lyde i frihed, at hverken menneskeord eller menneskemyndighed skal stille det i skygge. Derfor gælder det også om, at man ikke ved en kirkeforfatning laver et organ, der efter sit væsen kun kan blive noget statsligt, men dog får skin af at være mere end en borgerlig indretnings røst.

Hvor er det Ord, som den korsfæstede, men genopstandne vandrer i gennem tider, kulturer, folk, og hvori han kommer til de enkelte mennesker? Det Ord, som Jesus Kristus selv er i nu, som Ordet kom til vor jord i ham, da han fødtes, Ordet, som døden ej mer kan smage? Ordet, som Helligånden følges med og kendes på? Ordet, som helt er vor Herres eget Ord, Jesu Kristi riges gåde, som gør riget uovervindeligt, så selv om der hvisles i ormegård, at Riget er lagt øde, så kroner Gud dog ligefuldt dets år med frugtbarhed og grøde?

Spørger derfor nogen: hvor er Ordet, det opstandne livets Ord? så svarer Grundtvig: hvorfor ikke standse ved, og hvorfor standse andre steder end ved Ordet, hvor Herren *begyndte* med os, hvor han *talte* til *os,* så vi blev Guds børn, ved *døren* ind i Guds rige? Og dér, hvor han sætter alle døbte stævne: ved bordet?

Når Grundtvig skulle svare på, hvor og hvorledes vor Herre opfyldte sin forjættelse om at være med os alle dage, *os* betydende menigheden og hver enkelt i den, så pegede han på dåbspagten, Fadervor og nadverbordet. I disse ord er han vitterlig med os, ja, sådan, at vi kan både vide og erfare det. Men hvor ellers? At vi fik en stor, herlig og rig arv, apostolsk og siden gennem tiderne forøget, er en lykkelig kendsgerning. Men det er dog ikke i noget af alt dette, fra Skriften til et eller andet ord af i dag, at Herren er med os, han er *kun* med os i sit eget Ord. Og hvorledes skal han kunne være med os i andet?

Ingen af os var Guds rådgivere eller sad i hans råd, men derimod kan vi fatte, at Gud er god, fordi han gav svar på vort dybeste spørgsmål og mættede vor dybeste længsel ved at give os sit Ord i Jesus Kristus og lade Jesus Kristus blive her i *sit eget Ord,* vandre som en sol fra øst til vest, døbe på troen uforandret, byde til bords og bede til gæst, i et Ord, som kun han råder over, højt hævet over al menneskelig forfængelighed og forgængelighed, over menneskelig visdom og menneskelig pjat, dybere end himmeldybet, så dybt som kun Guds kærlighed kan være.

Grundtvigianerne lagde efterhånden stærkere og stærkere vægt på trosbekendelsen som »det lille Ord af vor Herres egen mund«. Der blev vel ikke kvalitativt gjort forskel på troens ord ved dåben, nadverordene og Fadervor – de var alle Herrens egne ord og forplantet på levende vis fra slægt til

slægt gennem tiderne –, men det blev troens ord, stregen blev sat under. Hævdelsen af troens Ord som et Ord af vor Herres *egen* mund blev for grundtvigianerne en *hovedsag* og af modstanderne opfattet som en *partifane,* hvorunder grundtvigianernes voksende falanks rykkede frem, og som det da især gjaldt om at rive dem af hænde.

Denne udvikling kunne skyldes et voksende klarsyn for livets virkelighed. Opdagelsen af nyt land betyder jo ikke, at man også med det samme kender det til bunds.

Endmindre var det kortlagt. Den angivne udvikling kan nemlig også skyldes kortlægning, altså en læremæssig udredning af det umiddelbart givne syn, måske en dogmatisk udformning deraf.

I virkeligheden fandt begge dele sted. Samtidig og ikke uden indbyrdes sammenhæng.

Begge for så vidt også efter livets orden, som de er et naturligt udslag af livet selv. At de kan, for det meste også virkelig gør det, tage en helt forkert retning, er en sag for sig.

Udgangspunktet var *den umiddelbare erkendelse* af menigheden, Jesu Kristi bolig, med en ganske bestemt tro i sit hjerte og en tilsvarende bekendelse i sin mund. Dette bekendelsens ord var Herrens eget Ord. Det havde menigheden ikke taget af sig selv, lige så lidt som Peter havde taget det af sig selv, da han frembar bekendelsen: du er Kristus, den levende Guds Søn! – Det var nok hans Ord, men det var først lagt ham i hans hjerte og mund af Faderen i himlene. Således var bekendelsen nok menighedens ord, men først lagt i menighedens hjerte og mund af Herren selv og levende dér, fordi Herren selv virkelig var levende til stede. Menighedens underfulde grundvold var Herren selv, livets underfulde kilder Herrens eget levende Ord i dåb og nadver, mens livets tegn og udslag først og fremmest var frembærelse af bekendelsen, forkyndelsen og lovsangen.[47]

Dette var noget, man var blevet sig *umiddelbart* bevidst. Det var ikke en erkendelse, man var kommet til ved historiske granskninger eller logiske slutninger, det var også umuligt at føre andre til den ad disse veje. Kød og blod kan ikke åbenbare den. Det kan alene lysets ånd, der efter forjættelsen skal oplyse Guds rige.

Men med den umiddelbare erkendelse fulgte, at *gamle*

spørgsmål blev taget op til besvarelse i nyt lys, og nye spørgsmål rejste sig. Var det end sådan, at de i det hele ikke kunne besvares endegyldigt eller kun af livet selv, så ville man dog forsøge en teoretisk forklaring. Kirken har altid fået sin skole, troen sin lære. Og det er i sin gode orden, blot man aldrig forveksler dem med hinanden.

Da Grundtvig »gjorde sin opdagelse«, stod striden om: Hvad er sand ristendom? Kan det afgøres? I bekræftende fald: hvorledes?

Udfra sit nyvundne syn hævder Grundtvig, at det spørgsmål besvarer menigheden. Den skriftkloge med bogen i hånd kan aldrig gøre det. Men menigheden kan, og den gør det i sin trosbekendelse, hvormed den møder enhver, der skal optages i menigheden. Om kristendommen er sandhed, kan et menneske ud fra en personlig vurdering svare enten nej eller ja til, som det da også faktisk sker, men hvad der er sand kristendom, er ingen skønssag, har intet at gøre med, hvad mennesker ud fra personlige grunde antager eller forkaster; den sande kristendom er en given, historisk virkelighed, hvorved der ikke ændres noget efter vort behag eller vor forståelse. At denne virkelighed kun kan ses i Åndens lys, gør den ikke mindre virkelig. Den påstand, der fra subjektivistisk side er gjort, at Grundtvig ved at pege på Kirken som det troværdige og sanddru vidne om den sande kristendom, kommer til at bevise det modsatte af, hvad han ville, fordi Kirken jo består af »sådanne, som har bestemt sig for kristendommens sandhed«, rammer fuldkomment ved siden af, thi »Kirken« eksisterer efter Grundtvig netop ikke i kraft af vore bestemmelser, eller fordi nogen som helst har *bestemt* sig for at erkende dens virkelighed.

Hvad så *Skriften?* Ja, det var protestantismens skæbnesvangre fejltagelse, at den ville finde »Kirken i Skriften« i stedet for at finde »Skriften i Kirken«. Menigheden var jo til før et bogstav af Skriften blev skrevet. Skriften er et udslag af menighedens liv, mens dette er ganske uafhængigt af Skriften. »Den *kristne Kirke* er hverken et bibelselskab eller et læseselskab, men et *trossamfund,* der består af alle dem, som tror og er døbte efter Herrens indstiftelse,«[48] enten de så ved noget af Bibelen eller ej. Den levende Herre i sit eget levende Ord bærer menigheden. Skriften er som al skrift det levende

ords skygge og i forhold til det levende ord kraftløst som skyggen i forhold til virkeligheden. Som skyggen kan vidne om tingen, således vidner også Skriften om livet i Ordet. Den peger hen på den korsfæstede, men genopstandne, der lever i sin menighed og dér taler sit eget Ord, den peger hen på livskilderne med det levende Ord, der i kraft af livets ånd skaber, hvad det nævner. Men selv er den – som al skygge – død og derfor uden skaberevne. Den har ikke forplantet en eneste smule liv fra slægt til slægt. Det har det levende ord. Der gælder sætningen, at liv kommer kun af liv.

Det var protestantismens grundfejl, at den forvekslede Skrift med Ord og ikke forstod grundforskellen imellem dem. Det medførte en forunderlig blindhed for det åndelige livs vilkår og bidrog til kristeligt at stille tingene på hovedet.

Men betød en sådan opfattelse ikke ringeagt for Skriften? Det blev påstået. Grundtvig blev beskyldt for at »prise en kirke tværtimod *Skriften* eller dog anse *Skriften* hartad for overflødig i *Kirken*«. Ja, var hævdelsen af, at Skriften i sig selv er død, at det derfor er urimeligt at søge livet i den, at den aldrig var Kirkens grundvold eller livets kilde, at den ikke var hverken første eller eneste vidne om, hvad sand kristendom er, at den ikke skal forklare troen og livet men selv forklares efter troen og livet, det samme som at ringeagte Skriften, så var der gyldig grund til påstanden om, at man fra grundtvigsk side nærede ringeagt for Skriften. Men i virkeligheden kunne intet være urimeligere. Der er ingen tale om at bestride Skriftens værdi. Al bogstavindblæsning og hekselæsning må vel forkastes, men de profetiske og apostoliske skrifters ufejlbare og uundværlige oplysning, som Helligåndens *lære*forskrift, må erkendes. For at rette på den bagvendte tankegang, der gav sig udtryk i det protestantiske skriftsyn, for at vise, at det er fra vor Herres eget Ord til os, at alt liv udspringer, måtte der ikke alene gentagelser til, men også skarpe ord. Grundtvig skriver: »Først skal jeg bemærke, at sendrægtigheden hos de troende med at tilegne sig sandheden om *Herrens munds Ord til os* ved dåben og nadveren som *livskilden,* hvoraf hele vort *levende* forhold til vor Herre *Jesus Kristus,* og i ham til vor himmelske Fader, udspringer, den har sin dybe grund først i den *papistiske* forblanding af *menneskeord* med *Gudsord* og dernæst i den protestantiske

forblanding af *mund* og *pen, tale* og *skrift,* både i guddommelig og menneskelig henseende, så det er et stort Gudsunder, når en så dybt indgroet fordom med rod oprykkes. Det er derfor intet under, at vi hundrede gange kan både tale og skrive derom, uden at man engang ret mærker, hvad vi mener, eller kan forstå, at vi derved bekæmper lige meget både den *papistiske* og den *protestantiske* vildfarelse.«[49] »Det er kun luftigt sværmeri, når man indbilder sig at have fået eller at kunne få dette nye, kristelige liv, enten af luften, som vinden blæser, eller gennem et *pennestrøg* og en *bogstavskrift,* eller ved et Guds Ord, der *ikke* tales *til os,* eller ved et præsteord, et paveord eller et skolemesterord til os, hvor sandt det end ellers kan være, og hvor godt det end ellers lader sig kapitelfæste.«[50] Det kunne være nødvendigt at bruge stærke ord, f. eks. »stendød«, for at stille tingene på plads, men af dem at ville udlede ringeagt for Skriften, var en fejltagelse eller tilsnigelse.

Men var ikke en sådan bedømmelse af Skriften i forhold til Kirken og ordene ved sakramenterne *uluthersk?* Var ikke Grundtvigianerne, der med Grundtvig som ordfører idelig kaldte sig gammeldags lutheranere, de virkelige lutheranere, i modsætning til de falske, især rationalisterne, her på det afgørende punkt i afgørende modstrid med det lutherske? Det blev påstået. Det blev stadig brugt som argument imod det grundtvigske syn. Endogså den dag i dag kan det grundtvigske syn afvises med den motivering, at det er uprotestantisk.[51] Grundtvigianerne hævdede – og med god grund –, at de åndeligt stod Luther langt nærmere, end deres modstandere gjorde, at det var i luthersk ånd at lægge vægten på sakramenterne, på Ordet og troen, men det var umuligt at nægte, at de i deres syn på Ordet og Skriften ikke var hverken protestantiske eller lutherske. Mynster mente, at det var ham, der med sine »oplysninger« fik Grundtvig til at holde op med at kalde sig »en gammeldags lutheraner«. »Forskellen var gjort altfor øjensynlig«.[52] Passer det, gjorde han i dette tilfælde ikke Grundtvig hverken mén eller uret. Thi det egentlig grundtvigske og dets værdi bestod netop i, at det førte hinsides protestantismen, *også* Lutherdommen, selv i dens allerbedste skikkelse.

Som det nu er klart, at kristendommen og troen ikke skal

udledes af Skriften, men at det netop er ganske omvendt, at Kirken ikke er bygget på Skriften, men på den levende Herre, der er i sit levende Ord, således er det også klart, at Skriften hverken kan eller skal svare på, hvad der er sand og virkelig kristendom. Det kan kun Kirken, som var, og som er, og som bliver, den hellige almindelige Kirke, som vi døbes til tro på, og som vi alene ved dåben bliver medlemmer af. Vanskeligheden ved at fatte det hænger sammen med på den ene side papisternes *forstenede,* på den anden side ærkeprotestanternes *luftige* kirkebegreb.[53]

Og det er igennem sin bekendelse ved dåben, at kirken frembærer sit vidnesbyrd om, hvad virkelig og ægte kristendom er. Gudshusets dør er i vor dåb. »Til et virkeligt barneliv hører en virkelig fødsel, til en virkelig fødsel en virkelig og levende moder, og til himmelsk børneret en *udtrykkelig* erklæring af Gud *til os.*«[54] Det Ord, som giver os barneretten, er af vor Herre selv lagt i menighedens hjerte som tro og i dens mund som bekendelse; hvergang endnu bekendelsen lyder i menighedens mund, er det Herren selv, som lægger den deri. *Vilkåret* for at kunne gå ind ad dåbens dør er vort ja til troens ord, *vilkåret* for at kunne dele menighedens liv er vort ja til menighedens tro og bekendelse. Derfor kan vort ja til troens Ord kaldes *salighedsvilkåret,* hvori der ikke ligger noget juridisk, ikke nogen hentydning til, at der fra *vor* side skal visse præstationer til, men en påpegen af en simpel virkelighed. Intet i livet er uvilkårligt, heller ikke vort forhold til Kristi menighed.

Efter Herrens forjættelse står Kristi menighed urokkelig på sin klippegrund. Den er den samme, mens tiderne går. Derfor må også troen i dens hjerte og Ordet i dens mund være det samme. Hvis menighedens tro og dåb er blevet forvansket, var Herrens forjættelse gjort til skamme. Det er forudsætningen, hvorfra man går ud, at menigheden består efter Herrens forjættelse, men så følger nødvendigvis deraf, at dens dåb og tro også er de samme, at livets kilder og livets vilkår ikke er forandrede. Det må altså være det samme troens Ord, der lyder nu som før ved dåben, ellers er jo dåben forvansket og dermed kristendommen selv. Ellers kan der ikke tales om den samme menighed med den samme tro og dåb, den samme Herre, den samme Gud og Fader, de samme

børnekår. Det var altså stående i menigheden ved døbefonten, at man *nødvendig* drog denne slutning.

Den voksende betoning af troens Ord måtte imidlertid også rejse spørgsmålet om *dette Ords historiske oprindelse*. Det havde jo da en historisk oprindelse, som det havde en historie, et levnedsløb som bekendelse, som dåbspagt, i menigheden.

Man kan næppe bestride, at slutningerne om troens Ord som menighedens uforanderlige bekendelse, givet af vor Herre selv, naturligt fremgik af den umiddelbare bevidsthed om, at det er Jesus Kristus selv, der med sit eget levende Ord bærer menigheden. Det er vanskeligt at forestille sig, at man skulle kunne have undgået særligt at understrege troens Ord, fordi det nu engang faktisk var dåbstro, dåbsbekendelse og dåbspagt. Tillige at man med Ordets stilling dér, ikke skulle drage den slutning, at det altid måtte have været det samme, så sandt kristendom og kirke var den samme. Og det var forudsætningen.

I lyset af den umiddelbare bevidsthed bedømte man naturligvis samtidens kirkelighed, syn på skrift, embede o. s. v.

Men *fortiden* måtte også ses i *nutids lys*. Fra den virkelighed, hvori man følte sig stående, måtte man nu engang drage slutninger om det, der ikke umiddelbart kunne opleves.

Hvorledes skulle man kunne tænke sig andet?

Men hvad fortalte fortiden om den virkelighed, hvori man stod, og særligt om de slutninger, den nødte til at drage?

Var det nødvendigt, at man om fortiden drog de slutninger, man gjorde, så var det også nødvendigt, at man prøvede disse slutninger, justerede dem, efter historiens mål.

Hvad sagde da *historien om trosordets oprindelse?*

Ja, det ældste historiske vidne, det ny Testamente, tav derom, i al fald direkte. Havde Herren selv lært disciplene troens Ord, som han havde lært dem Fadervor, så havde Det ny Testamente ingen meddelelse derom, som det har om Fadervor. Om dette vil ingen, selv om det gengives i Det ny Testamente i to forskellige former, sige, at det ikke er givet disciplene af vor Herre selv. Men altså, med hensyn til troens Ord ties der. Traditionen derimod fører det tilbage til apostlene, hvorfor det er blevet benævnt »den *apostolske* trosbekendelse«, »symbolum apostolicum«. Udfra denne traditionelle opfattelse skrev således Grundtvig 28. januar 1827 til Gunni

Busck, at »vi ikke ved, om apostlene i Jerusalem, før de skiltes ad, har opsat trosbekendelsen, som den nu er, eller de først siden har fundet det nødvendigt[55]. Derimod var det uomtvisteligt, at Det ny Testamente fra den første til den sidste linie var skrevet ud af den samme tro, derfor også vidnede om den samme tro, som menigheden bekendte. Der er heller ingen tvivl om, at Det ny Testamente bevidner, at den kristne menighed fra sin fødselsstund har haft en dåb og et nadverbord, givet af Herren selv. At kirkehistorien og traditionen aflægger det samme vidnesbyrd, kan heller ikke omtvistes. At det er vor Herre selv, der igennem sit liv, sin død, opstandelse og Åndens sendelse, har *levet* troen ind i menighedens hjerte, gennem sit eget ord talt den ind i disciplenes sind, derom efterlader de ældste historiske vidner ingen tvivl. Og at denne tro, som vor Herre således har levet og talt ind til livets virkelighed i menighedens hjerte, aldeles er udtrykt i Kirkens trosbekendelse ved dåben, lige så lidt.

Her er ingen historisk uklarhed.

Men om tilblivelsen af trosordets form og dets placering ved dåben er der intet fortalt.

Under forudsætning af, at det er vor Herre selv, der har givet sine disciple Ordet, *hvornår* og *hvorledes* er det da sket?

I en afhandling om »klippe-manden og klippe-troen«, hvori Peter fremstilles som *bekendelsens* apostel, hvis klippenatur alene skyldtes den *bekendelse,* som han ikke havde taget af sig selv, men fået givet af Faderen, påviser P. C. Kierkegaard, at trosordet kan skimtes bag 1. Peters brev[56].

I en ualmindelig dygtig afhandling »Jesu Kristi Kirke i Folke-Kirkerne« (især afsnittet: Davids-Sønnen og Ebræer-Kirken) fremsætter han *tanken om Ordets overgivelse i de 40 dage.* Grundtanken er den, at de 40 dage danner overgangen fra Kristi synlige og legemlige nærværelse hos sine venner til den usynlige og åndelige i Ordet. Ordet, han som synlig har levet og talt ind i menigheden, der netop derved bliver til, bliver endelig ved pinsefesten til eet med den korsfæstede og genopstandne, der lever i sin menighed. Men overgangen er ikke kommet med eet slag, det er de 40 dages store betydning, at de formidler overgangen. Da er han både synlig og usynlig til stede. Og da har han sagt dem »det om Guds Rige«, så »*den Hellig-Ånds udgydelse* på den første kristne pinsefest

fremstiller sig som *slutningsleddet* i den *levende overgang* fra Herrens liv og død for menigheden til hans fødsel og liv i menigheden, så at, hvad der er det sidste træk i den til sin Fader opfarendes stifter-virksomhed, derved tillige viser sig som *den første begivenhed i den hellige almindelige Kirkes historie.*« Indtil pinse havde alt været stiftende og forberedende, men med pinsen begynder menigheden med den fulde tilegnelse af alt det, som Herren indtil da havde bragt i stand[57].

Her er givet en meget åndfuld og exegetisk usædvanlig dygtig redegørelse for de 40 dages frelseshistoriske betydning og en fremragende begrundelse for Ordets overgivelse i de 40 dage. Det er vanskelig begribeligt, at nogen, som i det hele kender til P. C. Kierkegaards opfattelse her, kan tale om diktat, formel eller andet bogstaveligt og åndløst. Men det var naturligvis muligt for både venner og modstandere at bruge, hvad her var påpeget, ganske åndløst. Der var tidligere – udfra trosordets stilling ved dåben – både af Grundtvig og andre talt om, at Ordet var Herrens mundsord, også i den forstand, at han selv mundtlig havde overdraget disciplene det. Lægmanden *Jeppe Johansen* i Sinding har skrevet: »Jeg tror, at de apostoliske troens artikler er lige så gamle som den kristne dåb, og at apostlene har været mundtligt befalede af Kristus, at de skulle døbe dem i hans navn, som hjertelig ville bekende denne tro.« Andre, f. eks. vakte fynboer, kaldte troens Ord »skaberordet over nådemidlerne«[58]. Men her hos Kierkegaard var der givet en virkelig teologisk begrundet henvisning til overgivelsen i de 40 dage.

Det fik en stor betydning for den følgende tid. Det kom til for mange i en senere tid – ganske uberettiget – at stå som det egentlig grundtvigske. Det var lige så uberettiget, som når der taltes om Herrens *mundsord* som kun udtryk for den *bogstavrette overgivelse* af troens Ord, en engang fuldbyrdet historisk akt, mens det afgørende er, at Herren *nu* taler sit Ord i menigheden. *Derfor* er det hans mundsord, slet ikke i kraft af historiske formodninger og logiske slutninger, hvor rigtige de end i og for sig kan være.

Det menneskelige og det folkelige

Der havde altså fra Grundtvigs indtog i Vartov – trods alt – været rig vækst – fra Vartov og ud over landet i et menighedsliv, hvorom det kan siges, at her istemtes over Herrens bord nu menighedens fulde kor. Der havde også været fremgang for de kirkelige frihedstanker, der på det nøjeste hang sammen med det grundtvigske ord- og kirkesyn.

Men nu forståelsen af det menneskeligt-folkelige? Og en oplysning i pagt med denne forståelse?

Skulle grundtvigsk menighedsliv lykkes og trives, var forståelsen af det menneskeligt-folkelige ikke mindre nødvendig end kirkelig frihed.

Udfra det syn, at den folkelige og kristelige oplysning for at blive frugtbar, måtte holde skridt, fremsatte Grundtvig utrætteligt sit syn på det menneskelige og folkelige og slog til lyd for at få en dertil svarende oplysning i gang.

Hvad er et menneske?

Vi må nu først se, hvad Grundtvig svarede på dette gamle, men altid nye spørgsmål.

Det er – indlysende – en afgørende sag for et menneske, hvorledes det ser på sig selv, ikke alene for et menneskes forhold til sin egen sjæl, men også til Gud og næsten.

Der er jo en hel del, det er let nok at sige om mennesket. Da som nu kan det, vi kalder videnskab, sige meget om menneskets fysiske liv og om dets sjæleliv. Men der gøres også altid holdt dér, hvor netop vort spørgsmål begynder. Naturligvis har man ret til at drømme om engang at kunne videnskabeligt lære det »ukendte« menneske at kende, men drømmen derom vil nok vare tiden ud, og vi kan ikke vente.

Det er også let at se, at mennesket trods sin lavhed og nederdrægtighed har en moralsk verden; noget andet er det, hvorledes det kan forstås? Det er let nok at se, at mennesket er bundet på alle måder, »determineret« af love på alle led og kanter, af tusind slægters blod, natur, race, opdragelse, livsvilkår, og hvad er der ikke? – og så føler det sig dog i sin

menneskelighed frit? Hvorledes hænger dog det sammen? Det er let at opdage, at et menneske er mærkelig bestemt i dets menneskelighed af samhørigheden med dets folk. Her er noget let forståeligt, andet aldeles uforståeligt. Og der åbner sig et nyt spørgsmål: Hvad er egentlig et folk?

Det er endelig let at se, at et menneske – i al fald på en måde – er noget mere og højere end et dyr. Det er hverken stok eller sten, men heller ikke hverken fugl eller fisk, lige så lidt som en påklædt abe, om det end stundom synes at anstrenge sig for at blive det; det har nu engang Ordet med røsten i:

> Menneske*ånden,* det er et ord,
> som ingen af os kan udgrunde,
> menneskelivet dog er dens værk
> med Ordet i menneskemunde.

Som Grundtvig nemlig *går ud fra,* at *»menneskeånden«* er en virkelighed – udtrykket for det egentlig menneskelige –, således også, at menneskelivet er dens værk.

Dette er for Grundtvig det umiddelbart givne og indiskutable. Kan mennesker ikke indse dette, så er der ingen ting at stille op med dem, når talen er om mennesket.

Det nytter således ikke at tale om det menneskelige med dem, der f. eks. finder det dybest drivende i mennesket i det erotiske begær (Freud), i forfængeligheden (Adler) eller i begæret efter rent materielt velvære (den materialistiske historieopfattelse). Dette er alt udtryk for teorier om mennesket, teorier, man stræber at begrunde. Men det menneskelige som udtryk for ånd skal ikke begrundes, trænger heller ikke til det.

Det ville være ganske misforstående i denne Grundtvigs stærke fremhæven af det menneskeliges herlighed *trods* syndefaldet at se mangel på syndsfølelse eller mangel på dybde i syndsfølelse. Virkeligheden er netop den, at blikket for menneskelivets herlighed betinger sand og dyb syndsfølelse. Hvor der mangler syndsfølelse, er der en undervægtig opfattelse af menneskelivets storhed. Men også omvendt: hvor mennesket intet ved om det menneskeliges storhed, er der en undervægtig opfattelse af synd.

Men Grundtvig holdt ikke blot opgør med dem, der næg-

tede det menneskeliges tilstedeværelse og storhed trods synden. Han vender sig med ligeså stor styrke mod dem, der hævder det menneskeliges selvtilstrækkelighed, den rationalistiske menneskeforståelse, der mente, at det menneskelige i sig selv slog til, blot det fik »oplysning«, eller den romantiske, der ligeledes så på det menneskelige som selvtilstrækkeligt. Det skulle blot have lov til at udvikle sig uforstyrret og uhæmmet af plumpe hænders indgriben udefra.

Betyder synd noget, betyder den formørkelse, hæmning, uudviklethed og indskrænkning. Derfor kan oplysning, moralsk stræben, udvikling og frigørelse for alle ydre indgreb klare sagen.

For Grundtvig er denne menneskeforståelse lige så håbløs falsk som hin, udslag af en ganske undervægtig opfattelse af det menneskeliges storhed og herlighed og derfor også af dets dybe fornedrelse.

I sig selv er det menneskelige aldeles magtesløst, helt ude af stand til at leve livet, som det er skabt til at leve. Det menneskelige er bundet i synd, der ingenlunde er »mangel på oplysning« eller »mangel på udvikling«, men noget uendeligt alvorligere, nemlig at være i »løgnens faders« magt«.[59] Derfor enten fortabelse, overladt til sig selv, eller frelse, ved genfødelse i Jesus Kristus.

Men der er endnu en ting, som Grundtvig idelig betoner, når han taler om det menneskelige: det menneskelige existerer kun i *folkelig* skikkelse.

Det er splittergalt at tænke sig, som det ofte sker, menneskeligheden i himlen eller i luften og ikke på jorden. Men på jorden finder man ingen menneskelighed uden folkelighed, hvad enten så, som sædvanlig, folkeligheden indeslutter menneskeligheden, eller som hos Jesus Kristus, menneskeligheden indeslutter folkeligheden i sig[60]. Det menneskelige lever ikke løsrevet fra, men kun udaf, i og med det folkelige. Den verdensborgerlige rationalisme – i det hele den individualistiske humanisme – har ikke haft syn for det. Den vil gerne anse det for den højeste oplysning at ophæve alle forskelle og i dens verdensborgerlighed ikke alene slå en streg over forskellen mellem engelskmænd, franskmænd, tyskere og nordboer, men selv forskellen mellem hoved og hjerte, mand og kvinde. Men dette er et slag i ansigtet på al menne-

skelighed. Thi tilsidesættelsen af det folkelige for det verdensborgerlige er ødelæggelse af det menneskelige, hvilket historien tilstrækkeligt vidner om. Det er på høje tid at erkende samhørigheden mellem det menneskelige og det folkelige, at indse, hvorledes menneskelivet udvikler sig frodigere hos alle, vekselvirkningen mellem folkeslagene gavnligere, oplysningen om hele menneskelivet sundere og klarere, jo stærkere det folkelige rører sig, jo kraftigere og kækkere ethvert folk værner om sin frihed og selvstændighed, sit modersmål og sit fædreland.

Alt, hvad der kan siges om det menneskelige, både om dets store herlighed, men også dybe nød, kan derfor med samme ret siges om det folkelige.

For Grundtvig er der ingen tvivl om, at virkelig erkendelse af det menneskelige baner vej for modtagelse af det kristelige. Thi »når man blot er et virkeligt menneske, som føler sig væsentlig adskilt fra alt det umælende, og underlig beslægtet med de udødelige guder, venligt tiltalt af Guds og menneskets Ånd på alle de tungemål, man kender, se, da bøjer man sig dybt for den Ånd, der på apostlenes glødende tunger udgik i det levende Ord fra Jerusalem og gjorde under på under for mennesker vel til jorderigs grænser, åbner menneskeøjet til at overskue den vidunderlige bane for himlens og jordens sammenavlede børn og åbner dem en smilende udsigt over dødens hav til de levendes land, i menneskefaderens evige rige.«[61]

Den, der lærer sig selv at kende, kan ikke undvære Gud i Jesus Kristus. Men på den anden side kan evangeliet kun vente god modtagelse dér, hvor det menneskelige erkendes som det, det virkelig er. Det er herudfra, den grundtvigske sentens: Menneske først og kristen så! skal forstås.

Men forholdet imellem det folkelige og det kristelige må naturligvis være ganske tilsvarende.

Det folkelige er ikke noget ligegyldigt, endsige noget fjendtligt overfor det kristelige, men tværtimod forudsætningen for, at det kristelige kan komme til udfoldelse. Den vågnende folkelighed – og »man gør sig til latter ved at nægte, at *folkeligheden* i vore dage vågner trindt i *kristenheden* og stræber mere og mere at gøre sig gældende mod alt det fremmede« – denne vågnende folkelighed kan *tilsyneladende* true

kristendommen med at skulle tabe indflydelsen over folkene, fordi man i kristendommens navn har været med til at undertrykke, sejpine og hartad dræbe folkeligheden. Men det er også kun tilsyneladende. Thi sandheden er, at kristendom og folkelighed er i pagt med hinanden. Ligesom kristendom efter sit væsen er langtfra at eftertragte nogen som helst åndstrældom, tværtimod inderlig afskyr og af al magt bekæmper den, således er kristendommen langtfra at ville undertrykke folkeligheden. Den vil netop vække og opelske den. Og folkeligheden vil på sin side aldrig forskyde en bundsforvandt mod alt det fremmede og unaturlige. Det gælder kun om, at folkelighed og kristendom kommer i det sande og naturlige forhold til hinanden. Og det naturlige forhold er, at kristendommen ikke kommer til noget folk for at *herske* over og *trælbinde* det, men kommer som en himmelsk *gæst* med frelsens evangelium.

Derfor er »folkelig vidskab« eller folkedannelse og folkeoplysning »i rigtig åndelig forstand« det mest påtrængende »kæmpeskridt« at få taget, om ikke vi aldeles skal ende i åndløshed og »tyrkisk« barbari. Nu må vi med en sådan *folkelig* dannelse bryde riset i den falske oplysnings – de romerske skolemestres – hånd. (Nord. Myth. 1832. Univers. Vidsk.). Protestantismen brød vel krogkæppen i de romerske pavers hånd, men kyssede ærbødigt riset i skolemestrenes hånd, hvorfor det protestantiske skolevæsen også i enhver henseende blev grufuldt åndløst. Derfor blev nyårstiden hidtil stort set en utid, hvis bedrifter: stormen på middelalderens kirke og efterabelsen af oldtidens skrift kun dårligt forjætter en stordåd, der kunne sammenlignes med dem, oldtid og middelalder præsterede. (Verdensh. 1843. Indledning til Nyårstiden).

Nu må altså menneskeånden i forsøget på at forstå menneskets gåde, som den i oldtiden gik fantasiens og i middelalderen følelsens, gå forstandens eller eftertankens vej. Anden har den *naturligt* ikke at gå.

Men det må bemærkes, at det øje, der skal skue menneskelivet i nutid og i historiens lys, og det øre, der skal kunne høre menneskelivets tale, må være »af ånd«. Kun det lige forstår det lige.

Skal vi danske forstå os selv og vor historie, skal vi tale dansk og virke dansk, så sker det *alene* derved, at folkeånden kommer til orde, og at vi lytter til dens tale.

Grundtvig ved såre godt, at han med en sådan tale om lys over menneskelivet forarger de »rationalistiske« eller »realistiske« oplysningsmænd, som fornægter Ånden, men de skal også forarges, de skal undsiges på liv og død, thi deres oplysningsværk står, hvor moderne, pyntet, dygtigt og interessant og videnskabeligt det end er, i modstrid med virkelig livsoplysning.

Grundtvig foragter naturligvis ikke nogensomhelst oplysning. Han siger stærkt, at »oplysning skal være vor lyst, var det så kun om sivet«, lys skal ikke halvvejs ophøjes, på visse vilkår, det gør alle vegne godt, og »lys er livets øje«, men skal vi have lys over menneskelivets gåde, må vi lytte til Odins fugle, Munin og Hugin, der flyver på *Åndens* vinger til tidernes fødsel og til verdens ende, da må oplysningen være historisk-poetisk. Lad modstanderne af en sådan tale kalde den »uvidenskabelig«, det er dog til sidst den eneste virkeligt videnskabelige, thi *sand* videnskabelighed er at regne med virkeligheden, som den er. Det er alene en »vidskab« i Åndens tjeneste, eller vi kan sige i pagt med Ånden, som duer noget. Og indtil vi får den, er vi trods alle parlamentariske tordentaler og mekaniske storværker ilde farne.

Det er *altså* efter Grundtvig ikke umuligt at svare *noget* og det noget meget afgørende på spørgsmålet: Hvem er mennesket? Den samme magt i os, der driver os til at spørge, hjælper os også med at svare.

Vi er ikke blot kød og blod, race og natur, et bundt af drifter, et væsen, udstyret med intelligens og passioner.

Nej, hemmeligheden ved et folk er, at det er af Ånd. Og det sammenholdende bånd er folkeånden.

Og spørger man: Hvad er Ånd? så behøver vi heller ikke at være forlegne for svar: Ånden er den usynlige livskraft, der ytrer sig i Ordet, og folkeånden derfor den folkelige livskraft, hvis udtryk er modersmålet.

Og skal vi blive kloge på menneskeliv og folkeliv, så nytter det ikke, at vi bliver kloge på byrd og blod og politik og statistik – vi griber nu engang ikke solstrålerne med vor

hånd –, den eneste vej til »voksende lys i livets sag« er at gå i Åndens skole og lytte til Åndens vidnesbyrd, som vi møder det fra fortid og i nutid (det historisk-poetiske).

Men hvad fortæller så historien, set på den måde?

Dette mærkelige historiske væv fra den dunkleste oldtid til den »moderneste« nutid?

Er der røde tråde i den labyrint, eller er det hele kun virvar?

Jo, Grundtvig fandt træk, der tegnede sig ganske tydeligt.

Og her var nu først det, som han bestandig henviser til som forudsætning for at kunne forstå menneske- og folkeliv, at ligesom det enkelte menneskeliv fuldbyrder sig gennem en barndom og ungdom, en manddom og en alderdom, således også det enkelte folk og hele menneskeslægten. I barndommen er fantasien den herskende evne. Denne afløses i ungdomstiden af følelsen og går i manddomstiden over i forstanden og eftertanken som den herskende evne. Ligeså tydeligt som der i det enkelte menneskeliv er en sådan fantasi-, følelses- og forstandstid, ligeså tydeligt er der det også i de enkelte folkeslags liv. Grundtvig finder det bekræftet selv hos Romerfolket.

»Går vi så fra de enkelte folkeslag til hele menneskeslægten, så må vi naturligvis vente det samme. Vi kan indse, at man for i historien at kende menneske-udviklingens gang, helst skal regne i det store, kolossalske, hvor lidt mere eller mindre ingen forskel gør; thi hvem kan tvivle om, at *forholdsvis* er hele *oldtiden fantasiens alder, middelalderen følelsens* og den *nye tid forstandens* eller eftertankens, og er ikke derfor også åbenbar oldtidens litteratur den mest poetiske, middelalderens den mest historiske og den nye tids den mest filosofiske!« (Nord. Myth. 1832. Myth. og Mythl.).

Da oldtidens folk havde gennemlevet deres naturlige livsløb, udtømt deres folkelige kraft og dermed gik i opløsning, fremstår »*Kristus-Riget,* dette særsyn[62] på den store skueplads, der med hele verden i sigte udvikler en forbavsende kraft«. Og »hermed begynder åbenbar en ny *tidsalder* i slægtens levnedsløb« (Verdenshist. 2. 1836. Middelalderen). Nu bliver kristenheden den egentlige historiske skueplads for menneskelivet, så dens forhold til sine åbenbare fjender: hedninger og muhammedanere bliver sjælen i statens, som

kristendommens forhold til overtro og vantro bliver det i Kirkens historie.

Kristendommen overvinder Romerriget og »gør det mesterstykke« at skabe den ny folkeverden og skabe stater »efter den *ebraiske* lignelse, med åndelig oplysning til hovedøjemed«. Det var i sandhed et mesterværk, thi historiens skueplads måtte enten lukkes eller flyttes fra den gamle verden, hvor dyd nu kun var svaghed og dåden misgerning, »men visselig blev den således udflyttet, at den i grunden kun blev udvidet, blev mesterlig *afstukket* og *aflukket,* så den gamle verden, som sin egen skygge, blev stående i baggrunden, lænkerne knustes, hjertet fik luft, men kæden brast ikke.«

Fra *Kirkens* side er ganske vist denne sejr over Rom at betragte som et nederlag, kristendommens »ophøjelse« til statsreligion var en »dyb fornedrelse«, fordi den på den ene side åbnede kirkedøren for alle dem, der tænkte lavest, og på den anden side gjorde Roms tyran til menighedens ypperstepræst.

Og under dannelsen af den nye folkeverden synes den kristne menighed så aldeles at tabe sig i denne, at den helt bliver borte, den findes kun skjult i verden, »så hvad der siden ytrer sig i den kreds, der fører det store navn, både gennem middelalderen og den nye tid, må nødvendigvis bære kendeligt præg af de kristne folkefærds *naturlige* (hedenske) *hjertelag,* længe før det ved reformationen kom til en åbenbar skilsmisse«. Menigheden blev på den store ørns vinger båret ud i ørkenen til bedre tider. (Verdenshist. 2. Middelalderen. Se særlig Kristenheden og Romerriget).

Med den nyere tid som en forstands- og oplysningstid vil det sammenblandede atter skilles, og det skal da vise sig, hvad der er hedenskab, og hvad kristendom. Naturalismen skal rejse sig i sin vælde, pukkende på egen krafts og visdoms selvtilstrækkelighed, men også kristendommen, som menneskelivets gåde klaret i sandhed af Guds nåde, skal komme til at stråle som staden på bjerget.

Det folkelige åbenbarer sig igennem myterne. Vil vi vide noget om folkene lige fra røverfolket romerne, gennem grækere og nordboer til jøder og kristne, da må vi gå til myterne.

Med myterne som faner, der er symboler for den ånd, der

svævede over folkene før og endnu over deres børn, når ikke fædrenes tankegang og tungemål er blevet dem aldeles fremmed, udfolder levnedsløbet, historien sig.

Men som dybt folkelige siger de også noget om det menneskelige, og hvad det er.

Som et »begejstret ord i sin kraft« er de udtryk for en åbenbaring af det folkelige og det menneskelige, der er uadskillelige.

Selv om man nok ved, at det er den *kristelige anskuelse,* som giver det sande og virkelige syn på menneske og folk, er myterne derfor ikke uden betydning.

Grundtvig siger: »Men man kunne spørge: hvortil behøver vi *myter,* da vi har den *kristelige anskuelse?* Hvortil de skyer og stjerner, da vi har sol og måne?

Først må jeg da bemærke, at om vi ikke behøvede Grækenlands og Nordens myter, så behøvede vi dog at forstå dem bedre end andre folks, fordi deres indflydelse har været universalhistorisk, og deres litteraturer er de eneste originale, så tungemålene var os altid historisk uundværlige. Men jeg vil besvare spørgsmålet, da det træffer sig, at jeg kan. Hvad nemlig skyerne angår, da vil selv solen ikke undvære dem, så længe den skal skinne over jorden, og månen vil nok have stjernerne omkring sig, især så udmærkede som Syvstjernen og Karlsvognen«. (Se Nord. Myth. 1832. Myther og Mythologi).

Myterne er det første og oprindelige udtryk for et levende Ord, der som en kilde til folkeligt liv og folkelig fornyelse forplanter sig ned igennem slægterne.

Grundtvig hævder jo om og om igen, at Ånden altid i modersmålet har både sin bolig og sit værksted, deri alene »lever fædres ånd« og »gynger hjertet«. Som Ånden og livet er uadskillelige, således også Ånden og Ordet. Som Ånden er den egentlige livskraft, således er Ånden ét med Ordet, der lever i hjertet, i den enkeltes og i folkenes hjerte. Hvor derfor ikke modersmålet holdes i ære, »bedrøver« man Ånden, dér er man inde i en bestialsk natur, som hindrer alt åndeligt liv i at trives og truer med at kvæle det.

Men inderst i folkets hjerte møder vi i og med modersmålet myterne og billedsproget.

Grundtvig syntes endvidere, at det slet ikke var til at tage

fejl af, at historien bærer vidnesbyrd om, at der var noget, der bar oppe, og andet, som drog ned; heller ikke, hvad dette var: Ånd og uånd.

Ligeledes, at det var tydeligt, som så stærkt udtrykt i Nordens myter, at livet kun ejes på det vilkår, at der bestandig må kæmpes i »den løbende tid«.

Tillige, at mennesker altid, i følelsen, tiest en såre dunkel, af slægtskab med guddommen, prøver at føle og famle sig frem til Gud uden nogensinde at kunne. De ved, at de ikke kan leve uden Gud, og de ved ikke af dem selv, hvem Gud er.

Den mosaisk-kristelige anskuelse

Er det da nu en given ting for Grundtvig, at »folk af Ånd« i fordybelsen i historien, ved at lægge mærke til de mangfoldige udslag af det, der bor i menneskehjertet, det, der bevægede de enkelte og folkene, kan hente lys over menneskelivet og dermed over spørgsmålet: Hvem er mennesket? så er det også for ham en given ting, at det er i »den mosaisk-kristelige« anskuelse, det fyldestgørende og eneste fyldestgørende svar gives.

Men hvad går så den mosaisk-kristelige anskuelse ud på?

Den siger først, at mennesket er skabt i Guds billede.

Jo, men hvad vil det så sige? Dette, at mennesket er skabt til samliv med Gud.

Vi har Ord og Ånd tilfælles med Gud.

Vor samlivsevne med Gud er det egentlig menneskelige.

Mennesket er »*Guds mesterværk*«, det er også et »*guddommeligt eksperiment*«. » – Mennesket er ingen abekat, bestemt til først at efterabe de andre dyr, og siden sig selv til verdens ende, men han er en mageløs, underfuld skabning, i hvem guddommelige kræfter skal kundgøre, udvikle og klare sig gennem tusinde slægter, som et guddommeligt eksperiment, der viser, hvordan Ånd og støv kan gennemtrænge hinanden og forklares i en fælles guddommelig bevidsthed. Således må mennesket opfattes, når der skal blive en åndelig videnskabelighed på jorden, således er mennesket opfattet, overalt, hvor den »mosaisk-kristelige anskuelse« begejstrede, og denne anskuelses historie *beviser,* at hverken er den et tomt hjernespind, eller mennesket fremmed, men at i samme grad, som man tilegnede sig den, gestaltede livet sig naturligt, men underfuldt, herligt og velsignet derefter.«

Det *næste* i den »mosaisk-kristelige« anskuelse er *menneskets fald.*

Grundtvig vil ikke overfor »naturalisterne« gøre nummer ud af navnet på dette fald. Hovedsagen er, at man går ind på den »mosaisk-kristelige« anskuelse, at der »meget tidlig« har

tilstødt mennesket »et stort uheld, der bragte jorden hos ham i en skæv stilling til himlen, tiden i misforhold til evigheden, og menneskenaturen i vildrede«. At det er således, »det bevidner både den daglige og den universalhistoriske erfaring for højt og klart, til at noget menneske med glimt af Ånd og gnist af sandhedskærlighed kan nægte det.

Det *tredie* i denne anskuelse er da, at skal målet nås, må der en *genrejsning,* en oprejsning, hvordan man nu vil udtrykke det, til.

Hertil kan *naturalisten* og *den kristne* slå følge.

»Sagen er kun, *om skaden* kan *helbredes* på *naturlig* måde eller *ikke,* og *det er vor* store *kirkelige trætte,* hvori al mæglen kun er latterlig; thi her er ingen middelvej, kristne tror nemlig, at menneskenaturen ved faldet er blevet *så* fordærvet, at al egentlig helbredelse er umulig, men priser *dåben* som et virkeligt *genfødelsens bad,* hvori den *troende omskabes;* og at opelske dette nye menneske til en guddommelig forening med Frelseren og guddomsmanden *Jesus Kristus,* det er deres kirkelige opgave.«

For Grundtvig er det aldeles åbenbart, at mennesket i sig selv er til værre end graven forskudt, *frelses* det ikke, så *fortabes* det, det farer ikke, hverken med Kristus eller nogen anden som forbillede, til himmels ved selvanstrengelse, udvikling, fremskridt o. s. v. Mennesket er faldet i *synd,* og for en *synder* er der ingen anden vej til frelse end Guds nåde i Jesus Kristus. Her er ikke tale om, at vi mennesker *kan selv* med en tilsætning af lys og styrke fra Kristus: Det er »verdensånden«, løgnens ånd, som netop har *det* til sit kendemærke, at den vil bilde folk ind, at de vel kan klare sig ved egne kræfter. Men sandhes Ånd tilslører ikke, at vi med alle vore kræfter og muligheder i eje og alverdens herlighed i tilgift uden Guds nåde i Jesus Kristus er hjemfaldne til fortabelse.

Den »mosaisk-kristelige« anskuelses indhold består da deri, at vi som mennesker er *skabte i Guds billede,* men det, som var skaberens mening med sit »mesterværk«, »eksperimentet«, der gik ud på at forene støv og ånd ved menneskets samliv med sin skaber, *det* forstyrredes ved *syndefaldet,* og dette fald betød nok, at mennesket uden frelse ville være redningsløst fortabt, uden genfødelse ville være til værre end

graven forskudt, men faldet betød ikke, *at det oprindelige Guds-billede i mennesket udslettedes,* så mennesket blev til et dyr eller en djævel, nej, det blev til en synder, på een gang udtrykket for vor menneskelige adel og for vort dybe fald, men også udtrykket for, at vi ikke blot *må,* men også *kan* frelses, vi har *noget* at frelses fra og til, vi har *noget* at forløse, forny og genføde.

Menneske først og kristen så,
det er et hovedstykke,
kristendom vi for intet få,
det er den pure lykke,
men lykke, som kun times *den,*
der alt i grunden er Guds ven
af *sandheds* ædle stamme.

Stræbe da hver på denne jord
sandt menneske at være,
åbne sit øre for sandheds ord
og unde Gud sin ære!
Er kristendom da sandheds sag,
om kristen ej han er i dag,
han bliver det i morgen.

Grundtvig har tydeligt nok i minde Kristi ord til Pilatus: Hver den, som er af sandhed, hører min røst.

Lige så ihærdigt som han efter »opdagelsen« gentager, at skrift, selv i »Skriften«, ikke er ord, men kun Ordets skygge, vender han også tilbage til, at det menneskeliges tilstedeværelse er frelserværkets forudsætning. Kristus »kom til sit eget« (Joh. 1,11), men dette »eget« er en meningsløshed, om der ikke er en menneskelig lighed mellem ham og dem, han kom til. Fordi vi er mennesker, kan Kristus komme til os, gå ind i vor menneskelighed og tage os op i sig. Fordi der er noget at genføde, er genfødelse mulig, fordi der er noget at forløse, er forløsning mulig, fordi vi er syndere, men ikke dyr eller djævle, er nåden mulig. Der er ikke et eneste af kristendommens ord, der er mening i, uden ud fra den forudsætning, at det menneskelige er først. Uden det menneskelige, mennesket, ingen kristendom.

Men, hedder det »Menneske først –«, hedder det lige så uvægerligt »kristen så –«. Og det er den pure lykke.

Udfra et sådant syn må Grundtvig anse en oplysning om og oplivelse af det virkeligt menneskelige og folkelige for en nødvendighed.

Derfor må der en oplysning til, ikke blot om »sivet«, hvilket kan være meget godt og nyttigt, men en oplysning om livet selv, en »livsoplysning«, som Grundtvig sagde, der virkelig oplyser det menneskelige i dets uløselige forbindelse med det folkelige.

En oplysning om »sivet« kan naturligvis enhver »dødbider« give, men »livsoplysningen« kun den, der er i tjeneste hos folkets ånd. Som kristenfolket og hver enkelt kristen i det om kristenlivet må oplyses af Helligånden – som véd alle dybder –, der bruger det levende Gudsord, således må det menneskelige og folkelige oplyses af folkeånden, der bruger det levende modersmål. Hvorledes skulle ellers »dybderne« erkendes? Hvem ved, hvad der bor i mennesket, uden menneskets ånd? Hvem ved, hvad der bor i folket, uden folkets ånd?

En sand og virkelig menneskelig og folkelig oplysning skulle oplyse om det virkelige og sande menneske- og folkeliv som den kristelige oplysning om kristenlivet.. Den skal vise det menneskelige og folkelige i deres gudskabte herlighed, men også i deres dybe fornedrelse. Den skal vise dem, hvilke lænker de er bundne i. Hvilke de selv kan ryste af sig, og hvilke kun Guds nåde i Kristus kan løse.

Det er et *folkeligt trosliv,* Grundtvig har for øje. Derfor skal den folkelige livsoplysning nok knække både romer- og tyskeråget, men også »klare folkelivets gåde«. Folkets ånd skal virkelig få mund og mæle. Ved folkeånden, som bruger modersmålet, skal fortid mødes med nutid og skabe fremtid og vække det dvalebundne folkelige tros- og håbsliv.

Den folkelige oplysning blev sat i værk, ikke ude- eller ovenfra, mende inde- og nedenfra.

Højskolen i Rødding åbnedes 7. november 1844. Bag dens oprettelse lå den nationale opvækkelse, spændingen mellem dansk og tysk, en trang til folkelig selvhævdelse overfor det fremmede væsen. Og var end skolen fra først af ikke grundtvigsk, så skulle dens arbejde for dansk folkelighed snart dreje dens indstilling i den retning. 1. november 1851 åbnede *Kold*

sin skole i Ryslinge. – På »vennemødet« 1866 kunne Grundtvig kalde Kold »den menneskelige og folkelige oplysnings hovedmand i Fyn«. – 1852 kom skolen i Hindholm, oprettet af *Anders Stephansen*. 1856 åbnedes »Grundtvigs Høiskole på Marielyst«. Andre kom til. Især efter 1864, med nederlaget som den mørke og bitre baggrund, med kærlighed til det danske som den dybe kilde og i pagt med varm kristentro, der lyste velsignelse over gerningen og gav mod og håb trods al modstand og modgang.

Og jævnsides med højskolen groede den danske friskole frem. Kold viste vej, men mange ypperlige arbejdere fulgte ham. Disse i forbindelse med de grundtvigske hjem øvede i sandhed en dansk stordåd ved rejsningen af friskolen.

Men foruden skolerne skabtes der rundt omkring »danske samfund«, der virkede til folkelig vækkelse og oplivelse. Og der kom snart *danske* folkemøder i gang, hvor det folkelige trosliv kunne finde næring.

Der var altså vækst og fremgang for det menneskeligt-folkelige syn og oplysningen i pagt dermed. Livsoplysningen var kommet i gang, trods alle vanskeligheder, al modgang og misforståelse. Og de i det menige folk, der fandt hjælp i Grundtvigs *kristelige* oplysning, greb også hans *folkelige* og stred for den. De gudelige forsamlingsfolk, som modtog Grundtvigs kristelige oplysning, blev også den folkelige oplysnings kærnetropper. Ikke underligt, at det er blevet sagt, at mødet mellem Grundtvig og forsamlingsfolkene »er den danske folkehøjskole«.

Var det med målet for øje kun småt, hvad der var i gang, begyndt var der. *Hjertet* virkede også her.

Gyldenåret er det udtryk, hvori Grundtvig sammenfatter sit håb om en folkelig og kristelig genfødelse og fornyelse. Vi møder udtrykket atter og atter i hans digtning.

Dette håb havde til baggrund bitre personlige oplevelser, der førte til fortvivlelsens grænse, sorgen over den folkelige dødsdvale og den forfærdelige kirkelige nød, han følte sig stående midt i, da han vågnede op til at erkende virkeligheden. Men tillige erkendelsen af, at – trods alt – er det menneskelige og folkelige noget vidunderligt og Kristi menighed med Guddomsordet, der skaber, hvad det nævner, en levende virkelighed, vidunderligst af alt på jord.

Men nu? – Hvorledes så det ud, når Grundtvig i alderdommens dage så tilbage fra den nærværende tid til den gang, han begyndte at synge om gyldenåret? Var der ikke sket et Guds under?

Ja, det tegnede unægtelig »til en sådan lykkelig nyårstid.«

Var ikke hin rationalistiske statskirke, hvorfra Herrens Ord var forsvundet, og som så vanskelig havde haft plads til Grundtvigs vidnesbyrd, blevet til en helt anden? Den havde ved frihedslovene fået videre til væggene. Men det indre liv var ikke mindre forandret end den ydre ramme. Et virkeligt menighedsliv var i færd med at gro frem. »Den kristelige *frimenighed* gror, enten den så skal finde plads indenfor eller udenfor statskirkens rammer.«[63]

Det var vel ikke så hovmodigt af Grundtvig at sige, at øjensynligt for alle var både livet og folkeligheden på hans side. Talte ikke alt derom? De nordiske kirkemøder, de grundtvigske »vennemøder«, alt det spirende og groende kristenliv med livstegnene: bekendelse, forkyndelse og lovsang?

Og hvorledes så det ikke ud med folkeligheden i forhold til den gang, da Grundtvig – forgæves – prøvede at vække den op af dødsdvalen ved at stille folket overfor fortids store bedrifter og helteslægter? Ja, da havde han lært, at det skrevne ord intet vejer til mod det levende ord, om et folk skal vækkes af dvale. Men han havde også erfaret, at han talte og sang for døve øren. Nu blomstrede det. Og ret havde han i, at han havde folkeligheden på sin side.

Jo, det så ud til, at gyldenårets forår var kommet.

At den vældige udfoldelse, der havde fundet sted i godt en menneskealder, umuligt kunne have fundet sted uden at gro ud af det, der var det centrale, hjertet i bevægelsen, var klart; at også meget i den mangfoldige bevægelse efterhånden stod i en løs eller i slet ingen forbindelse med hjertet, var rimeligt. Men hvorledes det havde sig med det, kunne ikke let komme for en dag, før høvdingen var borte. Da skulle det vise sig, hvad han holdt sammen, og hvad der holdtes sammen indefra, hvad der var levende vækst og hvad kun påhæng. Var man nået så vidt, som det så ud til? Eller måske videre?

2. september 1872 døde Grundtvig.

Sagen

Grundtvigs jordefærd 11. september 1872 blev – for at bruge et af Grundtvig yndet ord – *mageløs*..

Stod ikke dér nogle af de ypperste præster i vor kirke og priste hans dåd og takkede for, hvad Gud i ham havde givet Danmarks kirke og Danmarks folk, – *F. E. Boisen* nævnte, at Grundtvig havde kendt til de trange tider, da ingen ville være med ham, »ensom og forladt gik han i hån og spot«. Men Gud gav ham lykke på rejsen. »Jeg kan ikke her nævne alt, hvad der lykkedes for ham, men det bedste og største, hvorfra alt det andet i grunden har sit udspring, skal dog nævnes her. Han fik lykke til selv at få øje på det ord, hvorfra livet udgår, det ord, som er klippen, hvorpå Herren har bygget sin menighed, det ord, som var blevet skjult og tildækket blandt os i mange tider, så ingen ænsede det for, hvad det er. I den hårdeste kamp fik han lykke til at se det og ikke blot det, men også pege derpå for andre. Således stod han længe, men det var, som om ingen ville ænse det; man sagde: det var atter et af denne mands sære og grundløse påfund; snart ville man tie, snart spotte det ihjel. Men se! længe før hans rejse var afsluttet, flokkedes tusinder om dette ord trindt omkring i Norden og fandt hvile deri for deres sjæle, fordi de fandt Herren selv i ordet.«

P. Rørdam sagde, at »Særkendet på Grundtvigs forkyndelse er dette, at han, når han talte om den *kristne tro,* forstod derved den hjertets tro, som vor Herre Jesus Kristus selv skænker os, *ved Troens ord,* den apostoliske bekendelse, som vi, i forbindelse med forsagelsens ord, døbes til ... Og når han talte om *det kristne håb,* forstod han derved det herlighedens håb i hjertet, som vor Herre skænker os – *ved håbets ord,* Herrens bøn, Fadervor – den rette jakobsstige fra jorden og til Himmelen. Og når han talte om den kristne *kærlighed,* forstod han derved den hjertets kærlighed, som vor Herre selv skænker os – *ved kærlighedens ord,* med hvilket vor Herre tiltaler os i den hellige nadver ... Men det næste er dette, at

Grundtvig modtog troens og håbets og kærlighedens Ord – ikke fra Bibelen, men igennem den levende menighed, af vor Herres egen mund . . .«

Fr. Hammerich omtalte Grundtvig som kampens, synernes, dådens og fremtidens mand. »Tidlig oppe i gry, langt forud for sin tid«. Han fik øje for »livskilderne, han så dem ligesom boble frem af jorden og risle og rinde ustandseligt: Guds Kirkes livskilder i Ordet, dåbens og nadverens, bønnens og fredens Ord, hvori Herren vandrer gennem menigheden, og livskilderne i Nordens folkeliv, dets sang og saga.« – En sand folkets mand, på hvis banner frihed og lys stod uudslettelig indskrevet. »Hans tro til friheden kendte næsten ingen grænse, og sand oplysning var for ham det samme, »som solen er for det sorte muld.«

Og det, der lød ved jordefærden, blev mangfoldig gentaget i tale og skrift, på vers og i prosa, under indtrykket af hans bortgang.

Den medbør, der prægede grundtvigianismens historie fra 1839 til Grundtvigs død, blæste fremdeles. For så vidt er der ingen forskel på tiden før og efter 1872. Men i anden forstand er forskellen stor og afgørende. Der er nok fremdeles kampe med den »officielle« kirkelighed – endnu er grundtvigianismen ikke indgået som anerkendt og ubestrideligt led af denne –, men disse kampe træder mere og mere i baggrunden for *de indre brydninger* og *modsætningsforholdet til og indslaget fra ny opdukkende bevægelser,* der får vind i sejlene.

Dette er det første, der ændrer billedet.

Men dernæst: den strøm, der tidligere, tvunget både inde- og udefra, blev holdt i et smalt, men dybt leje, går nu i bredden. Hæmningerne er, om ikke borte, så dog svækkede. Og det gælder ganske særligt de indre hæmninger.

Medbørstiderne bliver således medbørstider i en helt anden forstand end tidligere.

Det er blevet hævdet, at grundtvigianismens egentlige tidsrum er menneskealderen før Grundtvigs død. I løbet af ganske kort tid mister den nu sin tidligere indflydelse og taber i det hele slaget. Høvdingene for de nye bevægelser, *Georg Brandes* og *Vilh. Beck,* sang da også på hver sin vis ligsange over grundtvigianismen og udstødte varselsråb om, at fremtiden var deres.

Ja, vel. Grundtvigianismen kan nok ses fra et sådant synspunkt, at dette syn lader sig hævde. Men den kan også ses fra andre, hvor det slet ikke slår til. Og det er i al fald uomtvisteligt, at udadtil har fremgangen aldrig været så stor og så hurtig som fra 1872 og fremefter.

De, der samledes til »Vennemøde« ved Grundtvigs jordefærd, var villige til at vedgå arv og gæld efter »den gamle«. Allerede ved jordefærden kom det dog frem, at ikke alle så ens på arven, men der kan ingen tvivl være om, at endnu forstod hovedparten *Ludvig Helveg,* når han pegede på som det *første* og det *afgørende* i Grundtvigs arv, at han havde fået lykke til at lyse over menigheden, der er båret af den levende Herre selv og Ordet i hans mund. Det første krav var den kirkelige opgave, der ikke bestod i at skabe eller opretholde et grundtvigsk parti, ikke at skabe eller opretholde en bevægelse eller retning, men at bringe den oplysning, man selv havde modtaget, at Kristi menighed alle dage er en *fri* menighed, ganske uden hensyn til, hvilken ydre form den lever under – pavekirke, statskirke, frikirke –, fri, fordi det er Jesus Kristus selv, der i sin Ånd og sit Ord bærer og styrer den, ganske suverænt, og at Ordet, der lever som tro, håb og kærlighed i menighedens hjerte og som bekendelse i dens mund, er vor Herres *eget* Ord, ikke det apostolske *symbol,* nedskrevet eller *anordnet,* men *Ordet i munden* og kun dér levende.

De var klare nok over, at der var en teologisk kamp at kæmpe med de lærde, men også, at det slet ikke var dèr, slaget stod, at det var den levende oplysning, livets vidnesbyrd, det kommer an på. Teologen, ligemeget om lærd eller ulærd, kan sagtens forstå forskellen på »kirkeprincippet« og »skriftprincippet«, også forstå, at kirken *er,* om der ellers er kristendom til, og *var* til før Skriften, at den var til i kraft af en tro, som den også bekendte. Derfor kan teologen også forstå talen om troens Ord som et *symbol,* en lærebekendelse, ja, også som trosbekendelse og dåbsbekendelse, thi når kirken er til og har en tro og en dåb, skal den også have en tros- og dåbsbekendelse, men videre kommmer heller aldrig hverken den lille eller den store teolog, og videre kan man ikke komme ad teologisk vej. Det synes »håbløs forvirring«, når troens Ord »ses som Ordet af Herrens egen mund«, der tales om Grundtvigs »ganske uklare skelnen mellem det talte og

det skrevne (trykte) ord«, »hans tågede frihedsideer«, han beskyldes for en besynderlig lære »om sakramentordet som »Livsordet« og skriftordet som »Lysordet«,«[64], og det hele betegnes som sværmerisk.

I et sådant tusmørke kan kun *livet selv lyse op*. Derfor gælder det om at bringe lys ad livets vej: Et menighedsliv præget af bekendelse, forkyndelse og lovsang, af det grundtvigske syn på Ord og menighed.

Det ville være forkert at måle styrken i det grundtvigsk-prægede menighedsliv alene efter det udslag, livet gav sig i oprettelsen af valg- og frimenigheder. Menighedslivet i grundtvigske kredse fik i disse frie menigheder sit brændpunkt. Men selv om formen også har *sin* betydning, kan den aldrig være hovedsagen. Man kunne også under sognekirkelige forhold erfare, at menigheden altid er fri og lever af Herrens eget Ord, og trindt omkring blev der da også under sognekirkelig form levet et rigt grundtvigsk-præget menighedsliv. På mange egne blev det aldeles herskende.

Men mange steder førte livsrøret til oprettelsen af frie kredse. Først valgmenigheder og efterhånden også frimenigheder.

Undertiden var det ønsket om at få eller beholde en præst, der gav stødet til oprettelsen af en valg- eller frimenighed; undertiden var det trangen til friere kår for det kristelige fællesliv, der lå bagved og drev på. Men *altid* var undergrunden et kristeligt livsrøre, hvor lyset faldt over menigheden og Ordet i Herrens mund dér. Der kan vist ikke nævnes noget eksempel på, at en fri kreds blev dannet på det program: Friheden for frihedens egen skyld. Nej, det var friheden for livets skyld. At der naturligvis var nogle teoretiske valg- og frimenighedsfolk på færde også, forandrer intet ved billedet. Dem var der sagtens nogle stykker af, som der også var sognebundne folk, der kun kunne se vildskab og selvrådighed og tom teori i valg- og frimenighedsdannelser.

Som børn af »vennemøderne« groede *efterårsmøderne* frem, ikke alene på og omkring højskoler, i hvis liv de indgik som fast led, men også hvor der rejstes forsamlingshuse. Fra sidst i tresserne begyndte de »folkelige« forsamlingshuse at rejse sig. Og efterhånden blev der trindt omkring rejst mange. Oprindelig var tanken med dem, at de skulle være tilholdssteder

for folkelig og kristelig oplysning og vækkelse. Og foruden efterårsmøder blev der holdt en mængde andre møder i dem, med foredrag om både folkelige og kirkelige emner. At man ikke altid var lige heldig med arbejdet i forsamlingshuse og tilknyttede foredragsforeninger er både sikkert og forståeligt, at forsamlingshusene efterhånden blev til noget andet og således kom til at virke helt anderledes og vel oftest ganske modsat det oprindelig tænkte, er vist uomtvisteligt; at der med rette kan rejses det spørgsmål, om ikke en mødetravlhed som den, grundtvigianerne med deres »vennemøder«, efterårsmøder, foredragsforeninger og forsamlingshuse opbød, var usund, et slags frådseri i »det levende Ord«, er sikkert nok. Men det er også sikkert, at hele denne virksomhed bidrog til at bringe den grundtvigske bevægelse ud i videre kredse. Virkede end møderne og forsamlingshusene just ikke altid i den retning, som hensigten oprindelig var, så *virkede* de dog.

Et nyt led i mødevirksomheden kom til, da 1909 *Liselund* oprettedes. Foruden at tjene som skole kaldet *menighedsskole* for at betegne, at kirkelig oplysning her var hovedsagen, som folkelig på *folkehøjskolen,* indbød Liselund til møder hvert år i januar og august, enkelte gange i otte dage, ellers i fjorten dage. Kirkelige emner var det aldeles overvejende, men undertiden blev også andre emner taget frem. Som ordfører ved disse møder gjorde folk fra alle kirkelige lejre tjeneste ud fra den tanke hos lederne, at alt, hvad der rørte sig i dansk menighedsliv og – om lejlighed gaves – fremmed med, her skulle komme til orde. For så vidt kunne Liselundmøderne, når hensyn toges til ordførerskabet, ingenlunde kaldes særlig grundtvigskprægede. Men naturligvis, her som altid, gjaldt det, at frugten fik smag af roden. – Ubestrideligt fik Liselund både påvirknings- og derfor også forplantningsevne. »Liselundmøder« i mindre format afholdtes hist og her over hele landet og et enkelt sted i Sverige også.

Det blev ikke fra universitetets auditorier, at grundtvigianismen bredte sig stedse videre ud. Een svale gør jo ingen sommer, og på et par udmærkede undtagelser nær forblev professorerne i den tyske teologis baner og ganske fremmede for grundtvigsk syn og kirkeliv.

Men derved hindredes naturligvis grundtvigianerne hver-

ken i at studere eller skrive. Der var da også dem, der gav sig af med begge dele. Det kan nok siges, at grundtvigianerne ikke har givet den mindste part til vor, ganske vist ikke righoldige teologiske og langt fra tidssvarende kirkelige litteratur. Desuden har de også i vort tidsrum været flittige til at udgive kirkelige blade, dels gamle, der fortsattes fra før 1872, dels nye, der grundedes, gerne som udslag af de indre brydninger og som udtryk for opdukkende forskelligheder.

I skønlitteraturen fik grundtvigianerne en fremragende repræsentant i *Jakob Knudsen,* men gjorde sig forøvrigt her mærkværdig lidt gældende.

Men på den anden side er det umiskendeligt, at den lige fra 1872 til henimod verdenskrigen tiltagende talstyrke ikke væsentlig skyldtes tilegnelsen af synet på ord og menighed, men havde mange andre årsager. Under de indre brydninger, der senere skal omhandles, kommer det stadig frem, at helt uvedkommende eller helt afledede ting og ikke hjertet selv har været drivkraften i tilslutningen. Og selv om det ikke lader sig gøre at henvise til bestemte data eller bestemte ydre tildragelser mellem 1872 og nutiden, da den indre kraft svækkedes så stærkt. at den blev den påhæftede dødvægt og ydre modstand underlegen, så er det ikke til at tage fejl af, at den stærkt menighedsdannende kraft svækkedes afgørende.

Her må det dog huskes, at, set i historiens lys, er det afgørende ikke, om retningen eller bevægelsen, hvad man nu vil sige, flyder ud og således ebber ud, men om synet er sandt, og om det lever på trods af bevægelsen.

Friheden

Ved jordefærds–vennemødet nævnede Ludvig Helveg *Frihed* som det andet grundled i Grundtvigs forkyndelse og virke. Og med rette.

Det ville have været at stille tingene på hovedet, om han havde nævnt frihed som det første. *Ordet* var det første, men det ville også have været forkert, om han ikke derefter og i forbindelse dermed havde nævnt *friheden.*

Der var sikkert heller ingen af Grundtvigs venner, der ikke, når talen var om arven fra Grundtvig, fandt det naturligt, at der sattes streg under ordet frihed.

Traditionen bød altså dem, der ville være Grundtvigs arvtagere, at løfte frihedens banner højt. Men en forståelse til bunds af Grundtvigs kirkesyn måtte – som et krav indefra – byde det endnu stærkere.

1877 gav *Otto Møller* i sin bog »Ordets Forkyndelse og Bekendelse« et kraftigt indlæg for friheden. Han hævder, at »en hovedbetingelse for, at en veluddannet *lærerstand* kan virke til den størst mulige velsignelse for det hele folk, er *lærefrihed* ... Det er en uting, set fra et etisk synspunkt en selvmodsigelse, at befale nogen, hvad han skal *vidne,* thi et vidnesbyrd kan aldrig udspringe af en befaling, det ophører dermed at være et vidnesbyrd. Ønskes derfor Ordet *vidnet,* da må der også gives fuld *vidnefrihed,* thi et vidnesbyrd kan lige så lidt ånde uden for frihed, som en fisk kan ånde uden for vandet.«[65] Han kræver, »at alle *sognegrænser* må sløjfes«, thi alle sogneskel, der ikke er frivillige, er kun hartkornsskel. Det slår ikke til, at sognebåndet er løst. »Nej, *sognekirkerne* må åbnes, thi det er en modsigelse, at der må tales frit ud i ethvert sogn, men ikke på det dertil bedst skikkede sted..« »Den allerbeklageligste *tvang,* der har været anvendt på forkyndelsen, er den såkaldte *symboltvang.*« »Til samme hæmmende klasse af foranstaltninger, beregnede på ensformighed

og dermed på stilstand og død, hører de faste, ufravigelige tekster for Ordets forkyndelse, de faste salmebøger, de faste alterbøger, de statskirkelige *ritualer* i det hele.« Det er også misligt med en bestemt præstedragt, thi den bestyrker i forestillingen om, at præsterne er en *særegen stand,* at *Ånden* og *myndigheden* kommer med »kjole og krave«.[66]

Andre fortsatte:

– Det er ikke helt ud i det blå, når biskop Chr. Ludwigs, med henblik på en senere tid, kunne skrive: »Vi havde i kampen de dygtigste talsmænd. J. H. Monrads »Folkekirkelige overvejelser« er ganske simpelt et klassisk værk. Th. Bredsdorff talte med en flammende begejstring, der henrev, og en ironi, der skar som en skarptslebet ragekniv. E. Kochs vederhæftige saglighed var ikke til at rokke, og Morten Larsen nåede i sine taler både højder og dybder, hvor ikke en af vore modstandere kunne nå hen. Og vi andre gjorde vort bedste. Jeg påstår, selv om jeg er en smule part i sagen, at »Dansk Kirketidende« både under J. H. Monrad og under I. P. Bang ... førte kampen for vor sag med en dygtighed i det saglige, et talent i det formelle og en rigdom og udholdenhed i gentagelsen, der alle dage vil stå som en journalistisk ydelse af høj rang«.[67]

Som et vigtigt indlæg i striden for kirkelig frihed må nævnes den såkaldte *Askovadresse* eller rettere *Askovadresser,* thi der var, kvalitativt og kvantitativt, en »stor« og en »lille«.

Adresserne blev til på et møde i Askov først i august 1881.

Mødet blev stort – ca. 700 deltagere, hvoriblandt 120 præster –, og det fik vist nogenlunde det forløb, som indbyderne havde ventet. Der blev afhandlet en række forskellige emner, deriblandt *præstefrihed,* indledet af Andr. Leth, *lægmandspræster,* indledet af C. J. Brandt, *konfirmationen,* indledet af Rasmus Lund. Spørgsmålet om *frimenighedsdannelse* blev behandlet af Anders Laursen, der gjorde rede for, hvorledes tanken om udtrædelse var fremkommet hos den kreds, der ønskede ham til præst. Det var de folkekirkelige forhold og ikke principielle grunde, der havde fostret tanken. Det var ikke for en idés, men for livets skyld, man mente, det kunne blive nødvendigt at udtræde.

Mødets første resultat blev vedtagelsen af de to nævnte adresser. *Den »store«* lød således:

Til den danske Rigsdag!
Undertegnede danske mænd, medlemmer af den danske folkekirke, som både selv føler trang til ændringer i den nuværende kirkelige ordning og er kendt med samme trangs tilstedeværelse rundt om i hele landet, henvender sig herved til den danske rigsdag med indstændig bøn om, at efternævnte punkter, hvori vi har søgt at samle vore ønsker, må blive overvejede og fremkalde de nødvendige dertil svarende lovforslag.

1. Det nuværende præsteløfte afløses af et nyt, hvorved præsterne forpligtes til efter deres bedste overbevisning *at* lære overensstemmende med den hellige skrift og *at* forvalte sakramenterne sømmeligt efter Herrens indstiftelse.

2. Der indrømmes sognemenigheder ret til at vælge deres præster.

3. Hvor præst og menighed kan enes om indførelse af en salmebog og en alterbog, indrømmes der dem ret dertil.

4. Der gives udvidet frihed for præsterne til at stede børn til Herrens bord i en tidligere alder end nu, ganske som i den ældre lutherske kirke i Danmark (smlg. Peder Plades visitatsbog) – samt frihed for præsterne til at foretage den almindelige såkaldte konfirmation uden hensyn til alder, udskrivning af skolen og bestemte søndage i året.

5. Der gives udvidet ret for bisperne til under særlige forhold at ordinere mænd til præster, som ikke er i besiddelse af alle de nu for tiden gældende betingelser for ordination (smlg. ordningen i den anglikanske kirke).

6. Der gives mænd over 30 år adgang til for en særskilt eksamenskommission at underkaste sig en teologisk embedsprøve, som staten godkender, uden at vedkommende først har taget studentereksamen og »filosofikum«.

7. Der indføres en borgerlig form for ægteskabets oprettelse for alle ved dertil beskikkede mænd i hvert sogn.

8. Der indrømmes valgmenigheder og sognebåndsløsere udvidet ret til at benytte sognekirkerne.

I det hele skortede det aldrig på ydre anledning til for grundtvigianerne at fremføre deres principielle synspunkt. Dertil var de kirkelige myndigheder ikke alene alt for uforstående over

for det grundtvigske syn, men tillige så konservativt indstillede, at de ikke godvilligt indrømmede frihedskravene en tomme terræn, men kæmpede til det yderste imod frihedens fremtrængen.

Hvad blev der da nået af kirkelig frihed , som der ud fra grundtvigsk kirkesyn blev arbejdet for?

Linien, der begyndte med sognebåndets løsning og valgmenighedsloven, blev ført videre, indtil i virkeligheden den sidste rest af sognebånd blev løst: enhver kan frit, også uden formel sognebåndsløsning, lade sig betjene af en hvilken som helst folkekirkelig præst, der er villig til at gøre tjeneste; kirkernes brug ordnedes, således at valgmenigheder kan fritages for at bygge egen kirke for at opnå anerkendelse, frimenighedspræster og frimenigheder, der bruger de af folkekirken foreskrevne ritualer, kan også bruge folkekirkens kirker; ikke-konfirmerede kan tages til alters og ikke-teologer ordineres og indsættes i folkekirkelige embeder; sognefolket fik ret til selv at vælge præster.

Når det gjaldt lægfolkets ret, bar tidens strøm og derfor også den almindelige politiske udvikling med.

Derimod kom man – i alt fald ikke lovmæssigt, omend måske noget i praksis – ikke videre med hensyn til præstefrihed. Her var vanskelighederne ulige større. Kravet om præstefrihed kunne rejses og blev også rejst fra to fuldstændig modsatte sider: ud fra et menighedssyn og ud fra et individualistisk syn. Dette var ikke altid let for folk at forstå. Og umiddelbart føltes det ikke som en åndelig nødvendighed eller simpel billighed, at præsterne fik lærefrihed, frihed til at sige nej til at betjene hvem som helst, og at ritualtvangen ophørte. Snarere det modsatte: det var en frivillig sag, om præsterne ville virke inden for de givne rammer og under de fastsatte betingelser; kan de ikke det med frelst samvittighed, må de gå ud af tjenesten; der er ingen, der tvinger dem til at aflægge præsteløfte, derfor må de selv om, hvorledes de kan finde sig til rette dermed. Og det at give præsterne fuld lærefrihed, handlefrihed og ritualfrihed er at åbne for den rene vilkårlighed.

Uden virkelig forståelse af det grundtvigske menighedssyn eller uden den klare hævdelse af dets modsætning, altså det individualistiske, ville man føle uvilje over for præstefrihed.

Vor folkekirkes ydre struktur er undergået uhyre forandringer ikke alene siden grundlovens givelse, men også siden Grundtvigs død.

Denne forandring – fra tvang til frihed – skyldes ingenlunde alene indvirkning fra grundtvigske frihedstanker og arbejdet for dem. Den skyldes ikke mindre liberalismens sejrrige fremgang. Og, som det senere skal vises ved omtalen af de indre brydninger, var i virkeligheden mangfoldige af dem, der gerne ville bruge det grundtvigske flag som nationalitetsmærke, om bord i liberalismens skibe.

Men det er også klart, at uden indvirkning fra grundtvigske frihedstanker ville den danske folkekirke aldrig have fået den form og indretning, den har i dag. Prægede grundtvigianerne dansk kirkeliv udadtil, så prægede de tilvisse også den folkekirkelige form.

Hvorledes det iøvrigt i årene fra 1872 til nu midt i 1930'erne blandt grundtvigianerne gik med forståelsen af frihedens betydning for kristenlivet, om den var svindende eller voksende, og hvorvidt de evnede eller ville evne at bringe denne forståelse videre, er et spørgsmål om forståelsen af selve det grundtvigske kirke- og ordsyn og evnen til at gøre det gældende.

Det er klart, at der ikke mindre vil blive brug for det grundtvigske frihedssyn i fremtiden, end der har været det hidtil, ikke mindre efter en – mulig – ophævelse af folkekirken end under folkekirkelige forhold.

Skolesagen

Som det tredie og sidste grundled i Grundtvigs syn og virke nævnte Ludvig Helveg ved jordefærds-vennemødet »*skolesagen*«, dette ord taget som sammenfattende udtryk for Grundtvigs forståelse af det menneskeligt-folkelige og det af denne forståelse udsprungne arbejde for en menneskelige-folkelig oplysning.

Ludvig Helveg forstod nok, at der var den inderligste sammenhæng imellem de tre grundled. Det var umuligt at tage dem hver for sig. Man kunne f.eks. ikke blive frihedsmand eller oplyser i *grundtvigsk* forstand uden forbindelse med »hjertet«.

Helveg udtrykte det kort således: »Skal Ordet frit tilegnes, så må der i menneskelivet være noget, som sukker efter et sådant nådens og kærligheden Ord i Jesu navn«.[68]

Forstod nu de, der kaldte sig Grundtvigs disciple, en sådan tale? Der var mange, der forstod. De vidste, at Helveg havde ret, når han nævnede det folkelige og dets oplysning som det tredie led i Grundtvigs syn og virke, og at »der er en enhed, der bærer hele Grundtvigs tankegang«, så at hans syn på det menneskelige og folkelige lige så vel som hans syn på frihed er i nøjeste sammenhæng med hans menighedssyn.

De er fuldkommen klare over, at *det folkelige* ikke var ét, hverken med *det kirkelige* eller *det verdslige*.[69] Det folkelige arbejde tilsigter alene folkeliggørelse, der ingenlunde er det samme som hverken kristeliggørelse eller borgerliggørelse, om end den nødvendige forudsætning for et virkeligt kristenliv og et dygtigt og driftigt borgerliv. – Det folkelige arbejde skulle kaste lys indad over hjertedybet, vise, hvad der boede i folket. Da Saul var ude at lede efter de bortløbne kvier og kom til »seeren« i håb om at få oplysning om, hvor kvierne var, svarede Samuel, at han nu skulle vise Saul, hvad der boede i ham, hvorimod han behandlede spørgsmålet om

kvierne som et ganske underordnet spørgsmål i den givne situation.

Således med det folkelige arbejde. Det skulle ikke fortælle, hvad der boede i menigheden, heller ikke, hvor dagens og tidens bortløbne kvier er at finde.

Det er så en anden sag, at det folkelige arbejde som nævnt er en uomgængelig forudsætning for et rigere kristenliv og dygtigere borgerliv, ja, mere end det, at en folkelig oplysning, der viser både det folkeliges herlighed og dets dybe nød, levendegør folkets minder, oplyser folkehjertets frygt og håb, må berede jordbunden for evangeliet og virke til dygtiggørelse i det borgerlige liv.

De, der forstod Grundtvig, forstod også nok hans ord om, at al virkelig og sand fornyelse af det apostoliske kristenliv for at være levende måtte være *folkelig*, men ingenlunde *verdslig*[70], og at den bedste spore til borgerlig dygtiggørelse og foretagsomhed var en *folkelig* oplysning og oplivelse.

Fik det folkelige arbejde en skole til værksted, så vidste de godt, at denne skole ikke skulle være en menighedsskole eller borgerdydsskole, men en *folkelig* skole; ikke en skole, hvor der skulle prædikes eller undervises i teologi, hverken luthersk eller grundtvigsk, men lige så lidt en skole, hvor videnskaben skulle populariseres, tidens »brændende spørgsmål« besvares eller faglig dygtighed erhverves.

Der er altså ingen tvivl om, at den store part af Grundtvigs venner, og blandt dem også de, der enten stod i eller beredte sig til særlig at tage en folkelig gerning op, var fuldt klare over både udgangspunkt og mål.

Men var udgangspunkt og mål givet for den slægt, der ville omsætte Grundtvigs folkelige syn i praktisk arbejde, så var baggrunden det også.

Der er ingenting, som nederlaget i 1864 ikke satte sit præg på. Intet i vort folks liv lige frem til 1920. »Realismen« havde vel nok afløst »romantiken«, også om 64 ikke var kommet. Men den var kommet til at se anderledes ud og havde fået andre virkninger. Vi var nok også uden 64 kommet ind i politiske brydninger. 48's politiske romantik havde affødt sin realistiske reaktion. Men de politiske kampe ville uden 64 have fået et andet udseende.

Og så fremdeles.

Vort folkesind fik sin indstilling af 64, der naturligvis også – direkte eller indirekte – satte sit præg på grundtvigianernes folkelige arbejde.

Baggrunden var sund for stærke, men farlig for skrøbelige.

Men så tiden og dagen? – Hvorledes var vilkårene, de gav?

Brandesianismen var humanistisk, »naturlig« og »europæisk«. Indre Mission var »kristelig«, men pietistisk. Og til disse medbejlere i kampen om folkets sjæl kom så den overvældende politiske interesse og den deraf følgende kamp, som vel nødvendig måtte følge med indførelsen af den frie forfatning, men uendeligt forstærkedes ved frihedskrænkningen 1866. Den politiske strid måtte nødvendigvis dele folket i stridende parter, og som striden nu engang forløb også dele grundtvigianerne op i stridende lejre. Der var jo ikke det mindste at sige til, at de folk, som ville føre Grundtvigs folkelige gerning videre, ofte måtte være *politisk* uenige. Derved kunne der ingen skade ske, blot man ikke glemte, at det politiske og folkelige ikke er ét, og ikke gjorde det til en *folkelig* pligt at tage en bestemt *politisk* stilling i en given situation.

Spørger vi nu, hvordan så arbejdet lykkedes, så er der først det at sige, at det arbejde, der allerede var i gang inden 1872, fortsattes, og i al fald til at begynde med og et godt stykke fremefter med stedse stigende styrke. Friskole efter friskole oprettedes, især naturligvis, hvor grundtvigsk menighedsliv blomstrede. Uviljen og modstanden udefra formåede her ikke – som jo overhovedet aldrig – at hindre udfoldelsen af et indre livs styrke. Og friskolens indflydelse på dansk skoleliv i det hele og også dens betydning i anden henseende blev langt større end friskolernes antal og børnetal lader formode. Og højskole rejste sig efter højskole over det ganske land. Og som i antal voksede højskolerne også i yndest. De drog en stedse stigende skare af dansk ungdom til sig. Enkelte steder blev der bygget ungdomsskoler, der skulle konkurrere med de grundtvigske (bjørnbakske og politiske), men de trak det korteste strå. (Viby–Testrup, Brønderslev–Stenum, Bøstrup-Askov f. eks.).[71]

Der var i højskolens forkyndelse og liv en magt, som kun de indviede forstod, men de fleste andre følte. Derfor groede der

ikke blot ud af højskolerne landbrugsskoler og mangfoldige andre mere faglige skoler, hvor man forsøgte at forene en faglig uddannelse med den folkelige højskoletanke, men man forsøgte også uden for grundtvigske lejre at overføre højskolen til egne landemærker. F. eks. oprettede Indre Mission og Socialdemokratiet højskoler. Ja, efterhånden blev det sådan, at højskolen tænkes brugt i enhver sags og ethvert partis tjeneste.

Den underlige magt i højskolen mærkede også udlændinge, som gæstede Danmark. Der var ikke meget andet, der herhjemme faldt i øjnene som højskolen og dens øjensynlige indvirkning på hele vort folkeliv. Allerede før den store krig, men ganske særlig umiddelbart efter gik mange udlændinge i gang med at rejse højskoler efter dansk mønster som led i det folkelige genrejsningsarbejde.

Jeg henregner i denne forbindelse naturligvis ikke de øvrige nordiske folk til udlændinge. Trindt om i Norden vandt jo tidlig højskoletanken frem.

At grundtvigianerne efterhånden blev en så overmåde talstærk hær skyldes ikke nær så meget det kirkelige syn og frihedsforståelsen som højskolen. Det kirkelige arbejde og kampen for åndelig frihed førte ikke i samme grad i bredden som højskolearbejdet, som i grunden alle i tiden kunne godkende, når der blot sås bort fra det folkelige, og vanskeligheden med tilknytningen til den kirkelige side ikke mere generede.[72]

At højskolen var udsat for den fristelse at glide fra det folkelige ind i det populære spor – gå fra den snævre sti ud på den brede alfarvej, er ligetil.

Hvorledes den tog på denne fristelse, skal vi senere vende tilbage til.

Forholdet til brandesianismen

Da *Georg Brandes* 3. november 1871 begyndte sine forelæsninger på universitetet, var det en meget betydningsfuld begivenhed, der fandt sted.

Den unge, glimrende begavede danske jøde, ildfuld indtil den heftigste fanatisme, vis på sin mission, parat til hensynsløst at stride for sit syn og slå alt det ned, der kom det på tværs, i visse henseender klarsynet, vidtskuende og kundskabsrig som få, i andre lige så bornert og trangbrystet – denne i al fald ganske ekstraordinære skikkelse løste ikke blot op for sit eget hjertes fulde sæk, men han åbnede dermed for en strømning, der nu gød sig ud over dansk åndsliv – befrugtende eller hærgende, alt efter som man nu ser på sagen, måske noget af hvert – og formede ikke blot en hær af troende tilbedere af forkynderen og hans forkyndelse og en tilsvarende hær af hadske modstandere, der ingenlunde tænkte på at yde hinanden retfærdighed, men satte også et stærkt præg, og det ikke alene, mens striden rasede, på de stridende, men videre frem i tiden og videre ud i vort åndsliv. Det er jo altid vanskeligt, ja umuligt at angive styrkegraden af en åndelig bevægelses indflydelse. Men man kommer ikke galt af sted ved at sige, at den med Brandes indledede ikke stod tilbage i indflydelse for hverken grundtvigianismen eller Indre mission, dens samtidige; jeg vil tro at den satte endnu dybere spor i vort folks sind. Styrken i den hang ikke blot sammen med dens ypperstepræsts egenskaber. Ganske vist kunne næppe nogen af hans modstandere måle sig med ham som forkynder. Og dygtige hjælpetropper stod sammen med ham. Heller ikke beroede den blot på tidsomstændighederne. Der var ganske vist nok, der var ormstukkent, så et behændigt ført angreb på det måtte virke, nok af forlorent, hengemt og bornert, der afgav god skive for en skytte som Brandes, der kom i friskhedens, frihedens, fremskridtets og andre forløsende navne.

Begge dele bidrog til »gennembruddet«.

Men det afgørende var dog, at denne strømning gav udtryk for en såre stærk livsfølelse af almen natur og en derpå bygget livsforståelse.

Direkte kan den føres tilbage til samtidige strømninger i Storeuropa, især i Frankrig og England, fra hvis litteratur og filosofi Brandes som en flittig bi havde suget honning. Men det er det samme, der i noget ændret form lod sig til syne i det 18. århundredes rationalisme, i humanismen, der afsluttede middelalderen, og i det antikke, græsk-romerske hedenskab. Til tider havde denne livsforståelse været fortrængt, så den ikke gav sig direkte udslag og fik åbenlyse forkyndere, men derfor var den ikke borte. Den havde sit underjordiske løb eller fulgte med andre strømninger, indfiltret som svagere eller stærkere bestanddele af dem.

Denne livsforståelse hævder den menneskelige selvtilstrækkelighed, i modsætning til det kristelige livssyn, der hævder det menneskeliges utilstrækkelighed, dets fuldkomne afmagt, fordi det ligger i det onde, er af synd mærket ved livsroden. Fra vor tidsregnings begyndelse stod den tornekronede og korsfæstede *kong Kristus* og verdensmagtens repræsentant, *kong Augustus,* over for hinanden i historien og i menneskers sind. I dem mødtes to uforligelige livssyn. Deres undersåtter svarede ganske forskelligt på de store livsspørgsmål: Hvem er mennesket? – Hvem er Jesus Kristus?

Den ene part hævder, at mennesket er det højeste dyr, det øverste led i den organiske verden. Det eneste, det trænger til, er derfor opdragelse, udvikling, oplysning, som alt skal gøre det til en endnu mere fuldkommen skabning. Kristus er et led i den samme organiske kæde, måske et mere, måske et mindre fuldkomment individ end almindeligt, en sværmer eller måske et religiøst geni eller en stor vismand. Det billede, kristne sind bærer af ham, er skabt af dem selv i deres higen mod stedse større fuldkommenhed. Glorien om hans hoved har vi selv lagt derom. Den anden part siger, at mennesket er i Guds billede skabt med levende ord på sin tunge og derfor kan det mellem træer og dyr med guderne tale og sjunge, men mennesket er faldet i synd, derfor overladt til sig selv, fortabt, og derfor trænger det til frelse. Og Jesus er Kristus, Guds enbårne, ikke nedenfra, ikke et led i kæden, men den, der er kommet

ned ovenfra som Gud Faders åbenbaring og derfor med livets brød og verdens lys.

Disse to syn, det humanistiske og det kristelige, er uforsonlige modsætninger. Så det end undertiden ud til, at modsætningen var ophævet, fordi Augustus klædte sig i kristeligt skrud, og fordi man havde travlt med at iføre Kristus verdsligt kongeskrud, så var det blændværk. Det var en uholdbar fred, der sluttedes.

Da den humanistiske strømning ved middelalderens slutning havde løftet sit hoved højt, var den blevet overvundet af den kirkelige reformation; da den var kommet til herredømmet med rationalismen i det 18. århundrede, blev den atter – dog kun delvis – stødt fra tronen herhjemme ved den kristelige reformation i århundredets første halvdel.

Nu åbnes der atter ved Brandes for dens sluser.

Og Brandes tonede – velgørende – rent flag. Han vidste, hvem han ville vedgå arv og gæld efter, og han bekendte det frit. Han begyndte sin første forelæsning med at sige, at eftersom det var første gang, han talte på universitetet, måtte han bede om overbærenhed for det, der skyldtes hans uerfarenheds mangler. »Med hensyn derimod til mine grundanskuelser, mine ledende grundsætninger og ideer forlanger jeg ingen overbærenhed som helst. Jeg anser det for min pligt og for en ære at hylde de principper, til hvilke jeg bekender mig, troen på den frie forsknings ret og den frie tankes endelige sejr.«[73] Det er altså efter Brandes' egne ord en *trosbekendelse,* han stiller i spidsen for sit værk. –

Bekendelsen til »den frie tankes endelige sejr« er et andet udtryk for troen på den rent humane livsforståelses ubetingede ret.

Denne livsforståelse baner sig ustandseligt vej frem i en rytme, der ligner ebbe og flod, hævdede Brandes, dog således, at floden bliver højere og højere, den gradvise forsvinden af »fordommene« mod det rent humane livssyn foregår samtidig med fremskridtsideernes tilbagevenden i nye, stedse højere stigende bølger«. Efter stigningen under rationalismen, der iøvrigt kun kom her til lands i sin ringeste form: en afbleget teologisk rationalisme, fulgte den romantiske *reaktion,* måske et naturligt udslag af, at den rationalistiske flod var gået over sine bredder. Men nu var det sådan, at mens man andetsteds i

Europa var kommet ud over reaktionen og ind i en ny fremskridtsflod, så stak vi herhjemme stedse i reaktionen. Vor hendøende litteratur er et vidnesbyrd derom. Uden for os er den nye flod »bleven ledet ind i tusinder af kanaler«. Vi arbejder endnu på at standse den og opholde den i reaktionens sump. Men vi har kun opnået at standse vor litteratur. Der kan gives forklaringer på dette, at »vor litteratur i ringere grad end de større har arbejdet i fremskridtets tjeneste«. Men kendsgerningen er lige sørgelig.

I længden vil imidlertid intet kunne modstå den fremtrængende flods vælde, forsikrede Brandes.

Kampen for den nye kultur, bygget op på et rent humanistisk livssyn, med den menneskelige selvtilstrækkelighed som grundkerne, måtte til sidst blive til en kamp mod kristendommen med dens hævdelse af synd og nåde, af en gudgiven åbenbaring, af ovenfra givne kræfter. Det ligger i sagens natur, at Brandes umulig kan stride for sit rige uden at stride mod Kristi rige. Det er rigtigt nok, når det er blevet hævdet, at polemikken mod kristendommen var en bærende tanke i Brandes' litterære produktion og hele kamp, at han er hedenskabets aktor mod kristendommen.[74] Så vidt forstod også Brandes sig selv. Han skriver i et brev 9. juli 1871 fra Italien: »Hvad man ikke gerne vedkender sig højt, det vedkender jeg mig her: det mest levende had til kristendommen, af mit ganske hjerte skal jeg istemme Voltaires »Ecrasons l'infâme«. Jeg hader kristendommen ind til marven af mine ben«. Sådan måtte det være, thi Brandes' kulturtro og så kristendom var nu engang ganske som ild og vand. For Brandes er alt, hvad der hæmmer den humanistiske livsforståelse, unatur, bornerthed, ufrisind o.s.v., mens alt, hvad der fremmer den, er fremskridt, naturlighed, sandhed og frisind. Som han var indstillet, kunne det næppe være anderledes.

Men hvordan virkede Brandes og hans forkyndelse i den grundtvigske lejr? Og hvorledes stillede man sig dér?

Som et fjendtligt fremstød mod alt, hvad man stred for, måtte Brandes og hans forkyndelse umiddelbart virke på den grundtvigske lejr.

På *ethvert* punkt var Brandes' og Grundtvigs syn hinanden diametralt modsatte. Alt, hvad Grundtvig troede på og stred for som livet, sandheden, fremskridtet, stred Brandes imod.

Der førte ingen veje fra Grundtvigs pinse, fra hans syn på menneskelighed og folkelighed, fra hans frihedsopfattelse, til Brandes' humanistiske kulturverden. Brandes skal som højtbedaget olding i meget drastiske udtryk have kaldt Grundtvig »en stor mand«, men uden tvivl har ingen dansk personlighed været Brandes mere ufattelig end Grundtvig. Har han nogen sinde prøvet at studere ham, er han sikkert ikke kommet ret vidt. Grundtvigs dimensioner har været ham for vældige. Den frihed, som Grundtvig stred for, de lænker, bånd og plager, han kæmpede imod; den kærlighed til modersmålet, der »dybt sig bøjer«, sig »let og liflig føjer efter Herrens tankegang«, som Grundtvig så hjerteligt nærede; den lovprisning af det menneskeliges og folkeliges herlighed, som Grundtvig gav udtryk – alt dette var ikke forståeligt for den fritænkerske, europæiske kulturmand. Brandes' ualmindelige kritiske evne slog her ikke til. Men Grundtvig måtte på Brandes virke ikke alene ufattelig, men også usympatisk. Og således også hele den bevægelse, der ved ham var sat i gang. Derved kunne delvis og lejlighedsvis fælles kamp mod politisk »reaktion« og for åndsfrihed intet ændre. Grundtvigianismen var for Brandes som al anden kirkelighed, hverken værre eller bedre. En vilje hos adskillige grundtvigianere til at forstå Brandes og delvis anerkende hans indsats kunne ikke fylde mere end de fattige skovlfulde jord i en bred og dyb kløft. Og grundtvigianismen *måtte* på sin side opfatte brandesianismen som en fjende på liv og død og virke derefter.

Men sikkert er det, at tidens strøm bar ikke i retning af Grundtvigs livssyn, men Brandes' klarhed.

Skulle prøven bestås, krævedes der både selvprøvelse og fordybelse. Man måtte erkende, hvad der var tidsbestemt og hvad ikke i arven; så skulle der kastes over bord, men også uvægerlig holdes fast. Men foruden selvprøvelsen krævedes der også virkelig indtrængen i tidens vilkår og modstrømningens art. Ellers lod man sig alt for let forlede til at afvise Brandes med den begrundelse, at han ikke var grundtvigianer, at hans stade var modsat ens eget, gudløst, europæisk o.s.v., eller man lod sig rive med af råbet: klarhed, frisind, fremskridt, fritænkning, videnskabelighed o.s.v., udråbt som det blev af en overlegen begavelse og stemmende med tidens krav, rive ned, uden at betænke, at fraser er lige lidt værd,

hvem der tager dem i munden, og uden at betænke, at *den* ikke sådan uden videre havde frisindet og alle de andre skatte, *som* påstod det hårdest og som dristigst rettede beskyldninger mod modparten for her at stå tilbage.

Spørgsmålene er mere indviklede end som så.

Men faren var for de grundtvigske folk, at de lod sig slå ud af kurs. Var de for nærsynede, gik det ikke.

Ifølge sagens natur kan der ikke siges noget bestemt om, *hvor stærkt* brandesianismen kom til at indvirke på grundtvigianismens udvikling.

Derimod er det uomtvisteligt, at Brandes' forkyndelse og strømmen, den brød vej for, gjorde et dybt *indtryk* på de grundtvigske folk. Derom virker tilstrækkelig tydeligt den ret righoldige bladlitteratur, som grundtvigianerne producerede i menneskealderen efter 1872. Man kan grave ned hvor som helst, f.eks. i »Tidens Strøm« eller »Dansk Kirketidende«, og man sporer indtrykket, Brandes gør. Og det ville jo have været urimeligt, om det havde været anderledes. Her blev jo ikke blot forkyndt naturalisme og fritænkeri, men »friskhed«, »frisind«, »fremskridt«, »oplysning« – altså ikke blot det stik modsatte af den grundtvigske forkyndelse, men også – i al fald efter ordlyden – noget af det samme, man var optaget af i de grundtvigske kredse. Og her var ikke blot en litterær bevægelse, hvad i og for sig kunne være vigtigt nok, men en bevægelse, der greb kraftigt ind i det politiske liv og tog et praktisk oplysningsarbejde op i form af aftenundervisning, museumsudvalg, korrespondance- og foredragsudvalg, arbejderkoncerter, undervisningsrækker, søndagsskolevirksomhed o.s.v., altsammen særlig igennem »Studentersamfundet«, der endog forsøgte at få nærmere forbindelse med de mere radikalt indstillede bønder, således ved det berømmelige togt til Horsensegnen (1886), hvor Georg Brandes i sin vært tillige efter eget udsagn i visse dele fandt sin ligemand, i andre sin overmand. Og ingen kan være blind for, at den studerende ungdom i Brandes og hans strømning kom ind under en meget stærk påvirkningsmagt, en magt, der mødte ungdommen under det dragende løsen: »friskhed«, »frihed«, »frisind«, »lys«.

Det tjener den grundtvigske retning til ære, at den var følsom over for Brandes' røst. Men det kan fastslås, at bran-

desianismens helhedsvirkning på udviklingen inden for den grundtvigske bevægelse førte til fremme af forskydningen imellem det centrale og det afledede, til gunst for det sidste, kirkesynet træder mere i baggrunden og friheden og oplysningen mere i forgrunden. Og her virkede så videre brandesianismen til at fortynde frihedsforståelsen i individualistisk retning og gøre det folkelige til noget humanistisk.

Her mødtes den historisk-poetiske anskuelse af menneskelivet med en naturalistisk-rationalistisk. Den første var uendelig dybere end den sidste. Men den sidste var glimrende og blændende. Og den virkede blændende langt ind i grundtvigianernes lejr. Måske lige så meget hos den part, som var stejlt afvisende, som hos den part, der var velvillig og åben og modtagelig.

Grundtvig havde sagt: »Bort ... med alt skyggeværk og blændværk, der kalder sig oplysning, skønt det ej forklarer en eneste ytring af det liv, som ånden skabte, og hvorover støvet jublede, men indhyller hele åndens verden i nid-mørke, og vil indbilde os, at hvad der kun viser os opløsning, død og forrådnelse, at det er *de levendes lys!*« Han havde også sagt, at tiden har vist, at når galt skal være, må man dog hellere en tid lang gå med forlorent hoved end med forlorent hjerte, så nornen vidste godt, hvad hun gjorde, da hun tophuggede eller stynede vort *Ygdrasil.* Han havde endelig sagt, at universalhistorien, betragtet i kristendommens lys, gav en så vederkvægende og velgørende anskuelse af menneskelivet, »at den på hele jordens kreds ej mellem sine bekendere kan have en eneste fjende, skønt den vistnok kan have og vil få mangen ven, der ikke duer.«

Mødet imellem de to anskuelser viste, at der virkelig var mangen ven, som ikke duede, men lod sig enten blænde eller forskrække og var rede til, om ikke at strække gevær over for, så dog gå på akkord med en anskuelse, som ville fornægte og ikke forklare en eneste ytring af det liv, som Ånden skabte, og støvet jubler over.

Forholdet til Indre Mission

Da Indre Mission kom rigtig i skud, blev det hævdet både af Vilh. Beck og andre af dens ledende mænd, at Indre Mission var *et arbejde,* men ikke *et parti* eller en *bestemt retning.* Det er sandt, at den var et arbejde, men det er også sandt, at den blev både parti og retning, ja, vi har næppe i dansk kirkeliv haft nogen mere udpræget retning og et skarpere afgrænset parti.

Som sådan trådte den i modsætning til grundtvigianismen og i kamp imod den. Vilh. Beck hævder, at han ønskede at holde fred længst muligt. Da han forstod, at der ikke kunne blive samarbejde, udtalte han, at han ønskede, at de to retninger skulle gå til hver sin side som Abraham og Lot: »Lad os dog hellere gøre som Abraham og Lot og vælge hver sine græsgange for vore hjorde; der bør ikke være trætte mellem brødre.«[75] Men hans ord, siger han, vandt ikke øre, og »siden, da grundtvigianerne begyndte at udarte«, måtte Indre Mission selvfølgelig komme i et fjendtligt forhold til dem.

Både Vilh. Beck selv og andre har fundet hovedgrunden til modsætningen og kampen mellem Indre Mission og grundtvigianismen i denne »udartning«. »Denne uforsonlige stilling mellem de to livsbevægelser indbyrdes«, hedder det i en skildring af forholdet, »skyldes vel særlig den krydsning af grundtvigianisme, rationalisme og fritænkeri, der afstedkom de folk, som Beck betegnende kaldte de »løbske grundtvigianere«, mennesker, der smykkede sig med Grundtvigs navn, men manglede hans ånd.«[76] Vilh. Beck hævder dog selv, at det, »der gør samfundet og samlivet med grundtvigianerne vanskeligt, er navnlig den grundtvigske lære om »det menneskelige« og den deraf følgende friere deltagelse i så meget misligt verdensvæsen . .«[77]

Dette er lidt nærmere ved virkeligheden end talen om »udartningens« skyld, thi modsætningen var en modsætning i

grundsyn: i kirke- og ordsyn, derfor også i forståelsen af den åndelige friheds betydning og af det menneskeliges og det folkeliges forhold til det kristelige.

For Indre Mission blev Skriften – den trykte og indbundne Bibel, det gamle og det ny Testamente – Guds Ord. »Bibelen skal være regel og rettesnor for lære og liv,« og det således, at der ikke må øves »bibelkritik«. I anledning af, at professor Peder Madsen havde hævdet den historiske undersøgelses ret over for Skriften, taler Vilh. Beck om den kritik, der river vor Bibel i stumper og stykker, og former slagordet: På knæ for Bibelen!»Ligesom man må være i knæ for Gud i Følelsen af fuldstændig at være i hans magt, således må man være i knæ for Bibelen som Guds Ord i fuld tro på, hvad det siger.«[78]

Og dette blev Indre Missions syn på *Ordet*.

Og ud fra et sådant syn var det grundtvigske syn på Ord og Skrift og på de levende ord i Herrens egen mund ikke blot ufatteligt, men i grunden ugudeligt.

Svarende hertil blev Indre Missions stilling afvisende over for kirkelig frihed i *alle former*. Det var umuligt for Vilh. Beck og hans følge at forstå de grundtvigske frihedskrav. I enhver forhandling, der kom frem om kirkelig frihed, var Vilh. Beck og hans folk sikre stridsmænd *mod* friheden, således f.eks. ved Askovadressernes fremkomst; og ved alle folkekirkelige »sager«, f.eks. Harboøre-sagen og Arboe-Rasmussen-sagen, drev Indre Mission, det bedste den kunne, på kætterjagten, ud fra det for Indre Mission noget besynderlige syn, at folkekirken er en menighed eller i al fald burde være det, men dernæst ud fra en fuldstændig mangel på forståelse af, at frihed duer til alt i Åndens verden, men tvang til intet.

Og lige så lidt som Vilh. Beck og Indre Mission forstod det grundtvigske syn på åndelig frihed, lige så lidt forstod de det grundtvigske syn på det menneskelige og det folkelige. Hvor meget rigtigt der end kunne være i, at dette syn for mange blev til udartning, såvel som frihedsforståelsen blev det, altså løsnedes fra dets grundvold, som var kirke- og ordsynet, så er det virkeligheden, at Vilh. Beck og hans folk lige lidt forstod det ægte og det uægte. Indre Missions grundsyn er det pietistiske. Vilh. Beck havde da også, som omtalt, en følelse af, at det var »den grundtvigske lære« om det menneskelige, det var værst at komme over, men intet tyder på, at han havde

nogen anelse om, hvorledes det hang sammen med denne »lære«, hvoraf den udsprang, og hvorpå den egentlig gik ud.

Undertiden blev det pietistiske syn – såvel som bibeldyrkelsen – drevet til en yderlighed, der udlod sig i de besynderligste udtryk. Ikke mindst besynderlige i Vilh. Becks mund, thi hans frodige menneskeligehd og hans lyse og frejdige natur kunne aldrig fornægte sig. Ved et »missionsmøde« på Himmelbjerget 1884 udtalte Beck, efter at han havde gjort rede for, at han i lignelsen om surdejen ikke betragtede surdejen som Himmeriges rige, men som det onde, at »en lille klat surdej« kan ødelægge hele kristendommen både hos den enkelte og hos en hel retning. Den klat surdej, som grundtvigianerne indlægger i troen, er »det menneskelige«, det af naturen gode og ufordærvede i mennesket. Denne klat surdej »fordærver hele troen, gør den hel gal«. Det var bedst at sælge det gode menneskehjerte, en af de ting, vi helt må skille os af med, til Satan: »lad ham få det for ingenting, det er godt betalt endda«.[79] Andre veg end ikke tilbage for, at betegne et nyfødt barn, inden det blev døbt, som en djævleunge. Det er vel ikke mindst denne hårdkogte pietisme, der drev Vilh. Becks oprindelige medstridsmand Johannes Clausen bort fra Indre Mission, så han i sin præstetid i Vonsild havde de bitreste sammenstød med C. Moe, der da også gik så vidt, at han betegnede Clausen som »en død præst«, ankede over, at sangen »Vort modersmål« blev sunget ved et ungdomsmøde af Indre Mission i Skibelund krat, og udtalte i anledning af delingen i den sønderjyske Indre Mission, at Djævelen brugte det nationale til at sætte splid mellem Guds børn.

J. H. Monrad har hævdet, at »det, der forener alle »Missionens« venner til et fast parti, mens det skiller dem fra os andre, ja, det er netop – *skellet*«:[80] skellet mellem »Guds børn« og »verdens børn«. Og det er rigtigt, at dette med at få skellet skarpt sat ud fra »omvendelsen« og de af denne flydende bestemte gerninger, var en afgørende sag for Indre Mission, var vel også det, der umiddelbart stærkest frastødte andre og til sidst nu har fremkaldt det skarpeste modtryk i den såkaldte »Tidehvervsbevægelse«.

Men *hovedmodsætningen* mellem grundtvigianismen og Indre Mission var og blev nu det forskellige grundsyn på Gudsordet og den dermed sammenhængende forståelse af ån-

delig frihed og af det menneskeliges og folkeliges betydning og væsen.

Denne grundmodsætning gjorde det umuligt for grundtvigianere og Indre missions folk at råbe hinanden op. Det var såre naturligt, at trangen til gensidig forståelse og en af denne flydende nedlæggen af våbnene, man bar mod hinanden, og måske også et vist samarbejde, bestandig dukkede op i sindene på ny. Tiderne var meget vanskelige med den stærke hedensk-humanistiske strømning og med de – som iøvrigt altid – tusind opgaver, tiden stillede. Men det var ud fra de to grundsyn på ord, frihed og menneskelighed ikke muligt at komme videre end til Vilh. Becks råd: at følge Abraham og Lots eksempel. Og det var endda meget store ting, om man kunne nå dertil. Thi Indre Mission var i vælten og en stadig fremrykkende hær og grundtvigianismen hverken indkapslet eller endnu i opløsning indefra.

Forsøgene i form af »Bethesdamøder« og »Menighedskonventet af 1891«[81] var velmente, men kunne ifølge sagens natur intet gøre i retning af at bygge bro. Grundmodsætningen var for stor.

Der kan ikke være tvivl om, at brandesianismen langt mere end Indre Mission direkte påvirkede udviklingen inden for grundtvigianernes lejr gennem sin humane kulturforkyndelse og sit frihedskrav – med udspring i den »frie tanke« – på alle områder. *Direkte* kom Indre Mission ikke til at påvirke grundtvigianismen synderligt. Den, som virkelig har set menighed og Ord i grundtvigsk lys, kunne umulig lære noget af Indre Missions Ord- og kirkesyn, af dens stilling til kirkelig frihed og til det menneskeliges og folkeliges betydning. Her kunne kun modsætningen lade sig til syne, men ingen påvirkning finde sted. Den eneste direkte påvirkning fra Indre Mission er vistnok en undertiden opdukkende trang til »virkelig at gøre noget«. Thi Indre Mission blændede mange ved sin mægtige organisation og sin dermed sammenhængende evne til at »gøre noget«. 1891 holdtes et møde i Middelfart, hvortil en del grundtvigske folk var indbudt for at gøre forsøg på at få »en *kirkelig* sammenslutning af Grundtvigs venner i stand.[82] Om dette møde skrev Otto Møller: »– Menneskene har travlt med at få noget *gjort*, også de ægte grundtvigianere har ondt for noget, som de ville gjort i Mid-

delfart. De gjorde allesammen bedre i hver for sig at passe deres gerning *hjemme* og overlade det til en højere, om han vil have noget gjort. Jeg kan ikke med disse travle, urolige mennesker, der studerer på at få ny jern i ilden.«[83] »Kirkeligt Samfund af 1898« var en videreførelse af Middelfartmødets bestræbelser for at få »noget gjort« gennem sammenslutning. – Men om begge dele mere senere. –

Indirekte derimod fik Indre Mission en stor betydning for grundtvigianismen og dens hele stilling. Indre Missions pietisme, dens omvendelses- og skelforkyndelse vakte modstand i mangfoldige menneskers sind, og de »*sluttede sig*« jævnligt til den grundtvigske retning, som var mere menneskelig, ikke dømmende og ene om inden for folkekirken at tage kampen med Indre Misssion op.

Indre Mission bidrog stærkt til fremme af breddebevægelsen inden for grundtvigianismen. Fremmede brandesianismen kulturiveren blandt grundtvigianerne, fremmede Indre Mission bredkirkelighedens vækst. Indre Mission afskar grundtvigianismen fra at få forbindelse med en stor part af vort folk, lukkede for denne part vejen fuldstændig af for det grundtvigske kirke- og ordsyn, og hvad heraf fulgte, men gav til gengæld en stor *tilhængerskare,* der følte sig frastødt af Indre Missions forkyndelse, men ikke draget af grundtvigsk syn, derimod af grundtvigsk moderation i sammenligning med Indre Missions radikalisme.

Grundtvigianismens voksende talstyrke må forstås også på baggrund af Indre Missions virksomhed.

Gudsordet og dets forhold til skrift og forkyndelse

Næppe var Grundtvig kold i sin grav, før der (i »Fædrelandet« 19. december 1872) blev rejst den beskyldning imod ham, at han havde bandlyst alle dem, der ikke delte den grundtvigske opfattelse af troens Ord. Anklageren var pastor *R. Frimodt,* H. N. Clausens svigersøn, og grundlaget for beskyldningen følgende sted i »Kirke-Spejl«: »– *at* vand-badet i Ordet«, altså Dåbsordet, er den kristelige livs-kilde, *det* havde Luther jo straks lært mig; og at *han,* som selv havde indstiftet dåben til et genfødelens og fornyelsens bad i den Helligånd, også *selv* havde bestemt, på *hvilken tro* der måtte døbes, når man ved »tro og dåb« ville være sin salighed vis, *det* så jeg straks, er så unægteligt, at hvem der ikke vil lade tros-ordet ved dåben gælde som et ord til os af Herrens egen mund, må enten fornægte Herren som dåbens indstifter eller fornægte dåben som livs-kilden, og derved stille sig selv uden for den kristne menighed.«[84]

Frimodt blev imødegået af *M. Melbye, Fr. Barfod* og *Th. Rørdam.*[85] De hævdede, at stedet i »Kirke-Spejl« »kan«, »må« og »bør« forstås ganske anderledes, end Frimodt havde gjort det. Ikke uden grund forklarede Fr. Barfod Frimodts misforståelse ved henvisning til ordene:

> Den har aldrig levet,
> som klog på det er blevet,
> han først ej havde kær« –

Af Grundtvigs forsvarere fremførtes en hel del andre udtalelser af Grundtvig, der skulle vise, at han ingenlunde forkætrede dem, der ikke delte hans syn, og meget godt vidste, at dommen hører Herren til. Dog indrømmes det, at Grundtvigs udtalelse kunne have været tydeligere og derfor let kunne misforstås.

Men det blev i debatten *ikke* påpeget, at Frimodt i udtryk-

ket »et ord af Herrens egen mund« lægger en betydning, der aldeles sikkert ikke skulle være en tilsnigelse, fordi han nu engang ikke forstod bedre, men som alligevel kom til at virke som en tilsnigelse. For ham peger udtrykket ikke hen på en levende, nærværende virkelighed i menigheden, men *alene* på den teologiske forklaring, som erkendelsen af virkeligheden havde tilvejebragt. For så vidt var han uskyldig. Det *var* forargeligt, om Grundtvig virkelig kunne gøre tilslutning eller ikke-tilslutning til den af *P. C. Kierkegaard* først fremsatte teori om trosordets overdragelse i de 40 dage til et salighedsspørgsmål. Men det ville han ikke. Det kunne hans forsvarere med god grund hævde. Men når noget sådant i det hele kunne siges, hang det sammen med den sammenblanding af synet og den teoretiske begrundelse for synet, som man *altid* fra ikke-grundtvigsk og *ofte* fra grundtvigsk side gjorde sig skyldig i.

Det med Frimodts angreb indledede ordskifte drejede hurtigt ind i et andet spor, som viste, hvor nødvendigt det var at holde fast, at ét er livets virkelighed, noget helt andet den mulige teoretiske forklaring af denne virkelighed, at den grundtvigske anskuelse ikke skulle leve hverken i eller af videnskaben, men i og af livet selv, og tillige viste, hvor vanskeligt det var for Grundtvigs disciple at holde dette klart.

Ordskiftet kom ikke til at dreje sig om troens Ord som et ord af Herrens mund, fordi ingen anden kan lægge det ind i menighedens hjerte som tro og bekendelse i dens mund, fordi han er med sit folk i liv og død med alle sine kilder og gør dåb til livets vand og nadveren til livets brød. Den nye pagt med hele hans folk og med hver enkelt, som deri fik indfødsret, kan ikke bæres af noget ord, der *lød,* derfor ikke af et skriftord, hvor herligt det end måtte være, og intet menneskeord, hvor inderligt og stærkt det end var, men kun af Herrens eget levende ord.

Ordskiftet blev ikke en ny bevidnelse af det levende Ord i menigheden og en ny afvisning af skriftteologien eller skriftstandpunktet i det hele.

Den kom til at dreje sig om Trosordets overgivelses*måde*.

Det gamle spørgsmål blev pany rullet op: er menighedens vidnesbyrd ved dåben tilstrækkelig grund til at tage Ordet

som vor Herres eget?Er det ikke nødvendigt, at Herren har overgivet det på et bestemt – fastsætteligt – tidspunkt og i en bestemt ordlyd?

Som det var let at forarges på vor Herre i hans køds dage for hans ydre ringheds skyld, er det bestandig let at forarges på hans menighed for dens ringheds skyld, så splittet og svag den kan synes at være. Der må noget mere at holde sig til end dens vidnesbyrd. Sort på hvidt! Eller i al fald noget, der udefra påtvinger sig eller kan antages som bevis. Om ikke just et tegn fra Himmelen, så dog et tegn af jorden.

Alle historiske dokumenter peger på, at det har været den samme tro, der har levet i hjerterne altid, den, der har sit udtryk i troens Ord, at der altid har været en dåb og en dåbspagt, men bevisligheden for, så lidt som imod, at troens Ord er overgivet af Herren selv, foreligger ikke.

Der var ingen grund for hævderne af de 40 dages teori til at opgive denne.

Men der var heller ingen grund til at gøre denne teori til en hovedsag, og det var absolut forkert og vildledende at gøre den til det egentlig og oprindelinge grundtvigske syn. Det *var* ikke den, lyset faldt over for Grundtvig i en velsignet stund, da han søgte ud af hjertets dybe vånde. Den kendsgerning kan der ikke forandres noget ved, fordi Grundtvig under den teologiske debat gik ind på teorien. Grundtvigs »*mageløse opdagelse*« var en *umiddelbar* erkendelse af en virkelighed, der var til stede, teorien var en *opfindelse,* der som alle opfindelser var af middelbar art, beroende på konstruktioner.

Det *var* vanskeligt at holde Ordet fast i den *levende, nærværende* Herres mund og ikke i stedet for fængsle det i bogstavbånd og menneskelærdomme. Det *var* vanskeligt at *modtage* Ordet som *Livs- og Lys*ordet af Herrens mund og ikke *misbruge* det som en formel.

Jævnsides med brydningerne ud fra den forskellige forståelse af Herrens eget Ord og dets stilling i menigheden, Trosordets oprindelse, form og brug, møder vi en anden debat, som angik forholdet mellem Herrens eget Ord på den ene side og forkyndelsen og skriften på den anden.

For Grundtvig var Ordet af Herrens egen mund – Sakramentordet – både *Livsord* og *Lysord.*

I det Ord og kun i det er livet, ikke i menneskeord, om de

end er talte af apostle, endmindre aftegnede af apostelpenne med himmelsk kunst.

Men i det er også *lyset,* der alene oplyser om, hvad kristendom er. Det kan menneskeord til sidst ikke forklare, hverken lærdes eller ulærdes. Og det kan umuligt læses ud af nogen bog, heller ikke af skriften.

»Forblandingen« af menneskeord med Gudsordet – den papistiske vildfarelse – og af mund og pen – den protestantiske vildfarelse – var altid ulykkesvolder. Den »forblanding« har altid skabt og skaber fremdeles forvirring.

Derfor gælder det om skarpest muligt at optrække linien, der sætter skel mellem mund og pen, Herrens Ord og vort menneskeord.

Her er det, den kristelige oplysning skal sætte ind.

Skriften? –

Hvorledes er Skriftens stilling i menigheden? Hvad betød Skriften i forhold til det levende Gudsord og dets underfulde liv i menigheden under levnedsløbet?

For Grundtvig måtte det under opgøret med den overleverede protestantisme blive en hovedsag at gøre rede derfor.

Ingen, der kendte kirkehistorien, kunne bestride, at Skriften så vel som det kirkelige embede havde haft en overordentlig betydningsfuld stilling i menighedens liv. Og Grundtvig ville så lidt som nogen bestride, at Skriften så vel som embedet burde have en betydningsfuld plads. Hele sagen var, at de ikke fik en det levende Ord overskyggende og således falsk plads.

For embedets vedkommende var dette sket i romerkirken.

Og for skriftens vedkommende inden for protestantismen.

Denne selve Ordet overskyggende og falske stilling inden for protestantismen groede nødvendigt frem af det af protestantismen opstillede skriftprincip og den igen deraf følgende skriftteologi.

Denne skriftteologiske protestantisme lagde reformatorerne grundvolden til. Mindst Luther, men dog også han. På den ene side hævdede han, at Skriften ikke uden videre var Guds Ord, det kom an på, om den »treibt Christum«, vi kan gengive, om den forkyndte Kristus, og det gjorde den ikke altid. Luther fandt, at nogle af det Ny Testamentes skrifter ikke gjorde det, Jakobs Brev f.eks. var »et stråbrev«, Johan-

nes' Åbenbaring kunne »hans ånd ikke finde sig i«, men hvordan fik han at vide, hvornår Skriften eller afsnit af den forkyndte sand kristendom eller ikke? Jo, det skulle Ånden sige ham. Men hvordan kunne han være sikker på, at det ikke var hans egen ånd eller en eller anden tidsånd, som havde ordet? Der var jo ikke mere nogen embedsmæssig myndighed til at slå hovedet på sømmet. Var det til sidst ikke et rent personligt, subjektivt skøn? Førende lige ud i vilkårlighed og subjektivisme, om man ikke i opstillede læreformler eller en bestemt teologi fik en målestok?

Og på den anden side hævede Luther med stor styrke, rettet mod sværmerne, at det ikke var et ubestemt ord, troen skulle knytte sig til, og Ånden kendes på. Indre røster og nye åbenbarelser var der ikke tale om at stole på. Men hvor så vise hen? Ja, her vidste Luther ingen anden vej end at vise hen til Skriften. Ganske vist påberåbte »de røverske og morderiske bønder« sig også Skriften. Men de misbrugte den. Derfor var det nødvendigt, at Skriften fik den *rette* udlægning. Og dermed fik teologerne altså Ordet. Ganske vist kunne de også få så godt som, hvad de ville, ud af Skriften. Men så måtte der gives regler for udlægningen. Og den verdslige øvrighed, med fyrsten som overbisp, måtte holde justits.

Den historiske udvikling er meget forståelig. Den er også undskyldelig. Men derfor bliver den ikke mere priselig. Det man fra katolsk side har kaldt protestantismens ustabilitet (jfr. J. Dedieu: Instabilité du Protestantisme. 1928) blev uundgåeligt, kun i en langt mere ondartet tilstand end den, katolikkerne påpeger, den rent ydre splittethed; den indre ustabilitet var den egentlige skade, og den søgte man at dække over ved trostvang, ortodoksi og andet ydre væsen.

Skriftprincippet med skriftteologien kom til at herske inden for protestantismen under alle skikkelser. Ud derfra må alle de »kirkelige« retninger og afskygninger forstås. Her er der – det trænger til stedse at fastslås – ingen forskel på ortodoksien, pietismen, rationalismen, den liberale teologi, barthianisme, »oxford« og hvad nævnes kan. Her er lyset det samme inden for den lutherske og den calvinske verden. Herfra må hele den protestantiske oplysning i kirken (teologi) og den protestantiske gudstjeneste forstås. Lige så afgørende, som papismen har båret hele den romerske kirkelig-

hed, har skriftprincippet båret protestantismen og har skabt den tilstand, at den udenforstående (Helge Rode) kan sige, at protestantismen altid blev mere skole end kirke, det vil sige: ukirkelig og individualistisk. Det har hidtil været lige så vanskeligt at rokke ved skriftprincippet inden for protestantismen, som det var og er et rokke ved pavestolen inden for romerkirken. Man kunne modificere sit syn på Skriftens guddommelighed og troværdighed i det uendelige, fra ortodoksien, der gjorde endog skrivefejlene »indblæste«, til liberalismen, der behandlede Skriften med den største litterære og videnskabelige frihed, fra påstanden om, at Skriften er Guds Ord, til det, at Guds Ord er i skriften, eller Skriften kan blive Guds Ord, når Ånden ånder derpå; hvor meget man modificerede, grundprincippet var det samme.

Lad os fremdrage nogle træk fra vor egen tid til illustration af, hvor dybt skriftprincippet sidder, prædiket, katekiseret, læst, talt, skrevet, ja, bogstavelig »hamret« ind i emnnesker.

Jeg læser: »Søndagsskolen fører børnene til Ordets kilde, til vor Bibel« (H. Fuglsang-Damgaard: Søndagsskolearbejdets betydning for kirken. Et foredrag holdt på 11. nordiske Søndagsskolemøde – her efter Menighedsbladet 1937 nr. 51–52, sp. 882 –). *Ordets kilde* kaldes Bibelen, mens netop det omvendte er tilfældet, Bibelen er ganske bestemt sprunget ud af Ordet, har det levende Gudsord til kilde.

Jeg læser videre : Jesus Kristus er »for os intet andet sted at finde end hver dag på ny i den hellige Skrift, gammel og ny Testamente. Derom er man enig i kirken, eller man er ikke i kirken«. (Barth: Theologische Existenz heute 1933, s. 5). Bibelen kaldes »det dokument, i henhold til hvilket kirken eksisterer i verden som kirke. Kirken eksisterer, idet den læser og forkynder og atter læser, forkynder og læser og atter forkynder dette dokument som eneste vidnesbyrd om Guds åbenbaring«. (Barth: Det første bud som theologisk axiom. Dansk overs. 1934. S. 12).

Videre: I en artikel i Højskolebladet – 1938 nr. 3 – skriver Barth om den tyske kirkekamp: »Inden for denne menneskets verden gaves der jo nu også en *kirke*. Og der gaves og der gives i denne kirke også en gammel bog, som danner det egentlige midtpunkt i kirken, og som er grundlaget for kirkens forkyndelse: *Bibelen*«.

Det er da rene ord for pengene – »det egentlige midtpunkt i kirken«. Naturligvis derfor også grundlaget for kirkens forkyndelse, thi det må midtpunktet være. – Mindre klart er det, om Barth mener, at kirkens forkyndelse kun er præstens bibeltro prædiken.

Jeg hørte endelig Eivind Berggrav sige (Radiotale, København, januar 1938) i en smuk fortælling om en kirkeindvielse på en ø i det nordlige Norge, at »så gik en gammel mand først op og lagde Guds Ord (Skriften) på altret«. Derefter blev så andet tilbehør båret frem.

Det kan være nok.

Skriftprincippet med skriftteologien har hvilet og hviler fremdeles som en skygge over alt protestantisk kirkeliv. Grundtvig har måske ikke så helt uret i, at »hårdest hals er anti-paven, når for ordet går bogstaven, skolemestres ris for ånd«.

Det var dette skriftprincip og denne skriftteologi, Grundtvig vendte sig imod, som Luther i sin tid imod papismen.

Men fordi han ville skrift*princippet* til livs, ville han da ingenlunde *Skriften selv*, dens fremragende værdi og selvfølgelige og nødvendige brug i kirken, til livs. Tværtimod. Først når skriftprincippet, der ville støde vor Herres eget levende ord fra tronen, blev overvundet, og Skriften løst ud af sin lænke, kunne Skriften få sin rette stilling og blive brugt på den rette måde til tjeneste i kirken.

Lige fra 1825 går kampen mod skriftprincippet som en rød tråd gennem hele Grundtvigs, ikke blot kirkelige kamp, men hele hans kirkelige og for den sags skyld også hans folkelige virke, gennem hans skrift, tale og sang. Her er en lænke, der må brydes, en pave, der skal afsættes, om Gudsordet skal komme til sin ret, og kirken fries for sine tyranner.

Allerede i »Kirkens genmæle« (1825) er hovedslaget mod H. N. Clausen rettet mod skriftteologien. Vi skal ingenlunde ty til teologerne og deres skriftfortolkning for at få lys over, hvad sand kristendom er. Den kristne kirke er en *historisk* kendsgerning, vel kendelig på sin tro, så det er ikke nødvendigt at spørge Skriften eller de skriftkloge i spørgsmålet om virkelig kristendom. Det har jo da også vist sig, at hverken Skriften eller de skriftkloge har duet til at sige mennesker det.

Grundtvig siger, »at vi må nødvendig indrømme, at alle reformatorerne *så* fejl af den kristelige kirkes oprindelige skikkelse og lagde vitterlig eller uvitterlig grunden til en ny *exegetiske pavedom,* under hvilken nu hele den kristne verden sukker, og som alle kristelige boglærde må forene sig om i bund og grund at ødelægge«.

Og angrebene på skriftteologien fortsætter Grundtvig så ufortrødent i alt, hvad han skriver om kristendom efter »Kirkens Genmæle«.

I »Den kristelige Børnelærdom« (St. 7) hævder Grundtvig det uheldige i at kalde apostelskriften det »ny Testamente«, hvorved man let forvirrer mennesker, idet alle ved, at den er »hverken mere eller mindre end de kristnes egen hellige Skrift, til forskel fra *den* hellige Skrift, som egentlig er jødernes«. Og han gør det til sin påstand, at dåbspagten, kristendommens grundudtryk, i henseende til sin gyldighed er aldeles uafhængig af apostelskriften.

Grundtvig vil, at der altid skal begyndes der, hvor kristendommen er begyndt og måtte begynde, og som vi godt tør sige, apostelskriften ikke blot forudsætter, men bevidner, nemlig den kristne tros mundtlige forkyndelse, bekendelse og besegling. Skal vi ikke vade i mørket, må det holdes fast, at Skriften er det afledede. Og Grundtvig fortsætter: »Jeg har imidlertid en anden og endnu langt vigtigere grund til at oplyse og bekæmpe den bagvendte tankegang om »det ny Testamentes« såkaldte kristendom; thi det er *livs-grunden,* der vel ikke kan gøres nær så klar som *lys-grunden,* vi nys omtalte, men som vi dog må sætte øverst, fordi man kan dog leve tålelig godt i tusmørke, men man dør lige så vel ved dag som ved nat, i lys som i mørke. Jeg har derfor bestandig også lagt vægt på, at det *ny liv,* som er delagtigheden i Guds enbårne søn, vor Herres Herres Jesu Kristi retfærdige, sande og hellige, evig lyksalige menneskeliv, det kan kun *meddeles* os ved et *mundtligt ord af Gud til os,* så det er kun luftigt sværmeri, når man indbilder sig at have fået eller at kunne få dette ny, kristelige liv, enten af luften, som vinden blæser, eller gennem et pennestrøg og en bogstavskrift, eller ved et præsteord, paveord eller skolemesterord til os, hvor sandt det end ellers kan være, og hvor godt det end ellers lader sig kapitelfæste, så at når vor Herre Jesus Kristus virkelig skal

og vil frelse os fra døden og skænke os det evige liv, da må han ved sine egne indstiftelser have efterladt sig på jorden et mundtligt Guds-Ord til os, der er »ånd og liv«, kan frelse og saliggøre os og vise os, at vor saliggørelse er *hans* gerning, hverken pavens eller vor egen, idet at den ånd og det liv, vi får af og ved hans munds ord til os, åbenbar er *hans* ånd og liv og ej vore egne eller nogen andens.«

Alle »pennestrøg« og al »bogstavskrift« er åndelig døde og magtesløse. Det er Ordet af vor Herres egen mund, der både er menighedens *lysord* og *livsord*. (Se art. »Lys-Ordet og Livs-Ordet i vor Herres Jesu Kristi Menighed« Dansk Kirket. 1863. Nr. 22). Skriften kan ingen af delene være. Det er kun skriftprincippet og skriftteologien, som har skabt den skrækkelige indbildning.

Men hvor klart og klogt end Grundtvig formede sit angreb, så misforstod dog mange, ja vel hidtil de fleste, det, og mente, at det var *Skriften selv* han ville til livs.

Man overførte ganske simpelt Grundtvigs kamp mod skriftprincippet og skriftteologien på Skriften selv.

Det, der var tale om, var simpelthen at give Skriften dens rette plads i menigheden for derved netop at kunne bruge den, som den skulle bruges.

Ingen kunne da heller være blind for, at Grundtvig for alvor brugte sin Bibel. Det fremgår tydeligt nok af hans salmer og opskrifterne til hans prædikener.

Men at han mente, at Skriften havde en såre høj plads i menigheden, sagde han også så tydeligt, at ingen burde kunne tage fejl deraf.

Skriften er som udslag af den apostoliske menigheds liv det ypperste vidne om det mærkeligste stykke historie i al historie: det, at Gud gav sig selv mund i Jesus Kristus som sandhed og nåde. Den er naturligvis *kun beskrivelsen* af historien, men kan være med til at gøre historien selv levende for os. Skriften er det ypperste vidne om apostolisk lære, hvorfor Grundtvig også i sit krav om »præstefrihed« ville have præsterne forpligtede til at lære i overensstemmelse med Skriften, sådan som de efter deres bedste overbevisning forstod den. Skolen – læren – skulle, som vi husker, »gå med solen riget at oplyse.«

Hvad nytte Skriften er til for menigheden, når sakrament-

ordene både betegnes som »lysmoder« og »livskilde«, har Grundtvig direkte svaret på (i »Krl. Børnelærdom« St. 19). Der hedder det: »Men til hvad nytte er den hellige Skrift da for *menigheden*, når den hverken er trosgrund eller trosregel? Det er spørgsmålet, hvormed bogormene plager os, og skønt vi ikke skylder dem andet svar, end at det må vor Herre vide, og det må tiden vise, når Skriften dog ikke længer er menigheden til mere skade end gavn, og bliver benyttet i Herrens Ånd og ved hans lys; men menigheden skal vi dog gerne meddele al den oplysning om Skriftens nytte og brug, som Ånden skænker os.«

Grundtvig nævner så, at de skriftkloge til alle tider behøver Skriften for at kunne være sunde i læren, da det kun er ved hjælp af den, at de i deres egen tankegang kan skelne tydeligt mellem den Helligånds og deres egen ånds eller andre vildfarende ånders indskydelser. Og Skriften er i den henseende os end mere uundværlig, fordi apostlenes prædiken under pavedømmet blev så forvansket, at vi må rense den helt fra grunden.

Dog gælder denne uundværlighed for lærerne kun en mindre del af Skriften, Herrens taler hos evangelisterne og apostelbrevene. Derimod må det gamle Testamente, hvis indhold næsten helt igennem er profetisk og historisk, »synes at blive hartad overflødig«. Det er dog *for* meget sagt. Når man blot vil lade være at gøre det til en lovbog for os og udmønte kristelige trosartikler af det, så kan det yde den ypperste hjælp til at oplyse os om kristendommens forberedelse og forudsætninger.

Historien er en »*idræts-bog*«, der ikke kan gå forud for det liv og levned, den skal beskrive. Blot man vil huske, – at Ordet ikke er af skrift, men skrift af ord –, da kan Skriftens nytte for menneskeheden vanskelig sættes for højt.

Når Grundtvig bedømmer latinermenigheden (»Kristenhedens Syvstjerne« 3), må han give latinerne den indrømmelse, at Skriften let kan misbruges. Ja, hel uendelig er trætten om, hvad ret der skrevet står. Og det er sandt, at bogstavskriften læses slet på egen hånd. Men skulle man derfor undlade at bruge Skriften, bar man sig tåbeligt ad, thi vil man ikke bruge noget, *fordi* det kan misbruges, da må ikke blot lyset slukkes, men livet gå under, thi hvordan vi vender sa-

gen, så er det bestandig »disse tvende, som misbruges først og sidst«. Og Grundtvig må holde på, at Skriften er langt bedre end pavebuller til at give besked om apostoliskhed.

Men hvad så med menigheden og forkyndelsen?

Her er afgjort forholdet intimere end imellem menigheden og Skriften.

Alene af den grund, at forkyndelsen er noget menigheden oprindeligt tilhørende, mens Skriften er noget senere tilkommet.

I forholdet til menigheden er der for Skriftens og forkyndelsens vedkommende den lighed, at de begge er udslag af menighedens liv, udstråling af en fælles lyskilde, som er det levende Gudsord.

Endvidere den lighed, at Skriften er det litterære nedslag, nok særlig af den apostolske menigheds lære, men dog også af dens forkyndelse.

Men forskellen imellem Skriften og forkyndelsen er større end ligheden.

Forkyndelsen er vidnesbyrdet med levende røst, altså noget samtidigt, nærværende og levende, mens Skriften som »sort på hvidt« umulig kan blive dette uden ved tolkning.

Naturligvis er menighedens forkyndelse ikke blot prædikenen. Menigheden forkynder, idet den lovsynger, bekender og samler sig om livskilderne. Derfor kan også Paulus sige (1. Kor. 11), at hver gang, vi går til alters, *forkynder* vi Kristi død. Vi andre kan godt føje til: også Kristi liv iblandt os. I alle de kristelige livstegn er kort og godt forkyndelse, fordi de er vidnesbyrd om tro, håb og kærlighed i kristelig forstand.

Men her er det forkyndelsen som prædiken, det kristelige vidnes vidnesbyrd i form af prædiken, som der især er tale om.

Og så er der dernæst den forskel imellem forkyndelsen og Skriften, at vor Herre selv har, vi kan sige, anordnet eller befalet at prædike. Disciplene skal være vidner overfor andre. De skal ud i al verden med budskabet om Jesus Kristus. Efter Paulus' oplysning havde Kristus sendt ham ud særlig for at forkynde evangelium og ikke for at døbe (1. Kor. 1), og han skulle især gå til hedninger som Peter til jøder.

Derimod har vi intet vidnesbyrd om, at Herren nogensinde har henvist til, at der engang skulle skabes eller skrives en

hellig Skrift, som menigheden eller forkynderne skulle holde sig til, gøre til norm, tage prædiketexter fra eller lignende. Kristus skrev ikke selv, anordnede heller ikke, at andre skulle gøre det, stillede ikke i udsigt til trøst, at Ånden nok skulle bistå apostle eller andre med at skrive, så menigheden kunne få en hellig Skrift, således som jødefolket havde haft det, ganske vist først af særlig autoritativ betydning, da det profetiske Ord begyndte at forstumme.

Men Kristus anordnede, at der skulle prædikes, og forjættede, at Ånden skulle bistå i den tjeneste.

Forkyndelsen hører altså oprindeligt og uopløseligt med i menighedens, kristenfolkets, liv, både efter livets orden, men også efter Herrens anordning.

Det afgørende er, at prædikenen bliver en *virkelig* prædiken, at den får den plads i »husholdningen«, den kan tilkomme, hverken mere eller mindre, at den ikke bliver taget for noget andet, end den er, vort vidnesbyrd, vort ord *om* Guds store gerninger, og ikke forveksles med vor Herres eget Ord *til* os.

I følge de kirkelige forhold måtte det blive skriftteologien, Grundtvig rettede sit skyts imod, hvorimod han ikke tog sigte på prædikenens urimelige domineren inden for den protestantiske gudstjeneste. Han vidste nok, at vor forkyndelse, selv i bedste fald, er noget helt andet end Herrens eget Ord, kunne aldrig gå ind på den tankegang, at vor forkyndelse i en belejlig stund, når det måtte behage Ånden, kunne blive Guds eget Ord. Grundtvig så måske ikke faren ved prædikenens dominerende stilling – han kunne jo ikke se alting. I al fald fik hverken han eller hans venner lykke til at reformere gudstjenesten, som den trængte til, så at samlingen om sakramenterne blev *aldeles* midtpunktet, som alt andet, først og sidst da også prædikenen, må vise hen til. Som alt kristeligt i verden må vise hen til Jesus Kristus, det opstandne livsord, som sin kilde, således må alt ved gudstjenesten vise hen til den i sit eget Ord nærværende Herre.

Det er vist utvivlsomt, at den grundtvigske opfattelse har været med til at give den danske gudstjeneste et præg, der gør den ikke så lidt forskellig fra anden protestantisk gudstjeneste, netop ved at betone betydningen af sakramenternes gudstjenestelige stilling. Jeg har lagt mærke til, at når der

skrives eller tales om vor gudstjeneste, så bliver det næsten altid betonet, at sakramenterne er noget centralt ved gudstjenesten, selv om det ikke siges, at de er det *centrale*.

Alligevel er prædikenen fremdeles dominerende. For langt den overvejende part er gudstjenesten ét med prædikenen indfattet i en ramme af salmer og naturligvis med oplæsning af skriftstykker som tilbehør.

Dette er den protestantiske gudstjenestes håbløse svaghed. Det er et umuligt forlangende, at kirkerne ikke derunder skulle affolkes. Et virkeligt menighedsliv, som ene kan bære gudstjenesten, har meget onde kår her. Efter romersk forståelse er gudstjenesten i høj grad en præstesag, idet den ordentlig indviede præst *skal* til, for at messen kan finde sted. Men den indviede præst, der følger forskrifterne, kan uden vanskelighed gøre fyldest. Den protestantiske gudstjeneste er ikke mindre end den romerske en præstesag og her skal tjenesten under alle omstændigheder ganske overstige præstens kræfter. Prædikenen har fået en plads, som ikke blot går ud over gudstjenesten, men over prædikenen selv. Den skal bære noget og give noget, den aldrig kan bære eller give. Dens stilling bliver falsk.

Prædikenen hører visselig med til gudstjenesten og i menighedens husholdning. Men det centrale, det egentlige, er samlingen om Herren selv, der er nærværende i sine sakramenter, naturligvis ikke på nogen »magisk« måde, men i Ordet, forbundet med selve handlingen.

Hermed går Grundtvig, som det er sagt, hinsides både protestantismen og katolicismen, til den før-katolske tid. Da var Kirken umiddelbart det folk, Herren havde skabt sig, og hvori han levede, hvis indgang var dåben, der var uadskillelig fra troen, menighedens tro, og hvor Herren selv nærværende vedblev at sidde til bords i Guds Rige med sine venner. Da var sakramenterne ikke et tilbehør, mere eller mindre nødvendigt, til kirken, men de er ét med Kirkens samliv med den nærværende Herre i Ordet og i Ånden.

Her var betingelserne til stede for, at prædikenen kunne komme til sin ret, det vil sige, få sin sande plads, hverken mere eller mindre. Som embedet med indvielsen kun kunne få sin rette stilling, når paven blev stødt fra den trone, som kun vor Herre selv havde ret til at beklæde, således kunne

prædikenen kun få sin rette stilling, når den ikke skulle have den plads, som alene tilkom Herrens eget Ord til os.

For Grundtvig var det en given sag, at prædikenen skulle være en forkyndelse af Guds store gerninger – i tidens fylde og i tidens løb – til vor frelse. Det kan ikke forlanges, at den skal knyttes til en tekst, endmindre, at den skal være en tolkning af en tekst. – Grundtvig ville lige så lidt som Barth have, at mennesker skulle forkynde *deres eget,* at prædikenens indhold skulle være menneskers tanker, følelser, oplevelser o. s. v., men prædikenen skulle have en større genstand end en bibeltekst.

En anden sag var det, at det kunne være praktisk godt at bruge »et skriftsprog« som tekst. Han siger: »At nu *prækenen,* som en lang monolog eller tiltale, var i Arildskirken aldeles fri, følger af sig selv, da al *tvang* måtte aflive den, men ligesom den første præken, Herren holdt, var over et *sprog* hos profeten *Esais,* som faldt op, da han åbnede bogen, således ser vi også, at *apostlene* sædvanlig begyndte med et sprog af jødernes hellige skrift, som just faldt dem ind; men finder dog, at hedning-apostelen *Paulus* begyndte med, hvad han, efter omstændighederne, fandt mest skikket til at vække tilhørernes opmærksomhed«. (Grundtvig: Frisprog. 1839. Texter og Helligdage).

Grundtvig forstod nok, at prædikenen ikke skal bære gudstjenesten, men at den hører med til gudstjenesten som en *fri* forkyndelse af Guds store gerninger til vor frelse. Prædikenen er en del af menighedens forkyndelse, men kun en del, og gøres den til mere, skal dens virkning afsvækkes.

Jo, Grundtvig skulle have haft betingelserne for at kunne give prædikenen en ret plads ved gudstjenesten. Det skete måske også nok i Vartov, hvor det var samlingen om Herren selv og hans eget Ord til os ved dåb og nadver, som var hovedsagen. Grundtvigs prædikener blev meget korte, en pegen på og lovprisning af det underfulde, at Jesus Kristus var kommet til verden, og at han var blevet her, som drotten over sit folk, og en kærlig kalden til samling om sakramenterne.

Vist gav grundtvigsk forståelse dansk gudstjenesteliv, både i grundtvigske kredse og videre ud, en med kristelig virkelighed mere stemmende form end ellers indenfor protestantismen.

Men alligevel formåede grundtvigianismen ikke at reformere gudstjenesten i overensstemmelse med synet. Dette må anses for en af grundene til, at den grundtvigske bevægelse afsvækkedes og afsporedes så hurtigt. Protestantismens almindelige helt individualistiske gudstjenesteform magtede man ikke at overvinde, vel nok fordi man ikke var stærk nok til at byde den protestantiske og humanistiske enkeltmands- eller personlighedsdyrkelse trods. Det folkelige veg for det »personlige«. Mange af de grundtvigske valgmenigheds- og sognepræster blev »drabelige« prædikanter, ofte meget »psykologiske« prædikanter, men menighedskredsene blev også ofte meget mere en skare »tilhørere« end virkelige deltagere i det kristelige fællesskab, som man sang om i Grundtvigs salmer.

Her ligger – under grundtvigsk fornyelse – en stor opgave.

At være »Ordets gører«

På forhånd skulle man mene, at *mindst* anledning til indre brydninger i den grundtvigske lejr måtte spørgsmålet om kirkelig frihed give. Fra Grundtvigs kirkelige syn til kravet om kirkelig frihed er vejen nemlig både lige og kort.

Var det virkelig blevet klart, at Kristi menighed er *en gæst* her på jorden blandt folkene og derfor også kun har *gæsteret* i folkenes religiøse indretninger: statskirker, folkekirker og andre af mennesker indrettede ordninger, ja, så var det også klart, at menigheden kun kan kræve en eneste ting af staten: husly i frihed, frihed for al slags tvang fra de verdslige magthaveres side, ligegyldig enten de klædes i almindeligt verdsligt eller i gejstligt skrud.

Var det virkelig blevet klart, at Kristi menighed var en underfuld skabning her på denne jord, født i et under, opretholdt ved et under, fuldbringende sit levnedsløb alene gennem et under, så var det også ligetil, at denne menighed af alle de folkelige og menneskelige indretninger kun kræver frihed, den frihed at være *bundet* alene til den Herre, der er underet og skaber underet, frihed til at aflægge det vidnesbyrd, som den uløseligt er bundet til at bringe, og til at bruge den dåb og nadver, som den også uløseligt er bundet til at bruge, frihed også til at møde menighedens mange slags modstandere aldeles frit, så disse ikke er bundet til at bruge, hvad menigheden alene ejer og alene i Ånd og sandhed kan bruge, eller til at bringe det vidnesbyrd, som kun menigheden kan bringe. Frihed for statens forsøg på at tilvejebringe og opretholde indbildninger og falsknerier, som kan skjule Kristi menighed og dens herlighed, og da først og sidst skjule den virkelighed, at vor Herre selv kan styre sin menighed, og han alene kan. At der aldeles ikke er nogen grund til at frygte for hverken sammenbrud eller virvar, fordi denne verdens magthavere trækker fingrene til sig, thi menigheden kan til

sidst kun bindes i Ånd og sandhed indefra, men er også indefra bundet til at følge vor Herres orden.

Som den, hvis kår her på jorden det er at være *gæst*, kan menigheden til sidst ikke gå ud af de menneskelige indretninger. Den kan, om den ønsker det og kan få lov, måske træde ud af en bestemt kirkeordning, men kun for at træde ind i en anden. Den kan »flygte ud i ørkenen«, men ikke bort fra denne jord.

Frihed er altså det eneste, menigheden som gæst kan forlange, men den må da også for sit livs skyld forlange den.

Derfor har menigheden de lykkeligste kår, hvor der i de *ydre* kirkesamfund, her under de givne historiske forhold især stats- og folkekirken, er forkyndelses- og ritualfrihed.

Det er dette, der skulle synes så ganske ligetil.

Men hvor kort og lige end vejen var fra Grundtvigs kirkelige syn til kravet om kirkelig frihed, så viste det sig dog, at det aldrig var så helt let at finde den. For Grundtvig selv var sagen »soleklar«, men det var den da endelig ikke blevet med eet slag. Og det kunne den da heller ikke ventes at blive for hans disciple selv med »den gamle« til læremester.

Spørgsmålet om kirkelig frihed fremkaldte da også brydninger iblandt grundtvigianerne. Ikke de dybestgående og mest skelsættende i grundtvigianismens historie. Men dog brydninger, der kan kaste skarpt lys over tilstandene indenfor grundtvigianernes efterhånden stærkt voksende skare.

Der var iblandt de ledende grundtvigianere i tiden efter Grundtvigs død en noget panisk skræk for, at de indre brydninger, der ulmede som glød under aske, skulle få luft og bryde ud i lys lue. Man var bange for, at det skulle gå ud over vennelaget. Men de fleste følte dog nok, at brydningerne var uundgåelige.

Ved et vennemøde i *Odense* 1874 udtalte *Ludvig Helveg,* at hvad Grundtvig, »den mægtige åndskæmpe, havde ført frem, skulle efterhånden klares og føres ud i livet. Dette voldte brydninger, men det gjaldt om at fare varlig frem, for ikke at rive ned i stedet for at bygge op. Grundtvig måtte nødig volde en sådan splittelse i sit folk, som Tysklands største åndskæmpe, Martin Luther, blev årsag til i sit fædreland. Reformationen blev alt for snart færdig, vi skal ikke ønske noget lignende her; det er langt bedre, at røret holdes gående, så

det ny kan gro naturlig frem for at blive til velsignelse. Vi samles ikke her om mirakelgørende helgenlevninger ...«[86]. Helvegs ord havde, derom kan der ikke være tvivl, adresse til en stærk indre spænding mellem mødets deltagere, en spænding, som dog ikke forårsagedes af kirkepolitiske spørgsmål, men deltagelse i den almindelige politik, og som senere skal omtales.

Helvegs ord var vise.

Der var folk, som havde lyst til at strides og allermindst tænkte på at gå varlig frem, fordi de enten intet forstod af det hele eller så lidt, at de ville vende op og ned på alt, gøre ubetydeligt til betydeligt og omvendt.

Brydninger, de forårsagede, var ufrugtbare, men ellers måtte brydninger til.

»Vi samles ikke om mirakelgørende helgenlevninger« – nej, det var i al fald pinegalt, om der blev for meget af det. Men lige så lidt som man havde fået nogle helgenlevninger at samles om, havde man fået et sæt meninger, en lære, en lov, heller ikke en terori eller et regnestykke.

Nej, det var jo lys over en virkelighed, Grundtvig havde tændt.

Det var dette, der skulle holdes fast.

Og det var altid værd at mindes, at der var forudsætninger for, at lyset blev tændt, og at da det *blev* tændt, måtte det medføre konsekvenser.

Fra hjertet var der en ubrudt linie både tilbage og frem.

Tilbage til den menneskelige selvtilstrækkeligheds absolutte nederlag og den protestantiske kristendomsopfattelses fuldkomne forlis. Det menneskelige var noget langt herligere end oplysningens og romantikkens humanister forstod, men også noget langt forfærdeligere, det var at være skabt til Gud, men at være skilt fra ham, at være skabt til livet, men at være i dødens vold. Og det kristelige var noget langt herligere, end protestantismen havde formået at give udtryk. Et levende ord, en levende Herre, et levende fællesskab.

Fra kirke i kor, hvor den levende Herre selv alt det *brudte* heler ved sit bad og ved sit bord, gik altså linien ubrudt tilbage til erkendelsen af humanismens ubetingede fallit som forståelse af mennesket og protestantismens utilstrækkelighed i dens opfattelse af Ord og menighed.

En ubrudt linie tilbage. – Ja, men også frem.

En linie frem til kravet om kirkelig frihed og til forkyndelsen af en dybere menneskeforståelse end rationalismens og romantikkens.

Det er måske ikke underligt, at der kan siges om Grundtvig, at han efterhånden voksede ind i tidens humanistiske menneskesyn – det han så voldsomt og afgjort havde brudt med –, at »den genfødte Luther bliver mere og mere en Rousseau«[87], men det er klart, at en sådan påstand kun hviler på en fuldstændig mangel på blik for det centrale hos Grundtvig.

Det er måske heller ikke underligt, at Grundtvigs kirkepolitik kan kaldes »individualistisk« og »independentisk«, men det er lige så klart, at sligt kun kan siges, hvor der aldeles mangler blik for den ubrudte linie både frem og tilbage.

Men var der forståelse både af »hjertet« og den ubrudte linie til begge sider, kunne man ikke være i tvivl om, at folkekirken må ses som en folkelig og statslig indretning, hvor folkets eller statens myndigheder rådede og *skulle* råde, enten den ene eller anden statsforfatning gjaldt.

Naturligvis måtte de grundtvigske frihedskrav føres frem under heftig modstand og misforståelse fra ikke-grundtvigsk side. Efter Askovmødet f. eks. holdtes *Odensemødet* 1884 af præstefrihedsmodstandere (V. Beck, Johs. Clausen, V. Gøtzsche).

Men de førtes altså også under indre brydninger.

Og disse viste tydeligt – og det må særlig holdes fast – ud over en forskellig bedømmelse af, hvad der under givne forhold var praktisk og opnåeligt. De afspejler en forskel i grundsyn. Eller måske undertiden en forskel i evner til at drage konsekvensen af grundsynet.

Der bliver to sidestillinger, som er lige uholdbare, set fra midten.

Der kunne ikke drives grundtvigsk kirkepolitik på angst for frihed, men der kunne lige så lidt drives *grundtvigsk* kirkepolitik på liberale ideer.

Der skulle ikke her styres midt imellem, men ud fra en dybere forståelse.

Der var en anden opgave, som også vedkom forståelsen af kirkelig frihed. Den lå i et langt dybere plan, var ikke direkte

forbunden med en given historisk situation, men i forsøget på en løsning naturligvis ikke upåvirket af tidens strøm.

Det var den opgave, ud fra lyset, der var faldet over kristenlivet, at vinde klarhed over forholdet mellem lov og evangelium, mellem moral og kristendom.

Hvorledes er lovens stilling i kristenlivet? Hvorledes bør den være i den kristne forkyndelse?

Disse spørgsmål rejste et nyt spørgsmål: Hvad skal vi kristeligt forstå ved loven? Hvor hører vi dens bud? Hvor finder den sit udtryk? – I den almindelige moral? – i Moselov? – I kærlighedsbudet? – Eller hvor? Spørgsmålet trængte sig på.

Ganske naturligt først spørgsmålet om Moseloven som den egentlige grundlov, som udtryk for grundkravet, vi er stillet ind under.

Den stod jo i katekismen side om side med parterne om evangeliet. Dens stilling som det fuldgyldige udtryk for kravet sad gennem gammel oplæring såre dybt.

Men var spørgsmålet først rejst, måtte man – ligeså naturligt – gå videre end til moselovens stilling. Til kravet som det møder os fra samvittighedslivets inderste indre indtil gængse moralvedtægter og samfundsmagtens anordnede paragraffer. Og videre igen til spørgsmålet om forholdet mellem hele vor moralske færd, livet, levet i kraft af buddet, og så nådens liv, i kraft ene af evangeliet, indeholdt i og skænket med det levende Guds-ord.

Grundtvig selv havde klart hævdet, at moselov ikke var *loven* for kristne. Han udtaler sig således: »Skønt ... Luthers lille katekismus vel i grunden er den mest *kirkelige skolebog* hos protestanterne, så fattes den dog ganske det *kirkelige præg,* den kirkelige sammenhæng og fuldstændighed, og skønt man mindst af alt skulle ventet det af *Luther,* som ret egentlig satte skel mellem *lov og evangelium,* så begynder dog hans katekismus, som vi ved, efter gammel pavelig skik, med jødernes *borgerlige* grundlov, hvad hos os er dobbelt upassende, da vi hverken, som den *engelske* kirke, har beholdt de ti bud i altertjenesten eller kirkelig underkastet os den jødiske *sabbatslov.*«[88] Endvidere: »Der er *for meget* i *Luthers* katekismus, som en beskrivelse af den *kristelige* børnelærdom, thi den *første* part med de *ti* bud hører, som *Luther* netop selv har opdaget, oplyst og på det stærkeste indprentet,

ikke til den *kristelige* børnelærdom, og kun derom er spørgsmålet, så det er en ganske *anden* sag, om *kristelige* forældre og lærere gør vel eller ilde, klogt eller dårligt i at indprente deres lærlinge de ti bud af *mose-loven,* til oplysning om den guddommelige *lov,* som Kristi evangelium ingenlunde er kommet for at *afskaffe,* men netop for at *bekræfte,* og, med borttagelse af lovens *forbandelse,* i kærlighed at opfylde.

Et er nemlig hvad der er *Kristus* og hans evangelium *ejendommeligt,* og udgør det *grundkristelige,* som helt og holdent, men også udelukkende alt andet, må udgøre den *kristelige* børnelærdom, og noget ganske *andet* er, *hvad* og *hvormeget Kristi evangelium* forudsætter hos de menneskebørn, der skal findes både villige og bekvemme til at *tro evangelium* og saliggøres af Guds *nåde,* thi netop fordi *evangeliet,* som Guds kærligheds *tilbud,* forudsætter *loven,* som Guds kærligheds *påbud,* netop derfor er *evangeliet* selv ingen *lov* og kan ikke indbefatte hverken lidt eller meget af loven i sig.«[89]

Altså, moseloven med de ti bud er jødernes borgerlige lov og kommer i og for sig ikke kristne ved. Spørgsmålet om brugbarheden af moseloven må alene afgøres ud fra det hensyn, om den kan bidrage til at vise os loven i dybeste forstand, Guds kærligheds påbud, der ganske ubetinget dømmer os.

Grundtvig taler ikke om moseloven, som han gør, for at afsvække lovens krav.

Det er en fuldkommen misforståelse, når man ud fra hans udtalelser om moseloven har påstået, at han ikke ville have lov forkyndt for mennesker.[90]

At Grundtvig mindst af alt ville afsvække lovkravet, skulle også synes at måtte blive enhver klart, der betænkte, at udgangspunktet for hele Grundtvigs kristelige opvækkelse var hans opvågnen til at høre loven tordne foroven: »dø eller gør, hvad en synder ej kan!« – Det var fuldkomment sandt, at Grundtvig og de, der forstod ham, forkyndte »en glad kristendom«, og at Grundtvig i sine salmer gav glæden stærke udtryk, f. eks. »Evig glade vi skal være«, men det var kun ud fra den mest overfladiske kritik, at man anså denne »glade kristendom« som et udslag af den tankegang, at der ingen røvere er i skoven. Baggrunden er netop erkendelsen af, at mennesket er ganske og aldeles afmægtigt overfor lovens krav, og derfor med dets synd og skyld hjemfaldent til dom,

men Guds nåde i Jesus Kristus til syndernes frelse er en virkelighed. Det har sig med den glæde, som det havde sig med Paulus' glæde, når han udbryder: Glæd jer! atter siger jeg: glæd jer!

Og endelig er der i denne forbindelse grund til at minde om, hvor utrætteligt Grundtvig arbejdede for en oplysning, der gik ud på, at man skal lære Gud og sig selv at kende. Der skulle nok oplyses om sivet. Deri var han enig med »oplysningsmændene«. Ingen skulle sige, at han hellere ville se mulm og mørke end solens blanke lue.

Men det var dog først og sidst en oplysning om livet, han villde. Og var den sand, så var den en oplysning om menneskets sande stilling, hvorfor den ville kalde på både de dybe længsler og de høje håb, men også afsløre menneskets fuldkomne afmagt overfor kravet, føre et menneske derhen, hvor det kun øjnede en eneste udvej, Jesus Kristus som nåden og sandheden, på een gang det ubarmhjertigste krav og den fuldkomneste nåde, hele historiens midtpunkt. Her var den uforsonlige modsætning til »oplysningsfolkene«, ligegyldig af hvad art eller årgang de var.

Der var altså slet ikke tale om, at Grundtvig ville afsvække lovkravet. Tværtimod. Han ville lade det træde frem i hele dets skarphed. Derfor måtte det ligeså lidt gøres til et med moselov som med den gængse moral. Var kravet udtrykt i moselov eller gængse moralbud, lod det sig endda gøre at opfylde det. Men er det uafkortet, lader det sig netop ikke gøre. Det er en ligeså falsk forestilling om loven, som den rationalistiske og romantiske hævdelse af den menneskelige selvtilstrækkelighed er en falsk opfattelse af mennesket. Begge udtryk for farisæisme, en farisæisme, hvis forskel kun består i, at den er vendt i forskellig retning.

Nej, *livsloven* kan ikke udtrykkes i disse eller hine bud. Den finder kun sit fulde udtryk i Jesus Kristus, der på een gang er både sandheden og nåden.

Grundtvig kommer også ind på spørgsmålet om muligheden af at give en kristelig morallære (etik). Som man stadig har forsøgt at give en kristelig troslære, således også at give en kristelig morallære.

Han vil ikke afvise ethvert arbejde hverken på at opføre en kirkelære eller en levnedslære. Men »at udkaste en grund-

tegning på papiret« vil mislykkes i samme grad, som man mangler klarhed over forholdet imellem den kristne tro, håb og kærlighed, og disses forhold igen til deres *kilde* i Herrens mundsord ved dåben og nadveren, deres forhold til deres *frugter* i det *åndelige* Gudsrige på jorden og endelig deres forhold til *de tre* guddommelige vidner i himlen. »Så længe man nemlig hverken kender forskel på *tro og lærdom*, eller på *liv og levned* eller på *liv og død* i *åndens* verden, endsige da på de åndelige livskræfter og deres virkninger, ja, så længe man slet ikke ved, hvad kristendom, kristelighed og kristenhed vil sige i Guds mund og på åndens sprog, men kun, hvad man selv på *verdens sprog* kalder så, da kan der næppe tænkes noget mere latterligt end at ville rejse en *kristelig* lærebygning, og dog har man sædvanlig overgået sig selv i latterlighed ved at ville rejse hele *to* kristelige lærebygninger: en *dogmatisk* og en *moralsk*, eller en troslære og en livslære, hver på sin grundsætning, som nødvendig måtte blive *død* for den ene og *vantro* for den anden.«[91]

Men hvordan nu end Grundtvig så på muligheden af at opstille en kristelig moral, så meget er vist, at han aldrig ville en afsvækkelse af synds- og skyldfølelsen, men en uddybelse ved at give lovkravet en dybere begrundelse, end det kunne få gennem vedtagen moral eller ved moselovens bud.

Den dualisme, der lå bag al Jesu Kristi tale og gerning, mægtigt bevidnet af korset og opstandelsen, har altid smertet kød og blod. Og forsøget på at bringe harmoni til veje mellem kristendom og humanisme, mellem Guds rige og verdens riger er i historien et stående fænomen. Det var det forsøg, der blev gjort, da græsk filosofi og kristentro mødtes, og da cæsarerne i Rom og den kristne menighed stødte sammen.

Det var altid et håbløst foretagende. Både den gang og senere. Lige håbløst, fra hvad side det blev gjort. –

Rationalismen og romantikken var storstilede harmoniseringsforsøg. Fra modsat side forsøgte Mynster og Martensen sig. Den første fik jo særlig ros netop fordi han var så dygtig til at bringe forbindelse til veje imellem »dannelsen« og kristentroen, og den sidste, fordi han, ved hjælp af Hegels filosofi, hvorefter grundprincippet i tilværelsen var modsætningernes opgåen i enheden, kunne bygge bro over modsætningernes kløft.

Her var det, Søren Kierkegaard havde sat sit brækjern ind. Det skulle vises, at broen kun var pindeværk.

Rasmus Nielsens forsøg på at bringe forlig i stand ved at anvise hver af de to magter sit område var velment. Og sikkert havde han ret i, at her var tale om to slags »virkelighed«, hvortil der måtte vandres ad helt forskellige veje. Men heller ikke dette forsøg kunne lykkes. Forlig er til sidst lige så uopnåeligt som brobygning.

Både brandesianismen og Indre Mission var hver for sig udtryk for, at såvel brobygning som forlig var mislykkedes. Det havde de til fælles. Og dernæst det, at den grundtvigske forståelse af forholdet mellem det menneskeligt-folkelige og det kristelige, var dem begge lige ubegribeligt.

Det er hævdet, at der bagved både brandesianisme og Indre Mission lå to »europæiske« strømninger: en »vantro realisme«, som angreb kristendommen, og en »kristelig realisme«, der praktiserede kristendommen i form af kærlighedsgerninger og foreningsarbejde af mange slags.

Nuvel, de hjemlige forudsætninger er de mest iøjnefaldende. Men nægtes skal det ikke, at så vel brandesianismen som Indre Mission også kan ses i en videre europæisk sammenhæng.

Og det ene afsvækker ikke, endsige udelukker det andet.

Men hvordan det nu end havde sig, så var begge retninger i vækst og derfor i fuld virksomhed. Og de virkede også ind i grundtvigianernes lejr, hvor de unægtelig bragte både afdrift og forvirring.

At tidens to stærke strømninger gjorde indtryk på grundtvigianerne og gav dem fornemmelsen af, at der med disse strømninger blev stillet dem nye opgaver, var kun rimeligt. Men det ville have været urimeligt, om grundtvigianerne i flok og følge derved havde ladet sig slå ud af kurs.

Det blev hævdet, at grundtvigianismens barndomstid fandt sin afslutning med Grundtvigs død. Nu var voksentiden med dens opgaver kommet; tiden, ungdommen, sagen selv krævede det. Grundtvig skulle ikke gentages, men fortsættes.

Stagnationens fare var der unægteligt så vel som udflydenhedens. Her som altid. Og den sidste var man netop midt i. Dog, det var rimeligt nok at advare dem, der ville *holde fast* ved det oprindelige, mod forstening og stillestående. Men det

ville have været urimeligt, om alle af lutter skræk for forstening og stagnation havde skyndt sig at opgive det, der var hjertet, hvorfra livet udgår. Det var da heller ikke værd at opgive livet af bare skræk for, at man måske kunne gå hen og sætte det til. Der blev råbt op om, at noget skulle der gøres. Og det skulle der nok også. Der var nok at gøre. Men det ville have set ilde ud, om der ingen havde været, som havde haft mod til at sige, at det er godt nok med al travlheden, blot vi ikke glemmer, at al vor travlhed er på egne vegne og ikke på vor Herres, og skal vi endelig have travlt, så er det bedst at have travlt med at *holde fast*. Det ville for alvor have set ilde ud, om der ingen havde været, der havde mod til *ikke* at have travlt på vor Herres vegne og trods al tale om forstening og stillestående havde mod til at stå fast.

Sammenslutnings- og samarbejdstankerne lå og ulmede i mange sind som glød under aske. Og der var trækvind nok til en dag at få ilden til at blusse op.

Den radikale humanisme, repræsenteret ved Brandes og hans folk, den om dem opvoksende litteratur og journalistik, dens populærvidenskabelighed, dens ufolkelige europæisme, vandt mere og mere magt. Og i dens kølvand dukkede den marxistiske socialisme frem. Indre Mission med dens pietisme og vækkelsesiver, dens stærke organisation og det dermed mangeartede arbejde, voksede sig stærkere og stærkere. Og i dens kølvand rykkede ungdomsbevægelsen K.F.U.M. og K.F.U.K. frem, programmæssigt ukonfessionel, men reformert af væsen, af format ikke blot europæisk, men verdensmæssig.

Både det ene og det andet virkede. Dertil kom, at såvel Brandes og hans folk som Indre Mission, ud fra den magtfølelse som medbør gav, lod grundtvigianerne vide, at nu var deres tid omme. Brandes begyndte at holde ligtaler over grundtvigianismen, og fra Indre Mission lød det, at grundtvigianerne var vantro, ingenting udrettede o. s. v.

Og nu grundtvigianismen selv – ja, i den levede der en følelse af at blive distanceret, – det var jo så øjensynligt, at det var de andre strømninger, der var i vælten –. Men hvorfor? Ikke fordi det, grundtvigianerne havde at bringe, ikke mere havde værdi, tværtimod, men fordi indre splittelse, dels forårsaget af politik og andet uvedkommende, dels af påvirk-

ning fra de andre strømninger, hindrede dem i at bruge det.

De ydre og indre forhold krævede, at der »blev taget et arbejde op«, og for at dette kunne ske, måtte der er en samling, det vil efter tidens lejlighed sige en sammenslutning, til.

»Kirkeligt Samfund af 1898« trådte ud i livet gennem en »*opfordring*«, der for den første halvdels vedkommende er dateret »i oktober 1898«, for den sidste halvdels vedkommende »22. november 1898«. I »opfordringen« hedder det: »Ved vennemødet den 8. septbr. d. å. blev det overdraget det grundtvigske præstekonvent i København at fremkomme med et forslag til et ordnet kirkeligt fællesarbejde af vor vennekreds landet over.

Vi overser ingenlunde, at der på mange måder gøres et betydeligt arbejde fra vor side, og at den grundtvigske oplysning på mangfoldige måder er til stede og virker opbyggende i den danske kirke, men vi tror, at mange af vore venner føler sig svækkede i deres arbejde, fordi de ikke tilstrækkelig mærker samfundslivets bærende kraft, og fordi der er adskilligt arbejde, der kunne og burde gøres, men som ikke kan sættes i værk uden den åndelige og materielle støtte, som en mere omfattende og gennemført ordning giver.

Vi foreslår derfor oprettelsen af en forening til kristenlivets og kirkelig oplysnings fremme, kaldet »*Kirkeligt Samfund af 1898*«.«

Hvad ville disse folk, som stiftede »Kirkeligt Samfund«? Hvad var det for fornemmelser, som havde sat dem i gang? Var disse fornemmelser grundløse? – Var det ikke et simpelt retfærdighedskrav, at man fæstede blikket derved, i stedet for at hæfte sig ved i forhold dertil helt uvæsentlige ting som det fremsatte forslags uheldige form, ydre lighed med andre foreteelser indenfor vort kirkelige liv, o. s. v.? Kunne ikke grundfølelsen, hvor ud fra der handledes, være rigtig, selv om handlingen måske gik i forkert retning?

Ingen kan med nogen som helst grund drage i tvivl, at de, som stiftede »Kirkeligt Samfund«, handlede ud af virkelig kærlighed til det grundtvigske syn og den dermed sammenhængende bevægelse og af sorg over, at livet øjensynligt svækkedes i den grundtvigske kreds. – Ak, hvor var de gamle, rige tider! – Der truedes med opløsning fra yderfløje, som under helt fremmed påvirkning drog bort fra centrum til helt

anden side, og den gerning, som den grundtvigske kreds skulle og også alene kunne gøre i folket og i tiden, truede med at gå i stå, ikke just trængt fra anden side, men på grund af manglende sammenhold.

Derfor ville man kalde på alle gode kræfter, kalde til samvirke og samle til midten. Man ville rette en appel til alle Grundtvigs disciple om under vanskelige indre og ydre forhold at sætte kræfterne ind, og man ville skabe en ydre ramme, der muliggjorde en sådan samlet indsats.

Da »Kirkeligt Samfund« blev til, var organisationsvæsenet, der efterhånden blev til en plage og byrde for livet under alle skikkelser, i strålende fremvækst på alle områder. Det var ikke underligt, at man fra grundtvigsk side kunne få den tanke, at det middel *måtte* bruges under tidens vilkår, men det var lige så lidt til at undre sig over, at der var andre, som så derpå med mistillid, ja, som et utilbørligt knæfald for tidens ånd! Det lå så nær at spørge de foreningsdannende, om de kunne have tænkt sig Grundtvig selv og hans nærmeste venner danne en grundtvigsk, kirkelig forening med Grundtvig som formand og nogle af hans nærmeste venner som bestyrelse, en forening med paragraffer og gudelige formål. – De spurgte ville svare, at det kunne de naturligvis ikke, at de ingenlunde nærede tro på, at organisation kunne sammenføje mennesker åndeligt, så lidt som at organisation kunne skabe liv. Det, man ville, var alene under tidens kår at skabe en vis ydre ramme, der lettede samhøriges samarbejde. Kun det. Hverken mere eller mindre ville man gøre ud af organisationen.

Og foreningen ikke blot kom, men kom også til at udrette en hel del af det, der var projekteret i dens program. En hel del arbejde fik den sat i gang. Om det kunne være udført og udført bedre uden den, er det unyttigt at diskutere. Hvad der kom ud af dette arbejde, og om foreningsdannelsen muligvis kvalte spirende menighedsdannelse og anden hjertelig samling i fødselen, er det ligeledes unyttigt at diskutere, da ingen kan vide det.

Siden 1918 har »Kirkeligt Samfund« på mange måder virket kraftigt, med større energi og sikkert også med rigeligere pengemidler end i den første epoke. Det har samlet en hel del arbejde om »Grundtvigs Hus« i København, har ladet afholde

en mængde møder og gudstjenester, forstørret medlemsbladet, udgivet mange bøger, været i virksomhed ved alle slags kirkelige valg, hvor naturligvis en organisation har særlige forudsætninger for at kunne gøre sig gældende.

Men naturligvis har »Kirkeligt Samfund« ikke kunnet hindre en fremadskridende opløsning af grundtvigianismen. Denne opløsning kom indefra, og på den kan der kun rådes bod ved en *indre* fornyelse.

Oplysning

Det, som Grundtvig tilsigtede med sin menneskeligt-folkelige og kristelige forståelse, var *oplysning,* lys over menneskelighed, folkelighed og kristelighed. Det er *virkeligheden* om mennesket og *virkeligheden* om Gud, Grundtvig vil oplyse. – Det er jo langt mere værd end det røde guld at lære Gud og sig selv at kende.

Grundtvig tilsigtede altså ikke at danne en »bevægelse«, en »retning«, et parti, om man vil.

Grundtvig er ingen sværmer, som vil opvække til noget, ingen ved, hvad er, eller frembringe en genoplivelse, der kun kan være blændværk, fordi alene Ånden kan genoplive; han vil simpelthen oplyse, hans »anskuelse« var en oplysning om virkeligheden, intet digterisk og filosofisk.

Derfor er det, han siger, at vi må »besinde os ej alene på forskellen mellem kristendom og bibeltro, men også mellem kristen tro og kristen anskuelse, og skønt man synes langt fra det, er forskellen dog både så klar og så vigtig, at erkendelsen må være nær«. (Afsnittet Universal-historisk Vidskab i Nordens Mytologi 1832).

Men en ny og bedre oplysning er ikke blot en bydende nødvendighed, *fordi* den gængse er utilstrækkelig, *men også fordi* vi er nået frem til en forstandstid, hvori oplysningen betyder noget helt andet end i en fantasi- eller følelsestid.

Derfor må det ikke blot understreges, at det, Grundtvig ville med sin kirkelige og folkelige anskuelse, var oplysning, og at en sådan oplysning var meget tiltrængt, fordi den gængse oplysning var aldeles utilstrækkelig, men *tillige,* at *de historiske forhold nu gjorde en sand oplysning langt mere nødvendig end tidligere.*

Vi må her have for øje Grundtvigs opfattelse, at da vi nu er inde i en forstandstid, hvor eftertanke og selvbesindelse hersker helt anderledes end tidligere, så bliver skolen derfor en helt anderledes vigtig sag end før, ja, »nytidens« hovedopgave må være skabelsen af den rette skole.

Kampen imellem tro og vantro ophæves naturligvis aldrig, hverken for den enkelte, for en tid eller for et folk, det kan den ikke og skal heller ikke, det er ikke derfor, at der skal lys over det menneskeligt-folkelige og det kristelige, men netop jo bedre oplysning, desto ærligere møde.

Når Grundtvig ville lys over både det ene og det andet, var det netop for, at mødet, der måtte medføre personlig afgørelse, kunne finde sted på ærlig og sand måde.

Endelig skal det også understreges, at når Grundtvig tænkte på, hvorledes den menneskeligt-folkelige og kristelige oplysning kunne fremmes, da anså han det for givet, at en fremgang kun kunne ske, *når begge »holdt trit« med hinanden,* og tillige, at *han anså det for Nordens opgave at skabe en sådan oplysning.*

Hverken mere eller mindre.

Allerede umiddelbart efter sin menneskeligt-folkelige og kristelige opvågnen havde Grundtvig en levende følelse af, at en menneskelig og folkelig fornyelse kun kunne ske ved hjælp af kristelig fornyelse, hvorfor han *også* for folkelivets skyld følte sig kaldet til at tage en kristelig opvækkergerning op. Det var jo kaldet til reformator, der førte ham ind i krisen 1810 (Kirke-Spejl XXXVI). Men som kristelig opvækker fik han hurtigt en lige så levende følelse af, at en kristelig fornyelse forudsatte en levende folkelighed, hvorfor han stræbte at vække den folkelighed, der var »næsten lige så død og magtesløs som kristendommen«. (Kirke-Spejl XXXVII). Derfor gav han sig i kast med fordanskningen af Saxo og Snorre og andet, der syntes ham tjenligt til for den folkelige opvækkelses skyld at stille samtiden ansigt til ansigt med.

Men denne følelse klaredes efterhånden for ham til klar forståelse og overbevisning.

Det er denne forståelse, der bærer al hans tanke om nødvendigheden af en virkelig folkelig og kirkelig oplysning.

Men han følte altså tillige, at selve dette oplysningsværk kun kunne lykkes, når den folkelige og kristelige oplysning »holdt trit« med hinanden. Thi på den ene side var jo efter hans opfattelse den »mosaisk-kristelige« forståelse, ganske bortset fra, om man ville anse den for naturlig fremvokset eller åbenbaret, den højeste og dybeste opfattelse af menneske og folkeliv, og på den anden side måtte kristendom, der

ikke er en død lære, men et levende ord, der gror, leve i det menneskelige og folkelige, låne folkenes modersmål og tilbyde sig til fri modtagelse hos dem, der følte hjertelig trang til ordet. Derfor måtte kristendommen for sin egen skyld stræbe at udvikle det menneskelige og folkelige, hvor det lå i dvale, vække det, og hvor det så at sige fattedes, stræbe at genskabe det. (Indl. til Kristenhedens Syvstjerne).

Naturligvis var oplysningen af det menneskelige, helt uden hensyn til betydningen for det kristelige, af værdi både for det borgerlige og folkelige livs trivsel, ligesom det kristelige, efter Grundtvigs mening, rent historisk havde bevist sin gavnlige indflydelse på stats- og folkeliv, så kun dårer kunne nægte denne gavnlige indflydelse, og selv ikke-troende måtte være interesserede i en sådan menneskelig-folkelig og kristelig oplysning, som Grundtvig ønskede.

Men som kristen mand måtte Grundtvig, både først og sidst, se opgaven under en højere, under evighedens synsvinkel.

Så troede og håbede Grundtvig da, at det var Nordens og den nordiske folkemenigheds opgave at skabe en sådan folkelig og kristelig oplysning. Når der nu, under tidens mærkelige kår, tales om Nordens opgave som at værne om en bestemt *kultur,* så ligger en sådan tale ikke i Grundtvigs linie.

Det var så lige til, at talen om det levende Ord af Herrens egen mund måtte falde alle dem for brystet, der sad fast i almindelig protestantisk tankegang, at Bibelen er det egentlige Gudsord, eller at det i al fald er i Bibelen, at det åbenbarede Gudsord er at opsøge, det Ord, som både skal sige os, hvad kristendom er, og da i grunden også skænke os den. Fra den side forstod man den gang ikke, hvad der mentes med det levende Ord af Herrens egen mund. Og man forstår det ikke indtil denne dag. Kun dette forstod man, at her var noget, som var uforligeligt med ens eget syn.

Men det viste sig også, at særdeles mange af dem, der følte sig som Grundtvigs disciple, dels havde nemmet grumme lidt af Grundtvigs syn på Ordet og derfor lagde noget helt urigtigt ind i den »mageløse opdagelse«, og dels havde meget ondt ved at slippe det overleverede protestantiske syn, så de stadig ville forene det uforenelige, altså både blæse og have mel i munden. Og meget ofte forstod man det således, at hele sagen

var, at trosordet nu fik den plads, som Bibelen før havde haft, hvorefter Søren Kierkegaards betragtninger unægtelig ville slå til, at det hele, der var opnået, til sidst bestod i, at en ny »indledningsvidenskab« skulle sættes i stedet for den gamle.

Skulle under sådanne forhold Grundtvigs formaning i »Kristenhedens Syvstjerne« til at holde Ordet fast i Herrens mund – trods alle fristerens kunster og kneb, også deriblandt løfet om at ville forgude Ordet, når det blot kom ud af Herrens mund –, virkelig efterkommes, måtte det ske under stærke indre brydninger.

Det var ikke mindre ligetil, at de, som havde et individualistisk-liberalt frihedssyn til sidst slet ikke fattede Grundtvigs frihedsbegreb. Disse folk, som efter Grundtvigs mening havde et *italiensk* eller *fransk* begreb om frihed, nærede overtro på *Friheds-gudinden* og ikke vidste at respektere andre skranker end dem, man klogeligt sætter sig selv, kunne nok bifalde, når Grundtvig gjorde frihed til vort løsen i nord og kunne med glæde istemme »Frihed for Loke så vel som for Thor« – og har citeret dette ord til overflod indtil denne dag, –, når de blot måtte løsrive det fra sammenhængen, hvori det står, og gøre det til liberalt slagord, blot de måtte se bort fra Grundtvigs tale om *menneske*livet i lænker, som skal løses, og *vilddyre*livet i skranker, som skal forstærkes, fra talen om, hvor latterligt det er at opofre den til livets tarv nødvendige orden for lovløs frihed eller at opofre den til livets tarv nødvendige frihed for livløs orden, da det netop gælder om at lade frihed og orden samvirke til fælles bedste. Thi »dette at »frihed og orden«, som i et tugt- og rasphus er uforenelige, derimod i et borgerligt selskab til alles bedste ikke blot kan enes, men bliver kun ved foreningen ret frugtbare for menneskelivet, det er vistnok en mørk tale for os, sålænge vi har et *italiensk* eller *fransk* begreb om *fri*hed og et *romersk* eller *tysk* om orden; thi hint svarer kun til soldater-friheden i en stormet stad og dette til soldater-ordenen ved en hoved-mønstring, som åbenbart udelukker hinanden.«[92]

Liberale så vel som Grundtvig sagde »frihed«, men forstod til sidst noget helt forskelligt derved. De gik ud fra ganske forskellige udgangspunkter, gav helt modsatte begrundelser for frihedens nødvendighed og gav derfor også frihedsbegrebet vidt forskelligt indhold.

Men det viste sig også, at mange af grundtvigianerne havde meget ondt ved at fatte Grundtvigs frihedssyn. De sagde måske ikke ligefrem nej, når han talte om den himmelvide forskel, »der er mellem kroppens frihed, som altid gør skade, og Åndens, som altid gør gavn«. Men de var alligevel bange for den ubegrænsede frihed i Åndens verden. De så ikke forskellen på det grundtvigske og det liberale syn. Derfor blev mange liberale og mange andre anti-liberale.

Her var det altså også naturligt, at der i en tid, da kirkepolitiske og borgerligpolitiske kampe hørte til dagens orden, opstod heftige indre brydninger blandt grundtvigianerne.

Men vender vi os nu derfra til det grundtvigske oplysningsarbejde, så møder vi her det mærkelige, at de indre brydninger kun er svage, hvad sagen selv angår. Det gik her ikke på livet løs, som når det gjaldt forståelsen af Ordet og friheden.

Det grundtvigske oplysningsarbejdes historie er ganske vist bevæget nok, fuld af megen uro og kamp.

Det grundtvigske dannelses- og oplysningsideal var en udfordring til den latinske og tyske dannelse, der var den herskende. Grundtvig selv havde jo talt meget hårde ord imod »den sorte skole«, »dødbideriet«, »døgnets skolefart til gravens mulm et væddeløb med døden«, og spået, at nytidens stordåd skulle være den at knække riset i de latinske skolemestres hånd. Og disciplene gik trolig i mesterens fodspor.

Men ikke blot dette. Hele tidens oplysningsiver fra Bjørnbaks i Viby til J.P.Jacobsens »Lys over Landet, det er det, vi vil« måtte den grundtvigske oplysning undsige.

Det vakte naturligvis modsigelse og fremkaldte modangreb. Der blev i flæng vrænget ad den grundtvigske »bragesnak« og de forskellige øjensynlige unoder, der trivedes her som i enhver »bevægelse«. Det var ikke blot på Århusegnen, der stod hårde slag, men der rejstes fra først af næppe nogen højskole eller friskole, uden at vandene rørtes. Det kunne umuligt gå stille af, hvor der kæmpedes om så forskellige livssyns- og dannelsesidealer, som tilfældet var. Det var jo til sidst en dyst om børnenes og ungdommens sind.

Sådan udadtil. Men indbyrdes stredes de grundtvigske skolefolk også tappert.

Hele sagen var dog til syvende og sidst: at fastholde og

levendegøre det menneskeligt-folkelige grundsyn, der var den grundtvigske skoles klenodie og egentlige grundværdi. Det var alene deri, den havde sin styrke og berettigelse. Mistede den dette klenodie, mistede den med det samme livet. Og her kneb det. Som tiden gik, stedse mere.

Den tiltagende tale om at komme i flugt med tidens tanker, om forståelse af tidens problemer og nød, om nødvendigheden af flere fag, om mere studium, mere læsning, og hvad det nu var, der førtes frem, havde drejningen fra folkelig i humanistisk retning til undergrund.

Ingen, som forstod Grundtvigs tanke om menneskelig-folkelig livsoplysning, kunne hitte på at forlange, at højskolen skulle være en slags kristelig menighedsskole, hverken direkte eller indirekte. – Blev det forlangt, var det af folk, som ikke forstod Grundtvigs syn på det menneskeligt-folkelige og forholdet imellem kristendom og det menneskelige og folkelige. – Nej, højskolen skulle være menneskelig og folkelig, den skulle *oplyse* det menneskelige og folkelige og *forkynde* menneskeligt og folkeligt. Det var dens eneste, men såre høje opgave.

Men noget andet var, om dette var muligt, når forbindelsen med det »kristelige centrum« tyndsledes og brast.

Rent teoretisk kunne spørgsmålet vel sagtens besvares med et ja. – Men praktisk? Det var jo ikke blot sådan, at i tusind år var kristendom vævet sammen med dansk folkeliv, havde været med til at forme vort sprog og vort folkeliv. Men mere dette: kunne det menneskelige og folkelige opfattes dybt nok, herligt og forfærdeligt nok, uden på kristen grund? Forlod man den kristne grund, ville man da ikke med det samme være ude på humanistisk grund? Grundtvigs syn på det menneskelige og folkelige var jo uadskilleligt forbundet med hans kirkelige syn, og han anså en fremgang såvel i kristelig som i folkelig oplysning for umulig, uden at de holdt trit med hinanden.

Det var en menneskelig-folkelig oplysning, det gjaldt om i højskolen.

Spørgsmålet var, om en sådan oplysning ikke måtte være i pagt med kristendommen, der efter sit væsen aldrig hverken kunne eller ville krænke det menneskelige og folkelige, men netop frelse det, og derfor måtte forsage humanismen, der

netop efter sit væsen er en krænkelse af det menneskelige og folkelige, den store fornægter af al sand menneskelighed og folkelighed.

Men nu var virkeligheden, at højskolen var i drejning henimod forbund og pagt med humanismen – denne udtalelse naturligvis taget med det forbehold, at den gælder den *almindelige* udvikling alene, eftersom højskolen jo ikke hverken var eller er nogen aldeles ensartet størrelse.

Og her står vi da ved det mærkelige, at drejningen gik for sig under forholdsvis ro. Det var om alt andet, bølgerne gik højt, ikke om *sagen selv.* Ja, så stille var det hele forløbet, at da der endelig langt om længe blev peget på kursændringen, blev mange både forbavsede og fornærmede. Angreb udefra kunne dog høres – de var ganske vist efterhånden blevet både sjældnere og mere lavmælte, oftest ombyttede med anerkendelse –, men angreb indefra følte s som en urimelighed.

Nu må det imidlertid ikke forstås således, at der ikke fra de grundtvigske oplysningsfolks side ærligt blev gjort forsøg på at holde den folkelige kurs.

Der blev talt mangfoldigt om højskolens væsen og opgave, dens stilling i tiden o. s. v.

Der blev også advaret imod de skær, der var synlige, i al fald så snart der var en smule uroligt vejr.

Og nu var det udmærket med alle sådanne afvisninger. Men undervandsskæret var dog langt den alvorligste, ja i virkeligheden den eneste fare. Og dette undervandsskær var den *humanistiske* menneske- og livsforståelse, hin humanisme, hvis inderste væsen var den naive tyrkertro på den menneskelige selvtilstrækkelighed i fornøden forbindelse med oplysning, udvikling og frigørelse af alle de iboende evner, anlæg og muligheder, og hvis konsekvenser var en ivrig individualistisk personlighedsdyrkelse, en lige så ivrig hævdelse af en individualistisk, det vil sige, liberal frihedsforståelse og en religiøs tilbedelse af *udvikling* og *fremskridt.*

Suget omkring undervandsskæret var ikke så meget den gamle, tørre »oplysningsmand«, som romantikerne havde lært villige tilhørere at spotte – han fortsatte sin gerning andet steds end just i højskolens sale –, nej, det var en Rousseau, der romantisk dyrkede udfoldelsen af det *naturlige.* Denne udfoldelse af det naturlige var det, der skulle sættes i

gang. At udvikle, frigøre, ganske særlig *selvstændiggøre* personligheden, det vil sige individet, er målet. Dette individ skal lære *selv* at vælge, derfor *personligt* at stilles ind i og overfor modsætningerne og derved blive en i sandhed dygtig problemløser.

Det *folkelige* i grundtvigsk forstand blev mange en ufattelig glose, hvorfor man ganske naturligt gav sig i lag med mere forståelige ting som – ved siden af de reale fag – »tidens brændende spørgsmål«, problemerne østens og vestens, krigens og fredens, de politiske, sociale, religiøse, videnskabelige, krisens, moralens og umoralens o. s. v. Der kan her henvises til, hvilke emner der nu behandles ved efterårsmøder og foredragsmøder, og hvad der ganske væsentlig kommer frem i »Højskolebladet«. Og kan højskolefolkene løse eller give et væsentligt, ja, blot et ringe bidrag til problemernes løsning, gør de til visse en god gerning. Men hele livet er nu engang ikke problemer, det væsentligste og dybeste er det ikke, det kan man slet ikke forholde sig problematisk til. Og livsoplysning i grundtvigsk forstand skulle netop forholde sig til dette uproblematiske og anse det problematiske for uvæsentligt i den henseende.

Der ligger i det her påpegede ingen påstand om, at et sådant arbejde med reale fag og oplysning om problemerne ikke kan være værdifuldt. Ingenlunde. Det skal lige så lidt nægtes her, som når talen er om den oplysning, Bjørnbak arbejdede for, universitetsforeningens, studentersamfundets eller andre organers populære oplysningsarbejde.

Det er kun om at gøre at fremhæve sporskiftets eller drejningens kendsgerning. At kursen fra det folkelige ind på tidsspørgsmålenes vande, set fra et grundtvigsk synspunkt, er en sejlads fra dybere ind på fladere vande, siger sig selv.

Spørger vi nu om årsagerne til denne – almindelige – drejning om i humanismens hjørne, må det siges, at de – i al fald delvis – er lette at få øje på.

Her gælder iøvrigt det ord, at mange bække små gør en stor å. En lang række årsager, der hver for sig kan synes ubetydelige nok, virkede i samme retning og blev således en stor magt. Og bagved dem lå tidens stærkeste strømning: humanismen. Fra den udgik de, og til den vendte de tilbage.

Bjørnson er et meget lærerigt exempel på, hvorledes det

kunne og vel måtte gå, når ikke rodfæstede grundtvigianere fik deres båd ud i den humanistiske strømning, der jo nu engang var *tidens* stærkeste strømning.

Nu havde den antaget navn af *realisme*. I bund og grund var det den samme strøm, som løb ned gennem det 19. århundrede under navnene: oplysning, rationalisme, romantik og nu realisme. Det var kun farvespillet på overfladen, der var forskellig. Som *realisme* skyllede den nu frem med krav på at være ganske særlig virkelighedshævder og virkelighedsforkynder og skyllede ud i tiden og ud over folket en flom af litteratur, journalistik, kunst, populærvidenskab o. s. v., som skulle oplyse om *virkeligheden*. Den hævdede en grænseløs individualisme. Her blev »friheden« og »det personlige« dyrket hensynsløst. Her blev jeget dyrket til det yderste. Det er rigtigt, som der er sagt, at egoisme er unatur, sygdom og sygdomsvækkende, et forfalds- og sygdomstegn. Og som der i forbindelse dermed videre er sagt: »Også personlighedskultur er ofte kun egoisme med åndelige og derfor mere raffinerede midler.«[93] Ofte? Hvornår? Altid, når individuelt og personligt gøres til ét. Den individualistiske friheds- og personlighedskultur er sand friheds og sand personligheds værste fjende.[94]

Og ingen i tiden kunne undgå at få sin båd ud i strømmen. Allermindst højskolens folk.

Således er det forståeligt, at drejningen, som fra først af foregår meget langsomt, ind i det 20. århundrede foregår med rivende hast. Betegnende er det, at en meget stor part af krigs- og efterkrigstidens grundtvigske oplysningsfolk ganske på linie med tidens øvrige idealisme fik travlt med at bringe verden i lave ved hjælp af de almindelige humanistiske idealer. Disse havde ganske vist ikke gjort fyldest i første omgang. Men hvorfor? Fordi de ikke var skruet højt nok op. Skru altså videre!

Ved »det femte forhandlingsmøde af højskolens og landbrugsskolens lærere og lærerinder« 1904 kunne formanden *Alfred Povlsen* i sin velkomsttale endnu sige: »Det samlende, forbindende kan ikke udtrykkes derved, at vi nævner vort lands navn, ikke det nationale eller det folkelige, ikke heller det sociale, eller nogen af disse små sole –. Men det er solenes sol fra Bethlehem: den kristne tro. Det er den, der skal give

rummeligheden og enigheden iblandt os, så det, der skiller, aldrig må føles således, at den sprænger venskabsbåndene.«[95]

Man sammenligne hermed stillingen nu.

Jeg tænker ingenlunde på at dømme om, hvorvidt den grundtvigske skoles mænd har et ringere forhold til menigheden nu end da.

Men da faldt det naturligt at tale, som det skete.

Det gør det ikke nu. Og det ikke, fordi man bedre forstår, at den grundtvigske højskoles oplysning skal være *folkelig* og ikke kirkelig. Ingenlunde. Nej, det er alene, fordi humanismen virkede. Ikke folkeliggørelse, men humanisering ligger bagved. Samuel skal sige Saul, hvor kvierne er, men ikke, hvad der bor i ham.

Tilbageblik og fremsyn

Når Grundtvigs kristelige syn skal omhandles, kan vi godt begynde med de tidligere anførte ord: »*Kristendom vi for intet få, det er den pure lykke*«. Og vi kan sætte en meget tyk streg under ordene.

Uden Kristus kan vi *intet,* med ham *alt.* Ingen kan nogensinde uden Kristus se Faderen. Det er netop faldets virkning, at Gud er blevet borte for os. Men den, der har set Sønnen, har også set Faderen.

Med Jesus Kristus er *alt* os givet.

Netop *givet.*

»Thi kristendom vi for intet få«.

Der er ikke et gran af kristendom, som ikke helt og fuldt og udelt er nåde.

Vi har ikke givet noget først, så Gud skulle give os igen. Vi har intet fortjent og skal heller intet fortjene, så vi dog efterhånden skulle nå til at afbetale lidt på gælden.

I Gudsordets verden er vi også *helt* inde i nådens verden. Kristendom er helt Guds gave, den pure lykke.

Kristus, det levende Gudsord, er os givet for intet. Den eneste del, vi har i Ordets komme, er, at Ordet *kunne* komme til os og tage bolig iblandt os. Kristus *kunne* blive menneske, gøre *vort* ord til *sit,* og *sit* til *vort.* Gudsordet *kunne* blive kød, Ordet blive menneskeligt og folkeligt. Der skulle ikke skabes et nyt tungemål, for at Herren kunne tale. Og på Ordets vej gennem verden lånte det tungemål. Kristendom blev altid folkelig og måtte blive det, Ånden kunne altid nøjes med at bruge folkets mål.

Der er noget forargeligt ved sandheden og nåden, ved dette lys og den kærlighed i Jesus, der slår streg over vort jeg.

Derfor er det ikke underligt heller, at mennesker stedse kviede sig ved at modtage Jesus Kristus, heller ikke at kulturmennesket af i dag gør det.

Nej, det forstemmende er, at »guldbægeret med den skum-

mende vin« fra påskemorgen og pinsedagen tog vi, der ville være disciple, og gjorde til vand i et blikkrus. Vi var ypperlige til at tilpasse efter »vort eget behov«. Aldrig så snart raktes bægeret os, før vi tog og gjorde det til genstand for forringelse, forvanskning, ødelæggelse, tilhuggede og tillempede efter *vort* sind og vort selviske forgodtbefindende. Og forringelsen *lykkedes altid.* Herrens ord og gerninger blev taget ud af Guds hænder og gjort til vore hænders værk, kom helt i vor magt.

Pinsemorgen, som gør Herrens ord og gerninger levende i menneskers hjerter og mund, er aldrig så snart forbi, før forvandlingsarbejdet, så vi kan få magten over Ordet og ikke det over os, er i gang og *skrider* frem. Vi kan gå ind i kirkehistorien hvor som helst, og vi får ødelæggelsens vederstyggelighed på det hellige sted for øje og dens held slået fast.

Indenfor jødisk folkemenighed var hovedfaren den, at kristendom skulle gøres til en ny jødisk lov.

På græsk grund overvandt, trods Paulus' advarsel, den menneskelige visdom Guds visdom, og den menneskelige styrke blev stærkere end »Guds svaghed«. (Se 1. Kor. 1 og 2). Det levende Gudsord blev kapslet ind i skrift og bogstaver. Ånden bandlyst af den græske fornuft, kristendom i det hele gjort til filosofi og lære, helt beroende på dogmatiske formler, lærebygninger og alskens filosofiske spekulationer. Det levende Gudsord ved dåben afløst af en dogmatisk lærebekendelse, helt et ord dannet af mennesketanker og derfor i menneskemund alene; menigheden omformet til en institution, der stivnede i ortodoxi, med mange slags tilsætninger i form af skikke, billeder o. s. v. På mange måder en dæmper på og kvæler af sundt menneskeligt og folkeligt liv i stedet for en genføder og fornyer. Hele den græske ortodoxi groede op af kampen mod forsøget på at gøre kristendommen til en ny hedensk filosofi, men blev selv derunder til en kristen filosofi. Græsk sind fik kristendom behageligt tillempet efter dets egen art. Man fik Ordet i sin egen hånd.

Hvad da i den romerske verden? Gik det bedre dér?

Rent verdenshistorisk set er skabelsen af romerkirken en vældig præstation. Romerkejseren Augustus, omsat til biskop og Kristi stedfortræder. Alt, hvad Rom havde haft, flyttet over i Kirken, romersindet med dets herskertalent, glubsk-

heden på at styre og råde over hele verden, juristeriet, embedsværket, institutionsvæsnet, centralisationen. Det var et mesterværk. Det gamle Rom begyndte ude i de ubeboelige moser og bredte derfra herredømmet over al verden. Men historien gentog sig. Derude i sumpene, som nederlag og forrådnelse havde skabt i den døende oldtid, rejste sig det nye Rom og bredte *sit* herredømme ud over al verden.

Men det var – kristeligt – at gøre vin til vand at sætte denne verdslige kirkefyrste, stedse benyttende sig af verdslige midler, i Kristi sted og kalde ham menighedens styrer, en mand, som ved indvielsens hemmelighed havde magten over Ordet, Ånden, menigheden og frelsen. Efter tidens lejlighed måske nok verdsligt en meget nyttig mand, men ak, hvor blev det levende Gudsord, Ånden og menigheden?

Og hvad blev »reformationen« til? Viljen var god. Både Luther, Zwingli og Calvin så vel som deres medhjælpere og virkelige tilhængere, ville *reformere,* ville give vor Herre æren og lade, hvad hans er, komme til sin ret. Kniven skal bruges til at skære alt vort tilføjede hedenskab i form af religion, idealisme, selvdyrkelse bort, så *evangeliets* lys kunne skinne klart.

Men hvad blev det til? Jo, de fik held til at rette misbrug, skære *noget bort,* der skulle bort, men også derunder til at skære så dybt eller forkert, at de sårede det helligste; også held til at drage *noget* frem, som var skubbet i krogen, særlig det, at kristendom alene er Guds Ord til os og med det Ord frelsen, der helt er af nåde. Men det, der var godt begyndt, blev ikke ført videre til virkelig erkendelse af Ordet og menigheden, men fordunklet af den følgende historie. Calvin lavede en ny tvangs-gudsstat eller kirkestat i Genève og »indførte« Davids salmebog i kirkerne eller templerne, som han truede med at omdanne kirkerne til, – hvor man ved overværelse af reformerte gudstjenester kan mærke, at dette sidste svier til gudstjenesten den dag i dag –. Det lutherske blev til nye fyrste- eller statskirker, man gjorde bekendelsesskrifter, født ud af dogmatiske kampe, til både kirkelige og borgerlige love, man hævdede i teorien det almindelige præstedømme, men gjorde kirken lige så meget som før til præsternes anstalt; nu var de kun ikke pavens befuldmægtigede, men indviede »forkyndere« og bibelfortolkere; den dæmrende

menighedsforståelse fik ingen mulighed for at komme til udtryk; skriften og den med Skriften af de beskikkede præster frembårne forkyndelse blev gjort til Guds Ord, gudstjenesterne til religionstimer eller fromhedstjeneste; kristendom blev mere og mere gjort til religion, og da igen til bogreligion. Snart var dødt lærdomsvæsen i højsædet, snart pietistisk fromhedsvæsen, så rationalisme, så noget andet, om og om igen. Kirkesamfund efter kirkesamfund skilte sig ud, så snart det var borgerligt tilladt. Kulde, tørhed og tomhed i kirkerne, præste- og prædikantanstrengelse for at få nogen i dem, blev det almindelige; verdslighed, hedenskab og gudløshed fik let ved at brede sig, trods alt det officielle kirkevæsen med almindelig dåb, konfirmation, statsstøtte og alt andet. Og så talte man sort om Ordet og Kirken.

Vin blev gjort om til vand, guldbægeret til blikkrus.

I »Den kristelige Børnelærdom« (stykke 20) skriver Grundtvig under overskriften: Hænderne og røsten i Rom og Jerusalem. Det begynder således: »*Røsten er Jakobs,* men *hænderne er Esaus.*«

Med dette ord udtrykte den gamle Isak åbenbart en langt dybere sandhed, end man hidtil havde fundet deri, og sagtens dybere, end han selv vidste, skønt det er klart, at dersom han virkelig lod sig skuffe af hænderne, var det, fordi han ligesom Esau, som romerne og som alle verdensfolkene, troede »hænderne« bedre end »røsten«.

Grundtvig anskuer historien som en kamp mellem »hænderne« og »røsten«, det er: en kamp mellem tro på Ånden og tro på det håndgribelige, idet Rom er »hænderne«s symbol og Jerusalem »røsten«s. Grundtvig vil selvfølgelig ikke, at man skal stole på »røsten« inden for »hænderne«s naturlige område, men »hænderne« kræver altid retten for sig dér, hvor kun »røsten« er at stole på. Men så snart vi kommer til det egentlige i menneskelivet, må vi give os røsten i vold, ellers bliver vi narret, som Isak blev det. Der bliver derfor bestandig en kamp mellem »hænderne« og »røsten« her i verden.

– – –

Det har undret mig, at nogen har kunnet tage mig det fortrydeligt op, at jeg har søgt at vise *bevægelsens* forløb *i forhold til og ud fra synet* og tillige at påvise, hvorledes og

hvor forholdene tit blev – og måtte blive – arbejderne på arbejdsmarken for stærke. Alle skulle dog synes at måtte være interesserede i at få vist, hvor det kneb, for om muligt at få kursen rettet. Men iøvrigt først og sidst for at få *synet klaret,* at det ikke skal udviskes under mødet og brydningerne med tidens mangfoldige strømninger. Thi er synet ikke en *opfindelse,* men en *opdagelse, lys over virkeligheden,* da gælder det fremfor alt om at holde det fast.

Er fremsættelsen af selve synet det første og virkeliggørelsen det næste, er fastholdelsen af synet det tredie. Thi er synet borte, er alt sat over styr, men er det i behold, er trods alle tabte slag nye at vinde.

Det forstod Grundtvig nok, hvorfor han også så indtrængende bad sine venner om at holde synet fast, trods alle fristelser til at slippe det (se Kristenhedens Syvstjerne. Den nordiske Menighed).

Men naturligvis var intet tåbeligere end at ville holde synet fast for dets egen skyld. Det gælder i dag – så vel som nogensinde – grundtvigianisme, Indre Mission, barthianisme, lutherdom, protestantisme, det gælder liberalisme eller socialisme, det gælder kristendom og menneskelighed.

Netop derfor gælder det om at få en sandere forståelse af kristendom og menneskelighed end den, vi tog i arv fra protestantismen. Og alene derfor skal Grundtvigs syn holdes fast og føres frem.

Der er gået over hundrede år, siden Grundtvig gjorde sin »mageløse opdagelse«, hvorved han fik lys over Herrens gerninger med det levende Gudsord, over Gudsordet og Gudsordets liv i menigheden og i alle dens lemmer, og i uløselig sammenhæng dermed også lys over kirkelig frihed som en livsbetingelse for Ordets vækst, som åndelig frihed for alt åndsliv og oplysningen om og opdragelsen af det sandt menneskeligt-folkelige som en grundbetingelse for Ordets modtagelse.

»Opdagelsen«, og hvad dermed stod i forbindelse, fyldte ham selv med en fast tro på og et levende håb om, at dermed var gjort en begyndelse til et nyt »kæmpeskridt« på lysets og livets vej. Thi nu skulle *den* forvirring spredes, der herskede med hensyn til forholdet mellem Herrens eget Ord til os og alle menneskeord af hvad art de måtte være, mellem Ordet

fra Gud og Ordet om Gud, mellem det levende Ord og ethvert skrevet ord, mellem livet og læren, menigheden og skolen, mellem menigheden og kirkesamfundene, mellem kristenlivet i tro, håb og kærlighed og det naturlige menneskeliv og folkeliv og dets tro, håb og kærlighed. Han gjorde sig ingen illusioner om, at fremskridtet skulle gøres med rivende hast eller sejren vindes omgående. Han vidste alt for godt, at dertil var både den herskende gruelige forvirring for stor og fordommene for indgroede. Det eneste, han var sikker på, var at der var faldet lys over virkeligheden, og før eller senere ville derfor hans »søndagssyn« virkeliggøres.

Men »opdagelsen« og hvad der stod i forbindelse med den, virkede også en kirkelig strømning med et ejendommeligt præg, en levende lovsang og menighedsfølelse, en kamp for kirkelig frihed, der satte mærkbare spor på den stats- eller folkekirkelige ordning, og en egen menneskelig og folkelig oplysning, der stod i skarp modsætning til den humanistiske dannelse i alle dens højere og lavere former.

At denne strømning både dybt og mærkeligt prægede det danske kirke- og folkeliv, kan ingen nægte. At det derigennem fik et helt anderledes selvstændigt præg end tidligere, må alle indrømme.

Spørgsmålet er, om ikke det nu er på tide at føre det grundtvigske syn frem i al skarphed, ikke tale om lyst eller opfordring til at trække en gammel traver af stald, men alene til at gøre opmærksom på, at det grundtvigske syn i al fald er noget mere: et storslået kristeligt livssyn, der kirkehistorisk set står ganske selvstændigt overfor både katolicisme og protestantisme.

Kristne skulle aldrig kunne blive uenige om, at det er alene i Jesus Kristus selv, livet er. Ikke i anskuelser, lærdomme og meninger. Det er alene troen på Jesus Kristus og hans Ord, der er en livssag. Aldrig dette eller hint syn. Den kristelige virkelighed er Jesus Kristus, givet af Gud og givende Gud til os, og så vor troende modtagelse. At lægge tyngdepunktet i egne anskuelser og meninger er at rykke fra virkeligheden ind i skinnets verden.

Nu er det en kendt sag, at Grundtvig stedse blev beskyldt for at drive afguderi med sin kirkelige anskuelse, men at han også der overfor på det heftigste hævdede, at han aldrig

havde tænkt på noget så fortvivlet og tåbeligt som det at ville gøre »anskuelsen« til en ny trosartikel eller sætte grundtvigianisme i kristendoms sted, således, at hvis man for alvor skulle være det ene, måtte man også være det andet. Og er beskyldningen senere blevet gentaget overfor hans disciple – og det hændte og hænder fremdeles af og til – er den altid blevet afvist som tåbelighed, der ingensteds har hjemme uden i anklagerens fantasi.

Nej, det hele drejede sig om den kendsgerning, at livet og lyset er tvillinger, så at selv om der *kan* leves i tusmørke, og livet kan overleve mørketider, som det kan overleve kuldetider, trænges der altid til lys over livet, over dets kilder og dets kår.

Den »kirkelige anskuelse« var et sådant lys. Hverken mere eller mindre. Aldeles ikke en del af livet, en ny trosartikel eller en anden salighedssag.

Spørgsmålet er alene, om lyset falder klarest fra studerekamrene, hvor det skal hentes op fra bogens blade, eller fra koret, hvor menigheden samler sig om livets kilder i dåb og nadver i tro på, at det er den *levende* Herre, som selv er både livet og lyset. Er det inde fra livets inderste helligdom eller ude fra afledede egne, lyset kommer? Ja, bedre månelys end bælgmørke. Men der er dog kun dag, når solen er oppe.

Skulle det da være urimeligt at pege på det grundtvigske ord- og kirkesyn og i forbindelse dermed på den grundtvigske forståelse af frihed og menneskelighed?

Naturligvis – en humanistisk forvrænget grundtvigianisme er der nu lige så lidt brug for som humanismen selv. En grundtvigsk teologi, der med fingre vil tage på livets Ord, lige så lidt.

Men lyset over det levende Gudsord i Herrens mund og menighedens hjerte? Var der nogensinde mere brug for det end nu?

Det er da i al fald for tidligt at råbe »urimeligt!«, så længe man intet ved om det syn, og hvad det betyder.

Har katolicismen ret i *sit* udgangspunkt: Embedet med ordinationen som sylden under Herrens hus, hvor veg den da ud af spor? Hvor greb den fejl? Det var det rart at få at vide.

Og har protestantismen ret i *sit* udgangspunkt: Skriften som syld under huset, hvor tog så Søren Kierkegaard fejl i sin

tale om Ny Testamentes kristendom? Det var også rart at få at vide, hvor *han* veg ud af spor imellem udgangspunkt og slutresultat. Men er der en menighed med genfødelse og fornyelse her i verden, hvorledes da undgå at give Grundtvig ret? Har han ret i dette udgangspunkt, så har han også ret i sit syn.

Jeg føler ingenlunde trang til at lægge mindekrans på dets grav, men til at plante forårsblomst.

Noter og henvisninger

1. Grundtvig: Kirke-Spejl. Udv. Skrifter ved Begtrup 10. 1909. S. 9f.
2. Edv. Lehmann: Grundtvig. 1929. S. 172f.
3. Jfr. J. Oskar Andersen: »Om Kirkens Gienmæle« 1825 i Dansk Kirkeliv 1925. S. 194.
4. Grundtvig: Kirke-Spejl. Udv. Skrifter ved Begtrup 10. 1909. S. 345f.
5. Sammest. S. 353.
6. Grundtvig: »Jesus! hvor er du dog henne?«
7. Edv. Lehmann: Grundtvig. 1929. S. 161f.
8. Hammerich: Den kristnes Kirkes Historie. 1891. S. 244f. Fr. Nielsen: Kirkehistorie 2. 1908. S. 482f., 605f.
9. H. Holmquist: Kirkehistorie 2. 1927. S. 510.
10. Fr. Nielsen: Haandbog i Kirkens Historie 1. 1893. S. 248f.
11. Jfr. især Grundtvigs fortale til »Kristenhedens Syvstjerne« og selve digtet.
12. Grundtvig: Indledning til »Kristenhedens Syvstjerne«.
13. Sammest.
14. Sammest.
15. Grundtvig: Haandbog i Verdenshistorie 2. Udv. Skrifter ved Begtrup 7. 1908. S. 386.
16. Sammest.
17. Grundtvig: Kirke-Spejl. Udv. Skrifter ved Begtrup 10. 1909. S. 354.
18. Begtrup: Dansk Menighedsliv 1. 1931. S. 12.
19. Mynster: Meddelelser. 1854. S. 223f.
20. Grundtvig: Christelige Prædikener. Udv. Skrifter ved Begtrup 5. 1907. S. 221.
21. Grundtvig: »Kristenhedens Syvstjerne«. Forordet.
22. Breve fra og til Grundtvig. 2. 1926. S. 234f.
23. Jfr. Helveg: Den danske Kirkes Historie 2. 1883. S. 518.
24. Breve fra og til Grundtvig 2. 1926. S. 218, 232.
25. Sammest. S. 300f.
26. Morten Pontoppidan: Dansk Kirkeliv 1916. S. 33.
27. Vilh. Birkedal: Personlige Oplevelser 2. 1890. S. 210.
28. Martensen: Af mit Levned 1. 1883. S. 42f.
29. Morten Pontoppidan: Dansk Kirkeliv. 1916. S. 30f.
30. Holger Begtrup: Dansk Menighedsliv 1. 1931. S. 36.
31. Sammest. S. 24.
32. Sammest. S. 26.
33. Morten Pontoppidan: Dansk Kirkeliv. S. 30.
34. C. F. Krarup: Fra Romantisme til Realisme. 1930. S. 13–16.
35. Kristen Hansens Selvbiografi. Efter Håndskrift. S. 55.

36. Jfr. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions tid. 1898. S. 8.
37. Sammest. S. 8.
38. V. Birkedal: Personlige Oplevelser 2. 1890. S. 171.
39. Sammest. S. 207f.
40. D.K. 1866. Nr. 4.
41. Sammest. Nr. 6–7.
42. Sammest. Nr. 17.
43. Sammest. Nr. 8
44. Sammest. Nr. 17.
45. Mynster: Meddelelser. 1854. S. 266.
46. D.K. 1863. Nr. 39–40.
47. D.K. 1856. Nr. 13.
48. Nordisk Tidsskr. for chrl. Teologi. 1840. Nr. 1.
49. Kirkl. Saml. 1856. Nr. 1.
50. D.K. 1856. Nr. 13.
51. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions tid. 1898. S. 181.
52. Martensen: Af mit Levned 3. 1883. S. 6f.
53. Kirkelig Saml. 1856. S. 302f.
54. Grundtvig: Frisprog. 1839. Udv. Skr. ved Begtrup 8. 1909. S. 284f.
55. Kirkl. Saml. 3. 1857. S. 8.
56. Nordisk Tidsskr. 1. 1840. S. 61f.
57. Nordisk Tidsskr. 3. 1841. S. 11. 168. 4. 1842. S. 43f.
58. Jfr. L. Nyegård: Den gr. Anskuelses Dannelseshistorie 1911. S. 57.
59. Kirkl. Saml. 1856. S. 113f.
60. D.K. 1847. Sp. 41.
61. Grundtvig: Nordens Mytologi. Udv. Skr. ved Begtrup 5. 1907. S. 400.
62. GrundtvigKirke-Spejl. Udv. Skr. ved Begtrup 10. S. 316f.
63. Sammest. S. 361.
64. N. M. Plum: Grundtvig og den dogmatiske Principlære. Teologisk Tidsskrift 1930. S. 273f.
65. Otto Møller: Ordets Forkyndelse 1877. S. 160f.
66. Sammest. S. 164f.
67. Chr. Ludwigs: Kirkepolit. Breve. 1930. S. 16f.
68. N. F. S. Grundtvigs Jordefærd. 1872. S. 63f.
69. Jfr. Grundtvigs Indledning til »Kristenhedens Syvstjerne«. 3. Udg. 1883. S. 14.
70. Sammest.
71. Jfr. Lange: Den danske Friskole 1933 og Schrøder: Den nordiske Folkehøjskole 1904–1905.
72. Jfr. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions tid. 1898. S. 20f.
73. Nyt dansk Månedsskrift. 3. 1872. S. 488.
74. D.K. 1854. Sp. 313f.
75. Vilh. Beck: Erindringer. 5. Opl. 1916. S. 166.
76. Villads Christensen: Vilhelm Beck. 1929. S. 23.
77. Jfr. Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck 2. 1922. S. 327f.
78. Jfr. Pontoppidan: Dansk Kirkeliv. 1916. S. 136f.
79. D.K. 1884. Sp. 709f.

80. D.K. 1891. Sp. 421.
81. D.K. 1891. Sp. 443.
82. D.K. 1891. Sp. 421.
83. Breve ml. Otto Møller og Skat Rørdam 2. 1916. S. 201.
84. Jfr. Grundtvig: Kirke-Spejlet. Udv. Skr. ved Begtrup 10. 1909. S. 353f.
85. D.K. 1873. Nr. 2. Sp. 17f. Nr. 14. Sp. 233f.
86. D.K. 1874. Nr. 38. Sp. 595.
87. Edv. Lehmann i sin bog om Grundtvig.
88. Grundtvig: Den kristelige Børnelærdom. Udv. Skr. ved Begtrup 9. 1909. S. 68.
89. Kirkel. Saml. 1855. S. 102.
90. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions tid. 1898. S. 23.
91. Kirkel. Saml. 1858. S. 125.
92. Grundtvig: Haandbog i Nytaarstidens Historie. Udv. Skr. ved Begtrup 7. 1908. S. 386, 389.
93. Fuglsang-Damgård: Religionspsykologi. 1933. S. 232.
94. Jfr. min bog: Mørkningstanker. 1932. S. 87f.
95. Højskolebladet 1904. Nr. 38.

D.K. = Dansk Kirketidende.

Navneliste

Amyraut, M. A. 28
Ansgar 72
Augustin 31, 37, 72
Bang, J. P. 105
Barfod, Fr. 125
Barth, K. 130
Beck, Vilh. 99, 120ff., 143
Begtrup, Holger 56
Benedikt af Nurcia 72
Berggrav, Eivind 73
Bernhard af Clairvaux 72
Birkedal, Vilh. 54f., 59, 62ff.
Bjørnbak, Lars 157, 160
Boisen, F. E. 59, 98
Brandes, Georg 99, 113ff., 149
Brandt, C. J. 105
Bredsdorff, Th. 105
Browne, eng. diplomat 51
Busck, Gunni 51, 66, 80
Callisen, Georg 28
Calvin, Jean 37, 165
Carlsen, H. R. 66
Chillingworth, William 28
Clausen, H. G. 42
Clausen, H. N. 14, 15f., 41, 42, 44, 125, 131
Clausen, Johs. 63, 122, 143
Dam, Philip R. 66
Frijs, C. E. 67
Frimodt, Rudolph 125f.
Fuglsang-Damgaard, H. 130
Gøtsche, V. 143
Hammerich, Fr. 59, 99
Hansen, Aleth 67
Hansen, Kristen 58
Harms, Claus 25
Hegel, G. W. F. 147
Helveg, Ludvig 65, 100, 104, 109, 141
Høgsbro, Sofus 66
Irenæus 17, 28, 30, 72
Jacobsen, J. P. 157
Johansen, Jeppe 81
Kierkegaard, P. Chr. 59, 66, 80f., 126
Kierkegaard, Søren 148, 156, 169
Knudsen, Jakob 103
Koch, Emil 105
Koch, Ludvig 60
Kold, Kr. 95
Krarup, F. C. 57
Krieger, A. F. 67
Køster, Kr. 66
Langkilde (Boltinggård) 63
Larsen, Anders 59
Larsen, Morten 105
Laursen, Anders 105–
Lessing, G. E. 28
Leth, Andreas 105
Ley, Chr. S. 55
Lindberg, J. Chr. 46, 49
Ludwigs, Chr. 105
Lund , Rasmus 105

Luther, Martin 7f., 15ff., 23, 25, 31, 37, 39, 72, 77, 128, 131, 141ff., 165
Madsen, Peder 121
Martensen, H. L., 55, 62f., 147
Melbye, Mads 125
Moe, Carl 122
Monrad, J. H. 105, 122
Münter, Fr. 28
Müller, P. E. 47
Mynster, J. P. 14, 44f., 51, 77, 147
Møller, Otto 104, 123
Nielsen, Rasmus 148
Nyholm, C. K. V. 66
Olsen, P. E. 66
Polykarp 30, 72
Pontoppidan, Morten 54ff.
Povlsen, Alfred 161
Rousseau, Jean-Jacques 159
Rørdam, Peter 66, 98
Rørdam, Th. Skat 125
Siemonsen, S. 47
Steffens, Henrik 27
Stephansen, Anders 96
Zwingli, Ulrich 165

Indhold

Forord 5
Indledning 7
Thi fra hjertet – 11
Kirkens genmæle 15
Forudsætninger 23
Konsekvenser 30
Rationalisternes modstand. Forsamlingsfolkenes tøven 41
Medbør 48
Kirkelig frihed 60
Ordet af Vor Herre egen mund 71
Det menneskelige og det folkelige 82
Den mosaisk-kristelige anskuelse 92
Sagen 98
Friheden 104
Skolesagen 109
Forholdet til brandesianismen 113
Forholdet til Indre Mission 120
Gudsordet og dets forhold til skrift og forkyndelse 125
At være »Ordets gører« 140
Oplysning 153
Tilbageblik og fremsyn 163
Noter og henvisninger 171
Navneliste 174

Valgmenighedspræst Anders Nørgaard, som døde i 1943, så det som sin livsopgave at virke for en grundtvigsk selvbesindelse, d.v.s. en nutidig erkendelse af det oprindelige og dybeste i Grundtvigs tanker. En central plads i Nørgaards forfatterskab indtager trebindsværket »Grundtvigianismen«, som udkom i årene 1935–38. Det er delvis udarbejdet på grundlag af foredrag, hvilket medvirker til dets bredde. Uden at ændre væsentligt i Nørgaards tekst har det derfor været muligt for fhv. valgmenighedspræst Peder Bukh at foretage en så kraftig beskæring af det omfangsrige værk, at dets centrale indhold kan rummes i denne bog. Bl.a. er en hel del tidsbestemt stof, som for nutidslæsere kun vil tilsløre Nørgaards egentlige anliggende, udeladt. Fra 3. bind, der er et supplement til de to første, er de væsentlige dele indføjet i den rette sammenhæng. »Den grundtvigske reformation« giver derved en koncentreret redegørelse for Grundtvigs tanker ud fra Anders Nørgaards dybe og klare erkendelse af den betydning, Grundtvigs kristelige og folkelige indsats har haft. I bogen sidestilles Luther og Grundtvig for at vise, at det grundtvigske er en videreførelse af det lutherske, en ny reformation.

FORLAGET AROS ISBN 87 7003 337 4